

Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏ

ԵՐԵՎԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

Р. И. МАТЕВОСЯН

ТАШИР—ДЗОРАГЕТ

(X—НАЧАЛО XII ВВ.)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ռ. Ի. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Տ Ա Շ Ի Ր — Ջ Ո Ր Ա Գ Ե Տ

(X Դ. — XII Դ. ՍԿԻՋԲ)

A
" 68487

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտ. դոկտոր
Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ պատ-
մական գիտ. դոկտորներ Լ. Հ. ՔԱՅԱՅԱՆԸ, Մ. Կ. ԶՈՒՂԱՅԱՆԸ

Մաքեդոնյան, Ռ. Ի.

Մ 151 Տաշիր-Ձորագետ (X դ.—XII դարի սկիզբ) /Պատ.
խմբ. Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան.— Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1982. 156 էջ. 4 թ. նկ.:

Աշխատությունը նվիրված է հյուսիսային Հայաստանի խոշոր
երկրամասի՝ Տաշիր-Ձորագետի X—XII դդ. սկզբի պատմությանը:
Գրքում շարադրվում է երկրամասի արտաքին քաղաքական պատ-
մությունը, ցույց է տրվում Տաշիր-Ձորագետի տեղը Բագրատունյաց
ուստանի ներսում, վեր են լուծվում Կյուրիկյան թագավորության կազ-
մավորման նախադրյալները, ֆեոդալական հողատիրության առանձ-
նահատկությունները և սոցիալ-տնտեսական կյանքի մյուս կողմերը:

Նախատեսվում է հայ ժողովրդի պատմության հարցերով զբաղ-
վողների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0505040000

Մ ————— —82

703 (02)—82

ԳՄԴ 63.3 (2 2)

9 (C 43) 1

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի Բազրատունյաց շրջանի պատմության վերաբերյալ գրվել են արժեքավոր մենագրություններ ժամանակի նշանավոր պատմաբանների կողմից: Բավական է հիշատակել Մ. Չամչյանի, Լեոյի, Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի անունները: Հիշյալ հեղինակները ապրել են տարբեր ժամանակներում և զբաղվել տարբեր պրոբլեմներով, բայց հետազոտության արդյունքները հիմնականում շարադրել են Հայաստանի պատմությանը նվիրած սովորածավալ, կապիտալ աշխատություններում: Սակայն որևէ երկրի պատմությունը համակողմանի ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է քննության առնել նրա առանձին երկրամասերի անցյալը և, ի մի բերելով արդյունքները, գրել երկրի ամբողջական պատմությունը: Եվ միանգամայն բնական է, որ վերջին 10—15 տարիների դիտական հրապարակումներում զգալի ուշադրություն է դարձվում Հայաստանի տարբեր երկրամասերի կամ նահանգների (Տարոն, Սյունիք, Վասպուրական, Խաչեն) սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ուսումնասիրմանը:

Այդ առումով Տաշիր-Ձորագետի Բազրատունյաց շրջանի պատմության ուսումնասիրությունը, մյուսների նման, անցել է մի քանի փուլեր: Սկզբում այն շարադրվել է սովորական երկերում: Հայագետներից առաջինը նման աշխատանքի ձեռնամուխ է եղել Մ. Չամչյանը և նրանից է սկիզբ առնում Տաշիր-Ձորագետի պատմության լուսաբանումը հայ պատմագիտության մեջ: Բայց մեզ հետաքրքրող երկրամասը չի ունեցել տոհմական պատմիչ (Սյունիքի կամ Վասպուրականի նման), ուստի հեղինակը ստիպված է եղել բավարարվել հին պատմիչների հաղորդած կցկտուր տեղեկություններով: Այդ

է պատճառը, որ երկրամասի X—XI դարերի պատմությունը միայն արժարժվել է Չամչյանի աշխատության երկրորդ հատորում, X—XIII դդ. պատմիչների (Ասողիկից մինչև Կիրակոս Գանձակեցի) տեղեկությունները վերապատմելու եղանակով¹։ Դրա հետևանքով երկրամասի ամբողջական պատմություն չկա, այն մասնատված է առանձին էպիզոդների, որոնք ցրված են տարբեր բաժիններում՝ ժամանակագրական հաջորդականությամբ։ Չամչյանի աշխատությունում Տաշիր-Ձորագետը դեռևս չի ներկայացված որպես քաղաքական միավոր, առանձին ֆեոդալական կազմավորում, ինչպիսին էր այն նշված դարերում։

Երկրամասում իշխող Կյուրիկյաններին հեղինակը անդրադառնում է նաև հատորի վերջում՝ 4-րդ գլխի ծանոթագրություններում։

Ղ. Ինճիճյանը իր «Հնախօսութեան» երկրորդ հատորի «Կառավարութիւն Հայաստանեաց» գլխում մի քանի էջ է հատկացրել Կյուրիկյաններին, ուր թվարկում է Տաշիր-Ձորագետի թագավորներին և ընդհանուր ծանոթություն տալիս նրանց մասին²։

Երկրամասի պատմության հետագա ուսումնասիրությանը նպաստեցին XIX դ. լույս տեսած ճանապարհորդական հոթերը կամ նրա պատմահնագիտական հուշարձաններին նրվիրված հոգվածները, որոնցում հեղինակները տվել են այցեցելած վայրերի և հուշարձանների ընդհանուր նկարագրությունը։ Առաջինը այդպիսի աշխատանք կատարել է Ս. Զալալյանցը³։ Այնուհետև, մինչև դարավերջը, լույս են տեսնում մի շարք հրապարակումներ։ Դրանց հեղինակները շրջագայել են Դեբեդ-Ձորագետի ձորերում և Աղստևի հովտում. Ռ. Երզնկյանցը և Գ. Երզնկյանցը, Գ. Աղանյանցը, Իս. Հարո-

1 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 851, 873, 884, 913—915, 937, 977։

2 Ղ. Ինճիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հ. Բ, Վենետիկ, 1835, էջ 61—64։

3 Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Բ, Տիֆլիս, 1842, 1858։

թյունյանը, Ե. Լալայանը, Քաջբերունին նկարագրել են Սանահին-Հաղբատը, Լոռի բերդը, Քոբայրի վանքը, Օձունը, Ախթալայի, Վարդաբլուրի, Կուրթանի և այլ վայրերի հուշարձանները: Նրանց հրապարակումների շնորհիվ առաջին անգամ շրջանառության մեջ մտան երկրամասի վիճական արձանագրությունները: Չնայած ընթերցումները պարունակում էին բազմաթիվ սխալներ, այդուհանդերձ, դրանք նըպաստեցին ավելի լավ ծանոթանալու երկրամասին: Նշված հեղինակները միաժամանակ արժարժեք են Տաշիրի պատմության հարցերը, բայց պատմության լուսաբանումը նրանց մոտ տրված է որպես լրացում իրենց զբաղեցնող հարցերի և համառոտ ակնարկների բնույթ ունի, այդ պատճառով մակերեսային է և պարունակում է բավական անճշտություններ⁴: Պատմական մասը համեմատաբար ամբողջական է Ե. Լալայանի աշխատությունում:

XIX դ. երկրորդ կեսին լույս են տեսնում Աղստեի հովտի հուշարձաններին նվիրված հրապարակումներ: Ժամանակին Ս. Զալալյանցը եղել էր այս լեռնահովտում, բայց չէր այցելել մեզ հետաքրքրող ամրոցները: Դրանց մասին գրվում է ավելի ուշ, առաջինը Մարտիրոս Սիմոնյանն է հոգևածով

⁴ Տե՛ս «Описание монастырей Ахпатского и Сананиского архимандрита Иоанна Крымского», СПб., 1863.

Նույնի Հաղբատին վերաբերող մասի հայերեն հրատարակությունը՝ «Յովհաննու Ղրիմեցու Պատմութիւն հռչակավոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին», հրատարակեց Համազասպ Ոսկան, Վիեննա, 1965: А. Ермаков, Ахпатский монастырь, «Кавказская старина», Тифлис, 1872/73, № 2—3. Քաջբերունի, Ճանապարհորդական հիշատակարան, «Արձագանք» (Թիֆլիս), 1884, № 42, 43: 1885, № 2, 3: Թ. Երզնկյանց, Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886: Իս. Հաբուրյունյան, Աշակերտի հուշատետրը, «Լումայ», Տիֆլիս, 1897, գ. Ա: Նույնի՝ Սանահին, «Աղգաբական հանդես», 1898, գ. Դ: Գր. Երզնկյանց, Հնութիւնք հայրենեաց, Կայծոռ կամ Շնող, «Արձագանք» (Թիֆլիս), 1895, № 30 (15 մարտի): Նույնի՝ Կայան բերդ և Կայենոյ ձոր, «Աղգաբական հանդես», 1898, գ. Դ: Գյուտ Բ. Աղանյանց, Հնից-նորից «Լումայ», 1900, գ. Ա—Բ: Եր. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Աղգաբական հանդես», 1901, գ. VII—VIII:

հանդես գալիս մամուլում, նրանից հետո՝ Մակար Բարխուտարյանը «Արցախ» գրքում⁵:

Վերջինս նվիրված էր այլ պատմաաշխարհագրական շրջանի, բայց ընդգրկում էր նաև Աղստևի հովիտը, որը հեղինակը սխալմամբ վերագրում էր Արցախին:

Տաշիր-Ջորագետի պատմությունը մասամբ արծարծել են նաև օտարազգի արևելագետները, սովելի շատ ուշադրություն դարձնելով այնտեղ իշխող Կյուրիկյան դինաստիային: XIX դ. սկզբին Փարիզում լույս է տեսնում Սեն Մարտենի աշխատությունը՝ նվիրված Հայաստանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, ուր Կյուրիկյաններին հատկացված է մեկ էջ⁶:

Կյուրիկյանների պատմության հետ առնչվող հարցերով ավելի մանրամասն դբադվել է Պետերբուրգում աշխատող ազգությամբ ֆրանսիացի հայագետ-կովկասագետ Մ. Բրոսեն: Ինչպես իր դրամագիտական աշխատության⁷ այնպես էլ

„Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie“ հետազոտության մեջ⁸, նա համառոտ տեղեկություններ է տալիս Կյուրիկյան դինաստիայի ներկայացուցիչների մասին:

Բրոսեն ի մի է բերել հայ պատմիչների տեղեկությունները, օգտագործել վրացական աղբյուրները, մասամբ նաև վիմագրերը: Նրա դիտողությունները, չնայած դրանցում տեղ գտած անճշտություններին, ժամանակին, հաշվի առնելով նյութի անմշակ վիճակը, մեծ հետաքրքրություն էին ներկայացնում:

Տաշիր-Ջորագետի պատմության ուսումնասիրումը շարունակվում է XX դ.: Դարասկզբին լույս է տեսնում Մ. Բար-

⁵ Տե՛ս Մ. Սիմոնյան, Ղզղալայ և Մանթաշղալայ, «Մեղու Հայաստանի» (Թիֆլիս), 1874, № 31 (10 օգոստոսի): Մ. Բարխուտարյան, Արցախ, Բաքու, 1895:

⁶ J. Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. 1, Paris, 1818 (Գուգարքի աշխարհագրական աշխարհ էջ 79-86: Կյուրիկյաններ՝ էջ 422-423:

⁷ M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SP b 1839, p. 30-32.

⁸ Լույս է տեսել Պետերբուրգում 1851 թ.:

խուտարյանի նոր աշխատությունը, ուր հեղինակը համառոտ տեղեկություններ է տալիս X—XII դդ. (և XIII դ.) ընդգրկող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ⁹։ Այնուհետև Մ. Օրմանյանը հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված մենագրության առաջին հատորում անդրադառնում է Տաշիր-Ձորագետին և նրա կառավարիչներին այնքանով, որքանով դա անհրաժեշտ էր իր հետազոտության առանձին հարցերի լուսաբանման համար¹⁰։ 1920 թ. կոն ավարտում է «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորը, որը լույս է տեսնում Երևանում 1947 թ.։ Բայց նրանում հեղինակը քիչ տեղ է հատկացրել Տաշիր-Ձորագետին։ Անցողակի հիշատակելով Գուգարքի թագավորության կազմավորման մասին, նա Ասողիկի ու Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկությունների հիման վրա շարադրել է X դ. վերջի—XI դ. առաջին կեսի քաղաքական անցքերը (որքանով դա հնարավոր է անել նշված պատմիչների տեղեկությունների օգնությամբ)։

1923 թ. լույս է տեսնում Լոռու թագավորության պատմությանը նվիրված առաջին մենագրությունը։ Դա Վիեննայի մխիթարյան Ղ. Մովսեսյանի փոքրածավալ գիրքն է, որը ընդգրկում է X—XIII դդ.¹¹։ Ղ. Մովսեսյանի աղբյուրագիտական բազան շատ ավելի լայն է, քան նրա նախորդներինը։ Բացի պատմիչներից, նա օգտվել է Կ. Կոստանյանի հրատարակած վիմական արձանագրությունների ժողովածուից և Սանահնի վանքի մի քանի կարևոր վավերագրերի պատճեններից (հրատարակիչներ Ս. Ջալալյանց և Ղ. Ալիշան), որոնք անհայտ էին Չամչյանին և բնավ չէին օգտա-

9 Մ. Բախտուարյան, Պատմություն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1902 թ., այս աշխատությանը նախորդած Ս. Պալասանյանի «Պատմություն Հայոցում» (Թիֆլիս, 1895) Տաշիր-Ձորագետի X—XII դդ. պատմությանը հատկացված է մի քանի տող։

10 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912։

11 Ղ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923։ 1927 թ. այս մենագրությունը հրատարակվել է ֆրանսերեն՝ „Histoire des Rois Kurikian de Lori par le P. Lévyon Movsesian“, traduit de l'arménien et annoté par Frédéric Macler, „Revue des Etudes Arméniennes“, 1927, fasc. 2, p. 209-266.

գործվել է ինչի կողմից: Մովսեսյանը հնարավորություն է ունեցել ծանոթանալու նաև նախորդ հեղինակների հոդվածներին, որի շնորհիվ նրա ուսումնասիրությունը ավելի խորն է. նա բավական մանրամասն քննության է առնում մի քանի հարցեր, որոնց չեն անդրադարձել մյուսները. առաջինը նա է քննել Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը, շարադրել նրա ամբողջական պատմությունը, ի մի բերել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները Տավուշի և Մածնաբերդի իշխանությունների մասին և այլն:

Բայց, այդուհանդերձ, Մովսեսյանի աշխատությունը միակողմանի է. նա հիմնականում շարադրել է Կյուրիկյան թագավորների ու հայոց շահնշահների կապերի պատմությունը և նկարագրել արտաքին-քաղաքական անցքերը (պայքար Դանձակի ամիրայության դեմ և այլն):

Նրանում բոլորովին չեն արժարժված ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները հյուսիսային Հայաստանում, նրա կառավարիչների ստատուսը և դիրքը ավատատիրական հիերարխիայում, Տաշիր-Ձորագետի տեղը Հայաստանի պետական կառուցվածքում X—XI դդ. և սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող մի շարք այլ հարցեր: Բացի այդ, հնացել են հեղինակի առաջարկած ժամանակագրական տարեթվերը: Իսկ տեղական կազմավորման (թագավորության) անկման ժամանակը չի ճշտված: Այդուհանդերձ, այդ գրքույկը ժամանակին նոր քայլ էր Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը լուսաբանելու ուղղությամբ, և լինելով միակ ամփոփիչ աշխատությունը, ցարդ օգտագործվում է հետազոտողների կողմից:

Վերջին տասնամյակներում Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը արժարժվում էր ընդհանրացնող մենագրություններում: Դրանց հեղինակները (Հ. Մանանդյան, Հ. Հարությունյան, Ս. Երեմյան, Ս. Պողոսյան, արտասահմանում՝ Ռ. Գրուսե, Ա. Ալպոյաճյան և ուրիշներ)¹² նպատակ են ունե-

¹² Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Գ. Երևան, 1952 (և 1978): Ա. Ալպոյաճյան, Հայաստանի պատմական սահմանները, Կահիրե, 1950: R. Grousset, Histoire de

ցել շարադրել հայ* ժողովրդի որոշակի ժամանակաշրջանի պատմությունը կամ հետազոտել որևէ պրոբլեմ: Բնական է, որ նրանք մեզ հետաքրքրող խնդրո առարկային անդրադարձել են հակիրճ, երբ այն առնչվել է հեղինակին վճռեցնող առանցքային հարցերի հետ:

Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. պատմության առանձին հարցեր արծարծվել են նաև Կյուրիկյանների և Վիրա-ափ-խաղաց թագավորության փոխհարաբերությունների առնչությամբ¹³:

Մովսեսյանի գրքից հետո երկար ժամանակ Տաշիր-Ձորագետի պատմության վերաբերյալ նոր մենագրության բացակայությունը ունի իր պատճառները: Թեմայի հետագա մշակման ու խորացման համար անհրաժեշտ էին համապատասխան նախադրյալներ: Նախ, կարիք էր զգացվում վիժագրական նյութի նոր, գիտական հրատարակության՝ նախորդներում տեղ գտած բաղմաթիվ սխալների ուղղումներով և բացթողումների լրացումներով: Անհրաժեշտ էր նաև ձեռքի տակ ունենալ գրավոր նոր սկզբնաղբյուրներ: Վերջապես Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը պետք է հասներ անհրաժեշտ մակարդակի, որպեսզի նրա ընդհանուր ֆոնի վրա քննվեին հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները առանձին երկրամասերում: Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի (IX—XIII դդ.) պատմության ուսումնասիրության ներկա

1' Arménie, Paris, 1947. С. Еремян, Армения в IX-первой четверти XIII в: *Տե'ս* «Очерки истории СССР» т. I, М, 1953. 2. Հարությունյան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959: Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965 (բուհական դասագիրք):

13 Ս. Երևյան, Կիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետական համալսարանի Ն. Մառի անվ. կարիների «Աշխատություններ», 1947, № 2: Նույնի՝ Կիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 8: ივ. ჯავახიშვილი, ჰაბთველი ერის ისტორია, წ. მეორე, თბილისი 1965 (ი. ჯავახიშვილი, ქრთა ჰოვოიქიქი აქათმოქიქი, Թբიქიქი, 1965), М. Лордкипаниძე, История Грузии. XI в.-начало XIII в., Тбилиси, 1974

Տաշիր-Չորագետի պատմությանը մասնակիորեն անդ-
բադարձել են նաև դրամագետները, երկրամասում կտրված
կյուրիկյան դրամի ուսումնասիրության առիթով, որը միակն
է Բագրատունյաց շրջանից: XIX դարում այդ դրամով հետա-
քրքրվել են Մ. Բրոսեն, Վ. Լանգլուան¹⁸, իսկ XX դարում՝
հայ ուսումնասիրողները¹⁹:

Այդ կապակցությամբ նրանք համառոտ արժարժեք են
նաև պատմագիտական հարցեր՝ հիմնականում որոշելու հա-
մար դրամը կտրող զահակալի ժամանակաշրջանն ու անձ-
նավորությունը: Կյուրիկյան դրամին հատուկ հոգված է նը-
վիրել սովետական նշանավոր դրամագետ Ե. Պախոմովը²⁰:

Հետաքրքրությունը այդ դրամի նկատմամբ շարունակ-
վում է նաև այսօր, որի մասին հոգվածներ են գրվում արտա-
սահմանում և Սովետական Միությունում²¹:

Երկրամասի սոցիալ-տնտեսական կյանքը հատուկ քնն-
նության առարկա չի դարձել: Հայաստանի IX—XI դդ. սո-
ցիալ-տնտեսական հարաբերություններին նվիրված աշխա-
տություններում այդ հարցին մասնակիորեն անդրադարձել

¹⁸ M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes; V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au Moyen âge., Paris, 1855.

¹⁹ Կ. Բասմաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենե-
տիկ, 1936: Այդ դրամի մասին իրենց աշխատություններում խոսել են նաև
Եր. Լալայանը և Ղ. Մովսեսյանը:

²⁰ E. Пахомов, О монете Корики куропалата, «Известия» Кав-
казского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.

²¹ Արտասահմանյան ուսումնասիրողներից Կյուրիկեի դրամի մասին
հոգվածներ ունեն Զ. Պառեկյանը՝ A rare Armenian Coin, «The Amer-
ican Numismatic Society Museum Notes», 1952 № 5 Դ. Լանդը՝ «Sup-
plementary Notes on Kuirike II King of Lori in Armenia», (նույն
հանդեսում, 1954 № 6): Զ. Դրիբրսոնը՝ «Kuirike I or Kuirike II of
Lori-Armenia» (նույն հանդեսում, 1962, № 10): Սովետական մասնա-
գետների հոգվածներն են՝ И. Добровольский, Монеты Корики куро-
палата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», 1974, т. 38;
В. Степаненко. Из истории армяно-византийских отношений второй
половины X—XI вв. (к атрибуции монет Корики куропалата), «Ан-
тичная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978.

են Ս. Պողոսյանը, Ս. Հակոբյանը, Լ. Բաբայանը²² առանձին ղիտոզուլոթյունների ձևով: Հիմնականում դրանք վերաբերում են եկեղեցական հողատիրությանը. այդ հարցի կապակցությամբ նրանց սկզբնաղբյուրներից են Սանահնի վանքի հայտնի «Քյոթուկի» վավերագրերը:

Վերջին տասնամյակներում սկսվեց նաև Կյուրիկյանների մայրաքաղաք Լոռի բերդաքաղաքի պատմահնագիտական և ճարտարապետական հետազոտումը: Լոռվա բերդի նկարագրությունը կարելի է գտնել XIX դ. այն հեղինակների մոտ, որոնք ժամանակին այցելել են բերդը. օրինակ Իս. Հարությունյանի, Գյուտ Աղանյանցի, Նր. Լալայանի և ուրիշների, որոնց աշխատությունները նշեցինք վերևում: Սակայն նրանց նկարագրությունները շատ համառոտ են և ընդհանուր բնույթի: Հուշարձանի գիտական հետազոտությունը սկսվել է միայն վերջերս. ուսումնասիրվել են քաղաքի պաշտպանական կառույցները, պեղումներ են կատարվել բնակելի թաղամասում: Պարզվել է, որ Լոռին եղել է XII—XIII դդ. Հայաստանի միջին մեծության քաղաք²³: Նրա նկարագիրը, որպես հյուսիսային Հայաստանի ռազմապաշտպանական կառույցի և առևտրա-արհեստավորական կենտրոնի, կամբողջացվի առաջիկա գիտական հետազոտություններից հետո:

Տաշիր-Չորագետի պատմության և տեղադրության հարցերի շուրջ գիտական մամուլում հանդես է եկել նաև տոգերիս հեղինակը: Մեր կարծիքով հյուսիսային Հայաստանի այդ

---

22 Տե՛ս Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956: Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964: Լ. Բաբայան, Ավանակներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, Երևան, 1966:

23 Տե՛ս Բ. Առափեյյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ. հ. Ա, Բ, Երևան, 1958, 1964: Վ. Հարությունյան, Լոռի-բերդ քաղաքը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1962, № 3: Ի. Ղաթիբյան, Լոռի քաղաքի պեղումները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, № 1: Նույնի՝ Լոռի ամրոցի պեղումները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, № 3:

երկրամասի X—XI դդ. պատմությունը անբաժանելի է Բագ-
րատունյաց կենտրոնական պետության պատմությունից։
Այստեղ ֆեոդալիզմի մի քանի կարևոր ինստիտուտներ, օր-
վասալիտետ, ֆեոդալական հողատիրություն, ունեցել են ա-
ռանձնահատուկ կողմեր, որոնցով նա էապես տարբերվում
էր Հայաստանի մյուս նահանգներից։ Հետազոտության ար-
դյունքները ամփոփված են սույն մենագրության մեջ, որը մի
փոքր է Տաշիր-Ձորագետի պատմության մշակման և լուսա-
րանման ուղղությամբ։

ՏԱՀԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ ՊԱՏՄԱՆՈՒՄԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1. Երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը

Տաշիր-Ձորագետը հնում Մեծ Հայքի Գուգարաց աշխարհի հարավ-արևելյան հատվածն էր¹, որը ձգվում էր Վիրահայոց լեռներից մինչև Աղստե գետը²:

Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով երկրամասը բաղկացած էր երկու խոշոր միավորներից՝ Լոռի-Փամբակի և Աղստե-Տավուշի բնապատմական շրջաններից: Այստեղ ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին և ներքին լեռնաշղթաների գոտիները:

Հայկական ՍՍՀ սահմաններում Փոքր Կովկասի արտաքին շարի լեռնաշղթաներն են Վիրահայոց, Գուգարաց լեռները և Միափորի (Մուրղուղի) լեռնաշղթան իր բաղուններով: Առաջինները արտաքին շարի ամենահյուսիսային շղթան են, ձգվում են Հայկական ու Վրացական ՍՍՀ-ների սահմանում և բաղկացած են Լավարի, Լեջանի ու Լոքի ոչ մեծ զանգվածներից³:

Գուգարաց լեռները սկսվում են Հալաբի լեռնաշղթայից, տարածվում են հյուսիս, ապա՝ հյուսիս-արևելք, մինչև Պա-

¹ Մեր հոգվածներից մի քանիսում Տաշիր-Ձորագետը համարել ենք արևելյան Գուգարք, որը ուղղելի է հարավարևելյանի:

² Տե՛ս Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968, էջ 256:

³ Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971, էջ 54:

պաքարի լեռնաշղթան, ունեն փետրալոր մասնատում, նրանք չրբաժան են Դեբեդ և Աղստե գետերի միջև (երկարությունը Հալաբի հետ՝ 100 կմ), ամենաբարձր գագաթը՝ Չատին լեռն է (2244 մ):

Գուգարաց լեռների առանցքային լեռնաշղթայից արևելյան և Հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ տարածվում են մի շարք բաղուկներ՝ Կայանը (Իջևան), Ոսկեպարը, Մթնասարը, Կարմրաբարը և այլն, որոնք համարվում են ինքնուրույն լեռնաշղթաներ:

Միափոր լեռնաշղթան ունի 54 կմ երկարություն, ձգվում է Աղստե գետից (Հյուսիս-արևմուտքում) մինչև Քաշաթաղ գագաթը⁴:

Փոքր Կովկասի ներքին շարի լեռնաշղթաներից ամենախոշորը Փամբակի շղթան է (106 կմ), որի կենտրոնական հատվածի առանձին գագաթների բարձրությունը (Մայմեխ, Թեժ) անցնում է 3000 մետրից⁵: Հյուսիս-արևմուտքում Բազումի լեռնաշղթան է (66 կմ), ձգվում է Քարխաշի լեռնանցքից (արևմուտքում) մինչև Գայլաձոր (արևելքում): Բարձրագույն կետը Ուրասարն է (2900 մ):

Գծված սահմաններում երկրամասը ընդգրկում է Դեբեդ-Աղստե⁶ լանդշաֆտաչրաբանական շրջանները: Առաջին շրջանի խոշոր գետերն են Չորագետը, Տաշիրը, Փամբակը իրենց վտակներով. Փամբակն ու Չորագետը միանալով կազմում են այսօրվա Դեբեդը: Երկրորդ շրջանի գլխավոր գետն է Աղստեը, ունի բազմաթիվ վտակներ, որոնցից հիշատակելի են Գետիկը, Հաղարծինը, Սառնաջուրը: Այս շրջանի մեջ են մտնում նաև Կուրի փոքր վտակներ Տավուշ, Հախում, Խնձորուտ գետերը (նրանց վերին-միջին հոսանքների հատվածը)⁷:

Նշված երկու ջրաբանական շրջանները պատկանում են Կուրի ավազանին, Աղստեը թափվում է Կուր գետը:

4 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55—56:

5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57—58:

6 Այդ գետերի վերին-միջին հոսանքների սահմաններում:

7 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Ատլաս», Մոսկվա—Երևան, 1961, էջ 42:

Միջնադարում երկրամասի գլխավոր վարչատերիտորիալ միավորներն էին Տաշիր ու Ձորոփոր գավառները: Հին Տաշիր գավառը տարածվում էր Մթին կամ Խոնավ (Լեզլի գագաթ), Բաղումի և Վիրահայոց լեռնաշղթաների միջև, նրա տարածքը համապատասխանում է Հայկական ՍՍՀ Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Գուգարքի և Թումանյանի շրջաններին⁸: Վաղ միջնադարում Տաշրաց նախարարության կենտրոնն էր Օձունը:

Կուրի վտակ Կողբ գետի վերին-միջին հոսանքում, սեղմված Գուգարաց և Ոսկեպար լեռնաշղթաների միջև, վաղ միջնադարում տարածվում էր Կողբոփոր գավառը (այժմ Նոյեմբերյանի շրջան), իսկ Ոսկեպար գետի ձորահովտում (որը այժմ բնական սահման է Նոյեմբերյանի և Իջևանի շրջանների միջև)՝ Կանգարքը, որը Մթնասարի լեռներով բաժանվում էր Աղստևի հովտից:

Բայց պետք է նշել, որ Բագրատունյաց շրջանում (IX—XI դդ.) վերջին երկու տեղանունները գործածությունից դուրս էին եկել⁹, այդպիսի պատմաաշխարհագրական միավորներ (գավառներ) այդ շրջանում չկային:

Մյուս խոշոր գավառն էր Ձորոփորը, որը հայտնի է վաղ միջնադարի՝ հիմնականում V դ. հայ մատենագիրների երկերից և VII դ. «Աշխարհացոյցից»¹⁰, սակայն մեր հին հեղինակները նշել են միայն նրա անունը, առանց տեղագրական բնութքի որևէ մանրամասն հաղորդելու: Հետագա

8 ՏՄՍ Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 13, 258:

9 Կանգարք անունը X դ. սկզբին հիշատակում է միայն Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որը ընդհանրապես օգտագործում է հին շրջանի պատմաաշխարհագրական տերմին-անունները: ՏՄՍ նրա «Պատմութիւն Հայոց», 1912, էջ 230: (Այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի):

10 ՏՄՍ «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 113: «Փառատոսի Բիզանդացու Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1914, էջ 47, 205: Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 250: Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 110:

դարերում «Զորոփոր» տեղանունը հանդիպում է շատ հազվագեպ (X դ. սկզբին՝ Հովհաննես Դրասխանապետացու երկում) և այլևս աղբյուրներում չի հիշատակվում: Այդ պատճառով ներկայումս գիտական ուսումնասիրությունների ժամանակ, որոնք վերաբերում են Գուգարքի հին շրջանի պատմությանն ու աշխարհագրությանը, մասնավորապես կողմա թագավորության (X—XII դդ. սկիզբ) և Զաքարյանների տիրապետության (XII—XIV դդ.) ժամանակաշրջաններին, առաջ են գալիս խառնաշփոթություններ, կապված գավառի հիշտ տեղագրության հետ: Հետազոտողները ստիպված են լինում լրացուցիչ կուլաններ փնտրել խնդիրը լուծելու համար և պատահական չէ, որ նշված հարցի շուրջ գոյություն ունեն երկու տարբեր՝ իրար հակադիր կարծիքներ: Գիտնականներից ոմանք գավառի անունը կապում են նույնանուն գետի անվան հետ, ըստ այդմ մեզ հետաքրքրող վարչաաշխարհագրական շրջանը տեղագրվում է Դեբեդ գետի ավազանում, որը որոշ գիտնականների կարծիքով հնում կոչվել է Զորագետ: Հայ աշխարհագետներից առաջինը այդ կարծիքը արտահայտել է Ղ. Ալիշանը¹¹, որը Զորագետ-Զորոփորում նշել է նաև Սանահնի ու Հազբատի վանքերը: Ս. Երեմյանը լրացնում է, որ Դեբեդ գետը հնում տարբեր անուններ է կրել, նրա ստորին հոսանքը կոչվել է Բերդուշ կամ Բերդահոջ. ելնելով XI դ. վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատի մի վկայությունից, նա եզրակացնում է, որ այդ գետի հովիտը զբաղեցնում էր Ծոբ գավառը, ուր 627 թ. պարսկական արշավանքի ժամանակ Հերակլ կայսրը հիմք է դրել Պղնձահանքի վանքին¹²: Իսկ վերին հոսանքը կոչվում էր Զորագետ, նրա լեռնահովիտը զբաղեցնող գավառը կոչ-

11 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 62: Նրա նախորդ Ղ. Ինճիճյանը Զորոփորի տեղագրության մասին չի արտահայտվել: Տե՛ս «Ստորագրություն հին Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1822, էջ 356—360:

12 Տե՛ս Ս. Երեմյան, Замечания к тексту «Хроники Сумбата», Արմֆանի Տեղեկագիր, 1941, № 9, էջ 29—30: Պղնձահանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Ս. Աստվածածինը VII դ. կառույց չի կարող լինել, պատմիչի խոս-

վում էր Ձորագետ կամ Ձորոփոր, որը համապատասխանում է այժմյան Թումանյան (նախկին Ալավերդի) շրջանի մեծ մասին¹³։ Այլ եզրակացություն է եկել արևելագետ Հ. Հյուբ-շմանը։ Նա Ձորոփորը տեղադրել է Աղստե գետի հովտում՝ նկատի ունենալով պատմիչներ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունները։ Նրա փաստարկները հետևյալն են՝ Ձորոփորում էր գտնվում Կայան բերդը (Հ. Դրասխանակերտցի), բերդի անունով XII—XIII դդ. գավառը կոչվել է Կայան, Կայան գավառով հոսում էր Աղստե գետը¹⁴, ուրեմն Ձորոփորը նույնպես պետք է գտնվեր Աղստեի հովտում¹⁵։ Հայ աշխարհագրագետներից այդ տեսակետը բաժանում է Թ. Հակոբյանը, նրա կարծիքով գավառը զբաղեցնում էր ներկայիս Կրասնոսելսկի ու Իջև-վանի շրջանները¹⁶։

Պատմաաշխարհագրական բնույթի վիճելի հարցերը պարզելիս անհրաժեշտ է այն քննել համակողմանի, ոչ միայն ի մի բերել մատենագիրների հաղորդումները, այլև միաժամանակ ծանոթանալ տեղանքին, հաշվի առնել, իսկ եթե անհրաժեշտ է՝ նաև ճշտել պատմահնագիտական հուշարձանների տեղագրությունը։ Այդ առումով մեզ զբաղեցնող հարցի կապակցությամբ անհրաժեշտ է ճշտել Ձորոփորի գլխավոր միջնադարյան հուշարձանի՝ Կայան բերդի տեղագրությունը և ծանոթանալ նրա շրջակայքի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրին։

ըր վերաբերում է կամ նրա տեղում եղած հին շինությանը, կամ Սովբ բնակավայրին։ (Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 201, ծան. 15)։

13 Տե՛ս С. Еремян, Замечания..., стр. 28։ Նույնի՝ Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 63։

14 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 209։ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 310։

15 Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հայոց հին տեղւոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 235։

16 Տե՛ս Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 257—258։ Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հիշարժան վայրերը, Երևան, 1978, էջ 130։

2. Ծշտումներ Տաշիր-Ձորագետի պատմական աշխարհագրության շուրջ

Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը. Բազրատունյաց շրջանում, պետականության վերականգնումից հետո, Հայաստանում հիմնվում են բազմաթիվ ռազմակայաններ, բերդեր և այլ ամրություններ, որոնք հսկում էին ստրատեգիական և առևտրական ճանապարհները, ապահովում երկրամասի պաշտպանությունը: Առավել խոշորները դառնում էին իշխանական ղեկավարներ և հաճախ վերածվում բերդաքաղաքների: Տաշիր-Ձորագետը նույնպես ուներ իր պաշտպանական ամրությունները: Միայն Դավիթ Անհողինը (996—1048) կառուցել էր տասներկու բերդ, այդ թվում Լոռին¹⁷: Ժամանակի ընթացքում Լոռին դարձավ Գուգարքի գլխավոր առևտրաառհաստավորական կենտրոնը:

Մյուս կարևոր ստրատեգիական հենակետն էր Կայան ամրոցը, կառուցված X դ. սկզբին: Կյուրիկյանների օրոք՝ X—XI դդ. որպես պահակային բերդ պաշտպանել է թագավորության արևելյան սահմանները: Այստեղ է ապաստանել շրջակայքի բնակչությունը վտանգի ժամանակ: XII—XIII դդ. բերդի նշանակությունը ավելի է մեծացել, այն դարձել է Զաքարյանների և Մահկանաբերդի Արծրունիների առանձին ճյուղերի ռազմագետը, միաժամանակ պահպանելով իր դերը որպես կայան-ապաստանավայր: Նրա անունով, նշված դրերում, Աղստեի միջին հոսանքի շրջակայքը կոչվել է Կայան գավառ: Որպես խոշոր ռազմական շինություն, կապված Կյուրիկյանների և Զաքարյանների հետ, բերդը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում պատմաբանի ու հնագետի համար:

X—XIII դդ. մատենագիրների տեղեկություններից հնարավոր է որոշակիորեն պատկերացնել բերդի ու գավառի ճակատագիրը մինչև մոնղոլների տիրապետության շրջանը: Հե-

¹⁷ ՏՄ՝ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 106: (Այսուհետև՝ Վարդան):

տագա դարերում բերդի վիճակը, նյութի պակասության պատճառով, մշուշապատ է:

Շատ սուղ են աղբյուրները բերդի տեղադրության վերաբերյալ: Գիտնականները այդ հարցը արժաքնել են նույնանուն գավառի տեղադրության հետ, կովան ունենալով զլխավորապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումները:

Միջնադարյան հեղինակներից առաջինը Կայան բերդը հիշատակում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ պատմում է Աշոտ Բ-ի և Սահակ Սևադայի ընդհարման մասին¹⁸: Կիրակոս Գանձակեցու մոտ Կայան բերդը անբաժան է Աղստևի Կայան գավառից¹⁹: Այդ երկու փաստերի հիման վրա Հ. Հյուբշմանը Ձորոփորը նույնացնում է Կայան գավառի հետ և բերդը տեղադրում Աղստևի հովտում²⁰: Նույն հովտում են տեղադրում բերդը նաև Լեոն ու Ղ. Ալիշանը, որը, սակայն, Ձորոփորը չի նույնացնում Կայան գավառի²¹:

Այլ հեղինակներ բերդը տեղադրում են Դեբեդաձորում: Նկատի ունենալով այդ տարակարծիքները, Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն նկատել է, որ հարցը պահանջում է հատուկ քննություն²²:

Տաշիր-Ձորագետի բնապատմական շրջանի սահմաններում Կայան բերդ այժմ հայտնի է Դեբեդ գետի ափին, Հաղբատի դիմաց: Հուշարձանը գիտական շրջաններին երկար ժամանակ ծանոթ էր սակավաթիվ այցելուների նկարագրությունից, առաջին հերթին Սարգիս Զալալյանցի, Հովհաննես Ղրիմեցու և Գրիգորիս Երզնկյանցի նոթերից²³: Ելնելով բերդի անու-

18 Տե՛ս Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 310:

19 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209—210,

20 Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղույ անունները, էջ 235:

21 Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, էջ 83: Առ, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 559:

22 Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, մ. Ա, Երևան, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 314:

23 Տե՛ս Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մ. Ա. Տփղիս, 1842, էջ 81—82: «Описание монастырей Ахпатского

նից, նրանք, առանց տարակուսելու, գրավոր աղբյուրների տեղեկությունները վերագրել են Հաղբատամերձ բերդին և այն նույնացրել միջնադարյան Կայանի հետ: Դրանով իսկ առաջ են եկել տաքակարծիքներ:

Այսպիսով առեղծվածի պատասխանը չի տրվել: Նրա լուծմանը կարող էին օգնել պեղումները, սակայն բերդը հնագիտական հետազոտության առարկա չի դարձել և մեղանում հիշվում է միայն ուղեցույցներում ու Հաղբատին նվիրված ուսումնասիրություններում²⁴: Բայց այդ, անհրաժեշտ է համակողմանի ուսումնասիրել նաև գրավոր աղբյուրները: Առաջինը նման աշխատանք ձեռնարկել է Վենետիկի միսիթաբյան Մ. Հովհաննիսյանը, որի մենագրության մեջ Կայան բերդին հատկացված է առանձին բաժին²⁵, հեղինակը բնում է միմյանց հետ կապված երեք հարց՝ բերդի կառուցողի, կառուցման ժամանակի և տեղադրության: Հովհաննիսյանը ընդունում է այն տեսակետը, որ Հաղբատի վանքի մոտ այժմ կիսավեր վիճակում պահպանված բերդը համապատասխանում է հին Կայանին: Այս եզրակացությունը, սակայն, ընդունելի չէ:

Որևէ հուշարձանի տեղադրության ճշտումը սերտորեն կապված է կառուցողի և նրա ապրած ժամանակաշրջանի ճշտման հետ: Այդ հարցում նույնպես կա որոշ խառնաշփոթություն: Աղբյուրները Կայան բերդի կառուցումը վերագրում

и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского», стр. 10—11. «Յովհաննու Ղրիմեցու Պատմութիւն հուշակալոր Վանից Հաղպատայ Ս. նշանին», էջ 55—56, 105, 142: Գ. Նոգնկյանց, Կայան բերդ և Կայանոյ ձոր, «Աղագրական հանդես», Գ, Թիֆլիս, 1898, էջ 316—328:

24 Տե՛ս Լ. Նզիպաբեյան, Ալավերդու շրջանի հուշարձանները (Ուղեցույց), Երևան, 1952, էջ 26: Նույնի՝ Հաղբատի վանքը և նրա հետ կապված Հաղբատ գյուղի հուշարձանները («Էջմիածին», 1961, № Գ, էջ 49—51): Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 81—84: Թ. Ջուհարյան, Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1961, էջ 118:

25 Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 533—548: Նույնի՝ Կայանոյ կամ Կայան բերդ («Քաղաքավեպ», 1963, № 4—8, էջ 111—121):

էն երկու տարբեր անձնավորությունների՝ Հովում Վասակին (մահ. 1021 թ.) և Հասան Կայենացուն (XII դ. երկրորդ կես), որոնցից ոչ մեկը չէր կարող կառուցել X դ. սկզբին արդեն գոյություն ունեցող բերդը: Հաշվի առնելով, որ Դրասխանակերտցու ժամանակ Տաշիր-Ձորագետը պատկանում էր Բագրատունիներին, կարելի է համաձայնվել Հովհաննիսյանի հետ²⁶ և հավանական կառուցող համարել Աշոտ Երկաթին, առավել ևս, որ վաղ միջնադարում բերդը աղբյուրներում չի հիշատակվում:

Այնուհանդերձ պետք է պարզել նշված երկուսի առնչությունը Կայանի հետ: Հովում Վասակը (Պահլավունին) Գագիկ Ա-ին ժամանակակից Հայոց սպարապետն էր, որի մասին Մխիթար Այրիվանեցին գրում է. «Սա է (Գրիգոր Մազիստրոսը) որդին Հովում Վասակայ՝ շինողին Բջնոյ, Կայենոյ և Կայծոնոյ, զոր յանգէտս սպանին ի Սերկիլէ»²⁷: 1045 թ. Գրիգոր Մազիստրոսը իր տիրույթների հետ միասին Կայանը հանձնեց Բյուզանդիային և հեռացավ Միջագետք²⁸: Պետք է ենթադրել, որ Կյուրիկյանների բերդին այդ ժամանակ տիրացել էին Պահլավունիները: Միանգամայն հավանական է, որ կորուստը տեղի է ունեցել 1001 թ., երբ Գագիկ շահնշահը ըմբոստացած Դավիթ Անհողինից խլեց որոշ շրջաններ և հանձնեց ավագ որդուն: Դրանց թվում պետք է լինեին նաև Կայանն ու Կայծոնը, եթե հաշվի առնենք, որ 1020 թ. այդ բերդերը բաժին էին հասել Անիի թագր ժառանգած Հովհաննես-Սմբատին. «...մեռաւ Գագիկ, տունալ զթագաւորութիւնն երից որդւոց իւրոց...: Զթագն տայ Յովանիսի, և զԱնի և զՇիրակ... զԿայեան և զԿայծոն և զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց...»²⁹:

Կայանը և նրա շրջանը, Կայծոնի հետ միասին, Հովհաննես-Սմբատը տվել էր ի տնօրինություն Պահլավունիներին, որոնք պահեցին իրենց ձեռքում 25 տարի և, ի վերջո, հանձ-

26 Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 540—541.

27 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 58—59: (Այսուհետև՝ Մխիթար Այրիվանեցի):

28 Տե՛ս Վարդան, էջ 99:

29 Նույն տեղում, էջ 92:

նեցին Բյուզանդիային: Հասկանալի է, որ Վասակ սպարապետը ոչ թե կառուցել էր, այլ միայն նորոգել էր բերդը: Մ. Հովհաննիսյանը իրավացի է, որ Այրիվանեցու «շինող» բառը տվյալ դեպքում նշանակում է «նորոգող»: Սակայն հետագայում Կյուրիկյանները ետ ստացան կորցրած հողերը: Դրան նպաստեց կայսրուհյան նոր քաղաքականությունը Հայաստանում: Սելջուկների դեմ պատվար ունենալու անհրաժեշտությունը ստիպում էր նրան հովանավորել հայ ու վրաց գահավանդներին: Դավիթ Անհողինի որդին՝ Կյուրիկե Ա-ն (1050—1089) նույնիսկ դրամ կտրելու իրավունք ստացավ և մեծարված էր «կյուրապաղատ» տիտղոսով: Նրան վերագրվեցին նաև հոր տիրույթները:

Հասան Կայենեցու մասին կարելի է խոսել ավելի հանգամանորեն: Բերդի կառուցումը Հասանին վերագրում է Վարդան պատմագիրը. «...դի յայնմ ժամանակի նա (Իվանե Զաքարյանը) ունէր զԿայեան հայրենեօք ի Հասանայ Կայենեցու շինողէ բերդին»³⁰: Հասանը XII դ. երկրորդ կեսի հայ խոշոր ավատատերերից էր և սերում էր Մահկանաբերդի Արծրունյաց տոհմից: Նրա հայրը հայտնի պետական գործիչ Ամիր-Քուրդ Արծրունին էր, որը վրաց արքունիքում վարում էր Քարթլիի և Թբիլիսիի ամիրայի պաշտոնը³¹: Վրացիները Ամիր-Քրդին անվանում էին Աբուլ-Հասան³², որը արաբերեն նշանակում է «Հասանի հայր»: Քրդի անվան այս ձևը արդեն հուշում է, որ նա պետք է Հասան անունով որդի ունենար: Եվ իրոք, 1957 թ. հայտնաբերվեց մի արձանագրություն, գրված Քրդի որդի Հասան Կայենեցու անունից: «[Քրդին իշխանաց իշխանին եւ մանդատուրտուխուցիսին որդոյ Հասանա Կայենեցո շինեցի զհողեւունս ի մեջ լեռանց ի ոտս

30 Տե՛ս Վարդան, էջ 140:

31 Լ. Բաբայան, Հյուսիսային Հայաստանի աղատագրումը սելջուկյան տիրապետությանից (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 530):

32 «История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел, предисловием и примечаниями снабдил ак. К. Кекелидзе, Тбилиси, 1954, стр. 40.

Փոսա հաստատ հայրենիցս մեր Կայենի և կանգնեցի զսր խաշս վասն արեւշատութեան և վասն երկար կենդանութեան ինձ և զաւակաց իմոց յիշեցեք»³³:

Այս շինարարական արձանագրությունը վերաբերում է քարավանատան (= հոգետան) շինությանը, որը կառուցվել է Դվինից Տփղիս տանող առևտրական ճանապարհի վրա, անցնում էր Հրազդանի հովտով և իջնում դեպի Աղստե: Շենքի ավերակները այժմ գտնվում են Դրամաշեն գյուղից դեպի հյուսիս՝ 12 կմ հեռավորությամբ³⁴: Քարավանատան կառուցումը պատահական չէր. Մահկանաբեբդյ՝ Արծրունիների տունը լայն կապերի մեջ էր Հայաստանի, Վրաստանի և հարեւան երկրների՝ Կարինի ամիրայության, Հյուսիսային Կովկասի առևտրական խավերի հետ: XII—XIII դդ. Արծրունիները, Զաքարյանների տան մեծամեծները հետ, զլխավորում էին հայ առևտրավաշխառուական դասը:

Մեր պատմագիրներից, բացի Վարդանից, Հասանին ճանաչում է նաև Ստեփանոս Օրբելյանը: Վերջինս հետաքրքիր մանրամասն է հաղորդում Հասանի կենսագրությունից: Հասանը մասնակցել է 1177 թ. վրաց Օրբելիների զլխավորած խռովությանը և միացել սպասալար Իվանե Օրբելուն. «...և ամենեքեան համագունդ դիմեալ եկեալ էին առ նա (Իվանե Օրբելի) յԱգարակն դարապաս՝ Քարթլիս Հէրիսթաբն... և Տաշրացիքն և Կայենեցին Հասան և Անեցին Գրիգոր Ապիրատեանց»³⁵:

Կայենեցի անունը վկայում է, որ Կայանը եղել է Հասանի

33 Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետությունը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 8, էջ 80): Լ. Մարգարյանի կարծիքով «որդոյ Հասանայ Կայենեց» արտահայտությունը ջուլց է տալիս, որ արձանագրությունում հիշած իշխանաց իշխանը Հասանի որդին էր, այլ ոչ թե հայրը: Տե՛ս «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ժբ դարի պատմության մի բանի հարցեր», Երևան, 1980, էջ 215, 216: Մենք մնում ենք մեր կարծիքին:

34 Վ. Հարությունյան, Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960, էջ 44—46:

35 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 384: (Այսուհետև՝ Ստ. Օրբելյան):

նստավայրը: Երբ եւն Արծրունիները տիրացել բերդին, շենք կարող ասել, բայց 1177 թ. արդեն նրանց ձեռքում էր: Օրբելիների խռովությունը ճնշելուց հետո Քուրդը շնորհադուրկ եղավ և գրկվեց բոլոր պաշտոններից: Դա պետք է իր պատճառներն ունենար: Առայժմ մանրամասները պարզ չեն, բայց նրա որդու հարելը խռովարարներին անհետևանք չէր կարող մնալ: Քուրդ իշխանը գնաց Կարին, Սալգուխ ամիրայի մոտ. Սարգիս Զաքարյանի միջնորդությամբ Վրաստան վերադարձավ միայն 1185 թ., Թամար թագուհու ժամանակ, և վերըստին ստացավ իր տիրույթներն ու պաշտոնները: Նրա դարձի կապակցությամբ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «Ապա դարձ եղև իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ: Եւ բազում մեծաբանս եղ նմա թագուհին Վրաց, ուր Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յալովս»³⁶: 1185 թ. Քուրդը հա ստացավ հայրենի տիրույթները՝ Կայանն ու Մահկանաբերդը, որոնք թողել էր 1177 թ.: Ուրեմն Կայան գավառին Արծրունիք տիրացել էին մինչև 1177 թ., ավելի որոշակի թվականն առայժմ չենք կարող նշել: Վարդանի հաղորդումը Հասանի կողմից Կայանը կառուցելու մասին վրիպակ չէ, բայց այս դեպքում «շինողն» նույնպես պետք է հասկանալ «նորոգողն» իմաստով: Գաւառն ու բերդը Արծրունիները պահեցին մինչև 1191 թ.:

Այն հեղինակները, որոնք Կայանը տեղադրում են Դեբեդի ափին, բերդի կառուցումը վերագրում են Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննես եպիսկոպոսին, Զաքարյանների տոհմից: Կիրակոս Գանձակեցին նրա մասին գրում է. «Սա շիննաց բերդ մի ամբադոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահինն»³⁷:

Նույն Հովհաննեսը բերդի ներսում կառուցել է եկեղեցի և թողել հետևյալ արձանագրությունը: «Ի Բլին Հայոց ՈԶԹ

36 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209: Հմմտ. Լ. Բաբայան, *նշված աշխ.*, էջ 530—531:

37 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 99:

(1233) կամաւն Աստուծոյ, ես՝ տէր Յոհանէս, առաջնորդ Հաղբատա, քուերորդի մեծ պատրոնացն Զաքարէի եւ Իւանէի, ի ժամանակի, որ եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ անաւրէն խորագմենցն, ոչ գոյր տեղի ապաստանի սուրբ Նշանիս եւ եղբարցս: Հրամանաւ քեռոյն իմո Իւանէի եւ որդոյն իւրոյ Աւագին, եւ Շահնշահի՝ որդոյն Զաքարէի շինեցի զամբոցս եւ զեկեղեցիս Հաղբատա սուրբ Նշանիս բազում աշխատութեամբ»³⁸: Արձանագրութեան տողերից պարզ երեւում է, որ մինչ այդ Հաղբատի վանքը բերդ չի ունեցել, այդ են վկայում «ոչ գոյր տեղի ապաստանի Ս. Նշանիս եւ եղբարցս» խոսքերը: Նրա բովանդակութեանը լրիվ համահունչուն է Գանձակեցու տեղեկութեան հետ եւ հստակ պատասխան է տալիս այն հարցին, թե ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից եւ ի՞նչ նըպատակով է կառուցված ամրոցը: Կառուցել է Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննէս եպիսկոպոսը 1233 թ.: Զալալ ադ-Դիւնի արշավանքների տարիներին վանքի միաբանութեանը ապաստանով ապահովելու համար:

Մ. Հովհաննիսյանը այլ կերպ է մեկնաբանում արձանագրութեանը: «Շինեցի» բառը այս դեպքում եւս նա հասկանում է «նորոգեցի» իմաստով: Նրա կարծիքով Հովհաննէս եպիսկոպոսը միայն նորոգել է Աշոտ Երկաթի կառուցած բերդը³⁹, որը այժմ էլ կիսավեր կանգնած է Կիրակոսի նշած տեղում՝ Հաղբատի եւ Սանահնի միջև եւ կոչվում է Կայան: Այս հաստատում են տեսնողները՝ Զալալյանցն (XIX դ.) ու Զուհարյանը՝ մեր օրերում: Այսպիսով, Մ. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ միջնադարյան Կայան բերդը կառուցված է

38 Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 250—251:

39 Մ. Հովհաննիսյան, էջ 539—540, 544: Հեղինակը բերդի նորոգումը սխալմամբ դնում է Ո (1151) թվին: Սխալը գալիս է Զալալյանցի թյուր ընթերցումից («Ճանապարհորդութիւն...», էջ 81), որից օգտվել է Մ. Հովհաննիսյանը: Զիշտ թվականն է ՈԶԲ (1233): Արձանագրութեան անձինք՝ Իվանէ Զաքարյանի որդի Ավագը (մահ. 1250 թ.), Զաքարէ ամիրսպասալարի որդի Շահնշահը (մահ. 1261 թ.), 1151 թ. չէին կարող հիշատակվել: Այդ հանգամանքի վրա երկուսն էլ ուշադրություն չեն դարձրել:

եղել Հաղբատի և Սանահինի միջև, Չորագետի ափին⁴⁰ (նկատի ունի այսօրվա Դեբեդ գետը):

Երկու հանգամանք թույլ չեն տալիս համաձայնվել առաջարկած մեկնաբանություն հետ: Առաջին. XIII դ. Հաղբատի բերդը Կայան շի կոչվել և, փաստորեն, անանուն է եղել: Կիրակոսը այն անվանում է «բերդ մի ամրագոյն պարսպօր մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահինն», իսկ Հովհաննես եպիսկոպոսը՝ «Ամրոց Հաղբատայ սբ. նշանի»: Վերջինս նույնպես հատուկ անուն չէ և ցույց է տալիս միայն շինություն պատկանելիությունը Հաղբատի վանքին: Ծիշտ է, այսօր այդ բերդը կոչվում է Կայան, սակայն գիտական գրականության մեջ իրավացիորեն նշվել է, որ այդ անունը նոր է⁴¹, այդպես է կոչվել, տնկասկած, ապաստանավայր լինելու պատճառով ավելի ուշ ժամանակներում, և հնարավոր չէ որոշել, թե երբ:

XVII դ. վերջում Կայան անունը Հաղբատում դեռ չէր գործածվում, Առաքել Դավրիժեցին բերդի եկեղեցին անվանում է «Տես և անց». «Թուին ՌՃԺԷ (1668)... եղև շաքժս այս յԱրտաւել քաղաք, ի Թարէղ, յԵրևան, ի Տփղիս, ի Գանջայ, ի Շամախի, ի Դամուրղափուն, և յամենայն սահմանս իւրեանց, և յայսմ շարժմանէ Հախպատայ վանից եկեղեցւոյ ներսի երեսէն որմոյ քարինքն թափեցան, և եկեղեցին որում անուն Տես և անց ասէին, որ ի մէջ Հաղպատայ և Սանահնոյ կայր շինեալ՝ բնաւին փլաւ...»⁴²: Թերևս այդ անունը բացատրվում է բերդի դժվար մատչելիությամբ: Բոլոր հիմքերը ունենք եզրակացնելու, որ դարերի ընթացքում ծառայելով վանքի միաբանությանը որպես ապաստանավայր, այն անվանական ձևով դիտվել է որպես կայան և այդպես էլ կոչվել է XVII դ. հետո: XIX դ. նոր անունը արմատացած էր և դար-

⁴⁰ Մ. Հովհաննիսյան, էջ 544—546:

⁴¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 81, 251:

⁴² «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 665: Գ. Երզնկյանցը (էջ 319) և Ս. Էփրեկյանը (Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907, էջ 273), Դավրիժեցու հաղարդումը թյուրիմացաբար վերագրում են Զաքարիա սարկավադին:

ձեւ էր հանրաճանաչ: Սարգիս Ջալալյանցը, Հովհաննէս Ղրիմեցիէն և մյուսները, աւամա շփոթության մեջ ընկնելով, առանց կասկածանքի բերդը նույնացրել են Կյուրիկյանների Կայանի հետ, դրանով իսկ տեղիք տալով նոր սխալների:

Երկրորդ: Հիշենք, որ «Ամրոց Հաղբատա սբ. Նշանին» կոչված բերդը կառուցվել է Սանահնի և Հաղբատի միջև՝ որպէս վերջինիս միաբանության ապաստան: Եթէ սա Կայանն է, ապա երկու վանքերն էլ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու ժամանակ (922 թ.) պետք է արդեն հիմնված լինեին, այլ կերպ ամրոցը չէր կառուցվի, այնինչ Սանահնի վանքը հիմնվել է 966 թ.⁴³ (նկատի ունենք վանքի գլխավոր՝ Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ավարտը, մյուս եկեղեցիները կառուցվել են ավելի ուշ), իսկ Հաղբատի վանքի գլխավոր եկեղեցին՝ Ս. Նշանը, որի համար կառուցվել է բերդ-ամրոցը՝ 976—991 թթ.⁴⁴: Ուրեմն Դրասխանակերտցու ժամանակ Դեբեդի ափին բերդ չէր կառուցված, որովհետեւ վանքերը դեռ չէին հիմնվել: Զխոսելով արդեն այն մասին, որ վանքի միաբանությունը պետք է բավականին մեծ թիվ կազմեր, որպեսզի նրա համար հատուկ ամրոց-ապաստան կառուցվեր, իսկ դա կատարվել է աստիճանաբար, XI—XII դդ.:

Նշված պատճառներով, Հաղբատի «Ամրոց ս. Նշանի» կառուցման ժամանակը հնարավոր չէ տեղափոխել X դ. 20-ական թվականները: Դա Դրասխանակերտցու հիշատակած բերդը չէ, այն կառուցվել է 1233 թ. և հատուկ անուն չի ունեցել:

Կա և մի երրորդ պարագա ևս, որը հաստատում է մեր եզրակացությունը: Հաղբատի ամրոցի նույնացումը Կայան բերդի հետ ինքնին ենթադրում է հին Կայան գավառի տեղադրումը Դեբեդի կիրճում: Սակայն մատենագիրները այդ անունով կոչել են բացառապէս Աղստեի հովիտը: Այդ բանը ճիշտ են հասկացել Ալիշանն ու Հյուբշմանը, բայց առաջինը

⁴³ Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 15, 26:

⁴⁴ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 13—15:

բուրդովին չի նշել օգտագործած աղբյուրները, իսկ երկրորդը վկայակոչում է միայն Կիրակոս Գանձակեցուն։ Ըստ երևիւթիւն այդ է պատճառը, որ գավառից անբաժանելի Կայան բերդը դուրս է բերվում Աղստեի հովտից և տեղադրվում Դեբեդի ափին։ Այս թյուրիմացությունը պարզելու համար նախ անհրաժեշտ է ի մի բերել աղբյուրների տվյալները Կայան գավառի մասին և պարզել նրան համապատասխանող ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանը, ապա փորձել նրա սահմաններում գտնել բերդը։

Դա հնարավոր է լուծել XII—XIII դդ. մատենագիրների օգնութեամբ, որոնք գավառի մասին խոսելիս իրենց հաղորդումները զուգորդում են տեղագրական ծանոթություններով։ Օրինակ, Գանձակեցին Մխիթար Գոշի մասին գրում է. «Եւ քնակեցաւ նա ի վանքն, որ կոչիւր Գետիկ, ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստեոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն»⁴⁵։ Ստեփանոս Օրբելյանը նույնպէս Աղստեի շրջանը ճանաչում է որպէս Կայան։ XII դ. վերջից Կայանին տիրող Զաքարյաններն իրենց ենթակա գավառներում ժողովական իրավունքով կառավարիչներ էին նշանակում և այդ եղանակով ստեղծում նոր ֆեոդալական տներ։ Այդպիսիներից էր նաև Սյունյաց Օրբելյանների տունը, որի հիմնադիրն էր Լիպարիտ Օրբելին։ Լիպարիտը Իվանէ Զաքարյանից ստացավ Վայոց ձորը, Կոտայքը, Գեղարքունիքի մի մասը, Որոտան և Բարկուշատ քերդերը Սյունիքում, ապա՝ «Ի Կայեն զԱղստե իւր կերովն»⁴⁶։

Աղստեի ավազանը երբեմն կրել է նաև այլ անուններ։ Օրինակ, X—XI դդ. հեղինակ Ստեփանոս Տարոնացին գործածում է «գավառ Աղստե» անվանումը։ 1001 թ., երբ Կյուրիկյան Դավիթ Անհողինը ըմբոստացել էր Գագիկ Ա-ի դեմ և չէր ճանաչում նրա գահերեցությունը, Հայոց արքան պատժիչ արշավանք էր կազմակերպել Գուգարք։ Դավթի երկրում շրջելուց

⁴⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209։

⁴⁶ Ստ. Օրբելյան, էջ 397։

և նրա բերդերը քանդելուց հետո Գագիկը «ընդ Գագ բերդ անցանելով ել նա ի գաւառն Աղստե»⁴⁷:

Գագը Աղստեի ավազանի մեծ բերդերից է, գտնվում է Նոյեմբերյանի շրջանի Շավարշավան (նախկին Կոթի) գյուղից արևելք, շրջակայքը՝ Գագա դաշտը հարուստ է հուշարձաններով, որոնցից առավել նշանավորները հիշատակվում են XIII դ. աշխարհագիր Վարդան վարդապետի մոտ. «Վրկանի աշխարհն Գրիմն է, ձգի մինչև ի Կասբից ծովն եւ ապա դաշտն Գագայ, ուր կայ սուրբ Սարգիսն, եւ Մշկայ վանքն եւ Մակարայ վանքն, եւ բերդն Կայեն եւ Կայծոն»⁴⁸:

Մեզ համար կարևորն այն փաստն է, որ Կայան բերդը գտնվում էր Գագա դաշտում, դրանով իսկ պարզվում է, թե Աղստեի ավազանի որ մասում պետք է կենտրոնացնել բերդի որոնումները:

XII—XIII դդ. շրջանը երբեմն անվանել են նաև գավառի մյուս խոշոր բերդի՝ Մահկանաբերդի անունով, որը պատկանում էր Քուրդ Արծրունուն: Մատենագրական սուղ տրվյալներից կարելի է ճշտությամբ որոշել բերդի դիրքը:

1280 թ. Դեղձնուտի վանքում գրված հիշատակարանի վկայությամբ վանքը գտնվում էր Մահկանաբերդի սահմաններում. «Ի յերկիրս Մահկանաբերդոյ ի վանսն Դեղձնուտ»⁴⁹: Վանքը գտնվում է Աղստեի հովտում, Իջևանի շրջանի Դետաշեն գյուղից 15 կմ հարավ-արևմուտք: Դրանով իսկ որոշվում է Մահկանաբերդի դիրքը Աղստեի հովտում: XII դ. հեղինակ Դավիթ Քոբայրեցին «Մահկանաբերդ գավառում» է տեղադրում Կայան բերդը: 1177 թ. վրաց Օրբելինների խռովության ժամանակ սպասալար Իվանե Օրբելին փակվել էր լոռվա բերդում, իսկ նրա եղբայր Լիպարիտը փորձել էր ամրանալ

47 «Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), ՍՊԲ., 1885, էջ 280:

48 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պերպերյանի, Փարիզ, 1960, էջ 34: Նույն աղբյուրի համառոտ օրինակում Կայանի և Կայծոնի անունները ձուլված են միմյանց. «Կայէնկեծոյ բերդն մօտ է Գագայ դաշտեն» (էջ 17):

49 Մատենադարան, ձեռագիր № 5254, էջ 54բ:

քրեանց դաշնակից Հասան Արծրունու նստավայր Կայանում: Սակայն կիպարդիտին չէր հաջողվել հասնել տեղ, Գեորգի Գ-ի հրամանով՝ Քուրդ իշխանը փակել էր նրա ճանապարհը և ջարդել զորամասը: Այդ մանրամասնությունները հայտնի են Քոբայրեցու հիշատակարանից. «Կիպարիտ... առնու զորդի թագաւորին զԴեմէտրէ և դիմէ յանմատոյցն Կայան, որոց զհետմտեալ հրամանաւ թագաւորին բարեպաշտ ամիրապետն Տփիսեաց, Քուրդն անուանեալ, հասանէ ի կիրճս ճանապարհի նոցա, յիւր սեփհական գաւառն Մահկաբերդն կոչեցեալ, հարկանէ դէմ յանդիման նոցա...»⁵⁰: Մահկանաբերդ գավառի բերդերը՝ Կայան և մյուսները կարող էին գտնվել միայն Աղստեհի հովտում: Դրանով իսկ որոշվում է Կայան գավառի տեղագրությունը նույն գետի ավազանում⁵¹: Նման եղբակացությունը հաստատվում է Զաքարյանների տան կալվածքների ներքին վարչատերիտորիալ բաժանմամբ: Նրանց երկու ճյուղերը տիրացել էին նախկինում Կյուրիկյաններին պատկանող մարզերին, Հաղբատն ու Սանահինը Դեբեդի ամբողջ լեռնահովիտով գտնվում էին ավագ եղբոր Զաքարե ամիր-սպասաւարի իշխանության սահմաններում, իսկ Կայանն ու Կայծռը (Կայան գավառը) պատկանում էին Իվաներին⁵²: Դա նշանակում է, որ Հաղբատն և ընդհանրապես Դեբեդի կիրճը Կայան գավառից դուրս էին, Դեբեդի ավազանը չէ, որ կոչվել է «գավառ» կամ «աշխարհ Կայենո»։

Ուրեմն ոչ թե Դեբեդի, այլ Աղստեհի հովտում կարող էր գտնվել Կայան բերդը: Մ. Հովհաննիսյանը բերդի առկայու-

50 Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քոբայրեցու հիշատակարանը (ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 119—120):

51 Դրանով է բացատրվում, որ Աղստեհի ավազանի հուշարձանները մատենագիրները դիտում են որպես Կայանի հուշարձաններ: Դրանցից են Հաղարծինը և Դեմիկը: Զաքարյանները պատվել էին Սյունյաց առաջնորդ Ստեփանոս Լպիսկոպոսին. «Յտուն ի Կայեն տեղի հանգստեան նմա զգե-րահոյակ ուխտն Հաղարծին և զիւրն զԱբասաձորն»: ՏՆ՝ս Ստ. Օրբելյան, էջ 342: Կիրակոս Գաւնակեցի, էջ 173, 209:

52 Լ. Մելիսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 13—14:

թյունը Դեբեդի ափին բացատրում է նրանով, որ Աղստեր Գանձակեցու մոտ նույն Ձորագետն է, նրա երկրորդ անունը: Այս տեսակետը հիմնավորվում է երկու փաստաբեկներով: Պատմիչը Աղստեր անվանելով մեծ (մեծագունի) նկատի ունի Ձորագետը, որովհետև գավառի⁵³ միակ մեծ գետը Ձորագետն է, մինչդեռ Աղստեր լուր գետակ է և չէր կարող կոչվել մեծ: Երկրորդ. Կայան բերդի մոտ էր գտնվում Վարդան Արեւելեցու ճգնարանն ու դպրոցը. «և ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէս անառիկ բերդին Կայանոյ...»⁵⁴: Ս. Անդրե միառարարը Ս. Զալալյանցի կարծիքով գտնվում է Դեբեդի ափին, Հաղբատի մոտ: Այս հանգամանքը նույնպես հաստատվում է ըստ Հովհաննիսյանի, որ Կիրակոսի Աղստեր նույն Ձորագետն է⁵⁵:

Նման փաստարկումները շատ երեբուն են: Զալալյանցը սխալ կերպով նույնացնելով Հաղբատի ամրոցը Կայան բերդին, Կ. Գանձակեցու հաղորդումից ենթադրել է, որ այստեղ պետք է ուսուցաներ Վարդան Արեւելցին և մի տապանաքար վերագրել է պատմագրին: Սակայն տապանաքարի վրա գրված է միայն «ԶԻԲ» (1273)⁵⁶ և հայտնի չէ, թե ում գերեզմանն է: Դրան հակառակ ունենք գրավոր վկայություն, որ պատմագիրը թաղված է Խորվիրապում⁵⁷:

Միանգամայն սխալ է երկու գետերի նույնացման վերագրումը Կիրակոսին. պատմիչը Աղստեր անվանելով մեծ կամ մեծագուն, ոչ մի դեպքում չի հասկացել Ձորագետը (Դեբեդը): Ճիշտ է, նա Ձորագետը անունով չի հիշատակում, բայց հստակ պատկերացում ունի և խիստ դատում է Դեբեդի ավազանը Աղստերի ավազանից: Օրինակ, նա պատմում է, որ Զաքարե սպասալարը ցանկանում էր որոշ փոփոխություններ

53 Գավառի սահմանները Մ. Հովհաննիսյանը որոշում է Ձորագետից (նկատի ունի Դեբեդը) մինչև «այսօր Աղստե կոչված գետը», և այդ ամբողջ շրջանը սխալմամբ անվանում է Ձորոփոր (էջ 542):

54 Կիրակոս Գանձակեցի. էջ 311:

55 Տե՛ս Մ. Հովհաննիսյան, էջ 542—544:

56 Ս. Զալալյանց, էջ 82,

57 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 29:

մտցնել հայ եկեղեցու ծիսականության մեջ, որին դիմադրում էր հոգևորականությունը: Մասնավորապես, Հաղբատի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսի կարգադրությամբ քարկոծվում է Զաքարեի նվիրակ Մինասը, բայց այնուհետև, պատժից խուսափելու համար, Գրիգորը ստիպված փախչում է Գոշի մոտ. «Եւ նա փախստական գնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար...»⁵⁸: Ինչպես տեսնում ենք, Կիրակոսի համար Դեբեդը (Հաղբատը), ընդորոշին տարբեր է Աղստեից (Գետիկից): Այն, ինչ Հովհաննիսյանի ենթադրությամբ մեկ գավառ էր Զորոփոր անունով, Կիրակոսի մոտ երկու տարբեր գավառներ էին՝ Տաշիր ու Կայան, յուրաքանչյուրը իր գլխավոր գետով:

Այսպիսով, աղբյուրների ներկա քննությունից պարզվում է, որ միջնադարյան Կայան բերդը գտնվում էր Աղստեի ավազանի սահմաններում: Բերդին հարևանցող հուշարձաններից մեկ հայտնի են Մշկավանքն ու Մակարավանքը, որին շատ մոտ է Դեղձնուտի վանքը: Դրանք բոլորը գտնվում են Աղստե գետի միջին հոսանքում, որը ներկա վարչական բաժանումով համապատասխանում է Իշևանի շրջանին: Իշևանի շրջանի բերդերն են՝ Աղշկա բերդը (Կըղ կալա), Մանթաշը (կամ Կարա կալան), Բերդաքարը (Մահկանաբերդը) և մի քանի այլ փոքրիկ բերդաշինություններ:

Կայան անունով շինություն, ցամուք, այժմ Աղստեի հովտում չկա, հին անունը մոռացվել է, որի պատճառով հետազոտողը ստիպված պետք է որոշի, թե այլ անուններ կրողներից որը կարող է համապատասխանել պատմական Կայանին: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ որոնվող բերդը եղել է գավառի վարչատնտեսագիական կենտրոն և ֆեոդալական ամրոց ու պետք է տարբերվի մյուս ամրություններից իր չափերով, ռազմագիտական դիրքով, տնտեսական անհրաժեշտ շինություններով: Մեզ հետաքրքրող օբյեկտը գտնելու համար, բնականաբար, պետք է ծանոթանալ հուշարձաններին և տեղանքին: Նշված չափանիշներով միջնա-

⁵⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 173:

դարյան ամբողջ-ապաստանավայրին՝ կայանին ամենամոտը է այսօր Աղջկա բերդ (Կրդ կալա) կոչվող բերդը: Նրա դիրքը գերիշխող է Աղստեի հովտի մի մեծ հատվածի վրա: Բերդը կառուցված է Աղստեի ձախ ափին ձգվող Կայան (Իջևան) լեռնաշղթայի հարավային հատվածում, Հովք (նախկին Ակ կայա) անունը կրող ճյուղի բազուկներից մեկի գագաթին: Բազուկը իջնում է դեպի գետը, իսկ սեղանաձև կատարը, որի վրա կառուցված է բերդը, բարձրադիր է շրջապատի բոլոր գագաթներից: Այդպիսի դիրքը հնարավորություն է տվել դիտել և հսկողության տակ առնել հովտի մեծ տեղամասը: Կատարի սեղանաձև հարթությունում կառուցվել են բնակելի շինություններ, ջրավազան, եկեղեցի (որը այժմ կիսավեր է): Բերդի պարիսպները եղբրում են կատարը բոլոր կողմերից և լավ պահպանվել են (նկ. 1, 2): Բարձրությունը հյուսիսային կողմից հասնում է մինչև 6—7 մետրի⁵⁹. պարիսպապատը ունի 16 բուրդ և մեծ կամարաձև մուտք (վերջինը կիսավեր է), մուտքի մոտ եղել է (այժմ էլ պահպանվել է) պահակասենյակ: Հարավային կողմից ունի նաև դիտարկման սենյակ: Աղստեի հովտի Գագա դաշտի սահմաններում բերդերից ոչ մեկը այդպիսի հարմար բնական և ռազմագիտական դիրք չունի. վերը թվարկած բերդերը հեռու են մայրուղուց, որը անցնում էր գետի հունին ղուզահեռ, և շատ ավելի փոքր են: Նրանցից Բերդաքարը, Խնձորկոտ գետակի աջ ափի ժայռի վրա, իրավացիորեն նույնացվում է հին Մահկանաբերդի հետ⁶⁰:

Կայանը չէր կարող լինել նաև այժմ Մանթաշ կամ Կարա կալա կոչվող բերդը՝ նա շատ փոքր է և չունի բնակվելու համար անհրաժեշտ շինություններ: Հաշվի առնելով Աղջկա

⁵⁹ Տե՛ս Ռ. Մաքևոյան, Վ. Մանակյան, *Աղստեի հովտի բերդաշինությունը*. Կայան և Մանթաշ («Հայաստանի բնություն», 1977, № 1): Նաև՝ Ռ. Մաքևոյան, *Լեռնային տեղանքը և միջնադարյան բերդաշինությունը Հայաստանում* («Հայաստանի բնություն», 1978, № 2): Կայան բերդի հատակագիծը տե՛ս ՉՍ հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 220:

⁶⁰ Տե՛ս Վ. Հակոբյան, Գավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը, «Տեղեկագիր» ԳԱ հաս. գիտ., 1952, № 8, էջ 120, ծան. 1:

բերդի դիրքը և նրա նմանությունը ամրոց-ապաստարանին, մենք նույնացրել ենք այն միջնադարյան Կայանի հետ⁶¹, բացատրելով նրա պատմական անվան մոռացումը երկարատև օտար տիրապետության պատճառով, երբ բազմաթիվ հայկական տեղանուններ փոխարինվել են օտար անուններով: Կայան բերդ-պատմիչների մոտ (Կիրակոս Գանձակեցի) վերջին անգամ հիշատակվում է 1236 թ., երբ մոնղոլների արշավանքի ժամանակ այստեղ պատսպարվել էր աթաբեկ Ավագ Զաքարյանը⁶²: XIV դ. վերջից Տաշիր-Ձորագետի տեր հայ ֆեոդալական տների (Զաքարյանների) քայքայումից հետո բերդի անունը կորցրել է իր իմաստը և մոռացվել: Ժամանակի ընթացքում երևան են եկել նոր տեղանուններ, XVII դ. սկզբին գավառը կոչվել է Ղրաղի ձոր, իսկ բերդի նոր՝ Աղջկա բերդ անունը կապված է ժողովրդական ավանդության հետ⁶³:

Կայան—Աղջկա բերդի⁶⁴ հետ սերտորեն առնչվում է Աղստեի աջ ափին, ուղիղ նրա դիմաց բարձր ժայռի վրա կառուցած Մանթաշ ամրությունը (նկ. 3, 4): Նրա դիրքը ինքնին

61 Տե՛ս Ռ. Մաքևոսյան, Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը, «Էրաբեր», ԳԱ հաս. գիտ., 1972, № 2:

62 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 254: Պատմիչի խոսքը վերաբերում է Աղստեի Կայանին, այլ ոչ թե Հաղարատի ս. Նշանի ամրոցին:

63 Հմմտ. «Զաքարիա սարկաազի Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1870, էջ 24, 26: Ավանդությանը կարելի է ծանոթանալ դրականությունից՝ Մ. Բախտուարյան, Արցախ, էջ 393—394: Ի. Էլլարյան, Աղստեի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, էջ 40:

64 Կայան—Աղջկա բերդ նույնացման դեմ առարկություն եղավ (տե՛ս Գ. Շախկյան, Կայծոռ բերդի տեղադրության հարցի շուրջ, «Երևանի համալսարան», 1979, № 2, էջ 40): Շախկյանի կարծիքով Կայան կարող է լինել Աղստեի հովտի այլ բերդերից որևէ մեկը, օր. Բուզուրը, Աշոտ Երկաթ կոչվողը, Թանիրը, Բերդաբարը և այլն:

Այդ դիտողությունը ընդունելի չէ: Թվարկած բերդերից ոչ մեկը Կայան լինել չէր կարող: Բերդաբարի մասին ասվեց վերը, Բուզուրը կիկլոպյան ամրոց է (տե՛ս С. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976, стр. 254, իսկ Թանիրը Բուզուր լեռան մետակայքում շատ փոքր շինություն է եղել (այժմ պահպանվել են միայն հիմնաքարերը), նրա անսովորական և Կայանի հետ նույնացնելու մասին խոսք լինել չի կարող: «Աշոտ Երկաթը» այլ բերդի անուն է:

հուշում է, որ կապված է դիմացի բերդի հետ. հնում այդ երկուսը ֆորտիֆիկացիոն մի ամբողջություն են կազմել, որի համար շատ հմտորեն օգտագործվել է լեռնային տեղանքը: Հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Կայանից հարևանցող բազուկի պատճառով չի երևում հովտի ձախակողմյան հատվածը: Այդ հատվածը հիանալի դիտվում է Մանթաշից. վերջինս, փաստորեն, ոչ թե առանձին բերդ է, այլ Կայանին կից օժանդակ կառույց՝ դիտակետ-պահակակետ: Դիտակետը գտնվում է ժայռի գագաթին, ամրացած քարե պարսպով, որտեղից շատ հարմար է հսկողության տակ պահել գետահովտի մեծ տարածությունը և ազդանշաններով հայտնել Կայան վտանգի մասին: Դիտակետը ժայռի հյուսիսային լանջի կողմից պաշտպանված է պարսպով, մյուս լանջերը անմատչելի են: Անտարակույս, սրան է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու խոսքը. բացի Կայանից Սահակ Սևադան գրավել էր նաև «զմիւս ամրոցն, որ էր մերձ ի նա՝ (Կայանին)... և սրոյ ճարակ զբերդապահակսն տուեալ»⁶⁵: Հուշվի առնելով, որ պատմիչները Կայան բերդը հաճախ հիշատակում են Կայծոռի հետ միասին, մենք հիմք ունենք Դրասխանակերտցու հիշատակած անանուն ամրոցը նույնացնել Կայծոռի հետ, որը, մեր կարծիքով, համապատասխանում է այժմ Մանթաշ (միաժամանակ և Կարա կալա) կոչվող բերդին:

Դրասխանակերտցին Կայծոռն անունը չի հիշում, դա պատահական չէ, X դ. սկզբին այդ փոքրիկ ամրությունը անուն չի ունեցել, որովհետև, ըստ մեզ, Կայանին կից դիտակետ է եղել: Կայծոռն է կոչվել, ամենայն հավանականությամբ, գիշերները կրակով պարբերաբար ազդանշաններ տալու պատճառով: Իսկ Մանթաշ և Կարա կալա անունները օտարամուտ են ու առաջացել են ուշ միջնադարում: Այժմ տեղացիները այն անվանում են նաև Աշոտ Երկաթի բերդ:

⁶⁵ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 310:

Կայծունի տեղադրությունը Աղստեի հովտում արժարժում է այժմ գիտական գրականության մեջ ընդունված նրա նույնացումը Հայկական ՍՍՀ Թումանյանի շրջանի Շնող գյուղի բերդաշինության հետ: Սակայն նման տեսակետը հնացած է, այն չի հաստատվում ոչ գրավոր աղբյուրներով և ոչ էլ այլ բնույթի կուլաններով ու վերանայման կարիք ունի: Եվ նորից շփոթությունը հետևանք է Ս. Ջալալյանցի աշխատությունում տեղ գտած սխալների: Իր գրքի առաջին հատորում Ջալալյանցը Կայծոնը նույնացնում է Դեբեդաձորի Շնող գյուղի ինչ-որ բերդի մնացորդների հետ, որն անվանում է Շնող, Կայծոն կամ Ամանակ: Բերդի նկարագրությունը շատ համառոտ է, բացակայում է տեղագրական և աղբյուրագիտական բնույթի որևէ հիմնավորում: Բուրովիչն անհասկանալի է, թե ինչի հիման վրա է հեղինակը կատարել իր եզրակացությունը: Որպեսզի համոզվենք դրանում, մեջ ենք բերում համապատասխան հատվածն ամբողջությամբ:

«Շնող կամ Կայծոն կամ Ամանակ

է անառիկ ամրոց յերից կողմանց միապաղաղ բարիւ շրջապատեալ, որում տիրէր երբեմն մագիստրոսն Գրիգոր, և ի կողմն Արևելից որձառտաշ քարամբբ պարիսպ պատեալ արուարձանօք. բայց այժմ ի բազմանալ բնակչաց քակեցին զայն պարիսպ. ի պարեիս զղեկիս է դարանանման այր: Այս գիւղ ունի զփոքր աղբիւր անհամ ջրոյ, վասն որոյ ողորմելի կանայք նոցա ի մի փարսախ հեռաւոր վայրաց բերեն զջուր ռղնաբարձ բեռամբ: Ի կողմն Արևելից այսր զղեկի է սագաշէն եկեղեցի յանուն սրբոյն Սարգսի. զոյ և մատուռ յանուն Բուրայ բահանային և Շինու սարկաւագին»⁶⁶:

Բացի նրանից, որ այս տողերը չեն ապացուցում հեղինակի տեսակետը⁶⁷, Ջալալյանցի տեղադրությունը ժխտվում

⁶⁶ Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մ. Ա, էջ 82—83:

⁶⁷ Գյուղի և բերդի տարբեր անունները ինքնին վկայում են, որ նրանց նույնացումը շփոթության արդյունք է: Շնող գյուղի բերդը նույնպես պետք է կոչվի Շնող:

է միջնադարի մատենագիրներու տվյալներով և տեղանքի ֆիզիկատաշխարհագրական նկարագրով:

Վարդան աշխարհագրի արդէն մեջբերված տեղեկութիւնից պարզվեց, որ Կայծոն բերդը Կայանի հետ միասին գտնվում էր Գաղաղաշտում: Կայծոնի տեղադրութիւնը ճշտելու համար կարևոր է նաև Դավիթ Քոբայրեցու տեղեկութիւնը, ըստ որի Կայանն ու Կայծոնը գտնվում էին դեմ-դիմաց. «զանառիկն Կայան և զԿայծոն հանդէպ նմին»⁶⁸, — գրում է մատենագիրը:

Նկատի ունենալով այս երկու վկայութիւնները, վստահորեն կարելի է եզրակացնել, որ Կայծոնը հեռու էր Կայանից, ուրեմն այն պետք է փնտրել Կայանի շրջակայքում, այսինքն՝ Գաղա գաշտում, Աղստեի միջին հոսանքում: Եվ իրոք, Կայան, այժմ Կըզ կալա բերդի դիմաց, Աղստեի աջ ափին, պահպանվել է փոքր ամրոց (Մանթաշ), որի մասին խոսվեց վերևում: Մեր համոզմամբ այդ շինութիւնը համապատասխանում է հին Կայծոն բերդին, որի հայկական անունը նույնպես մոռացվել է XIV դ. հետո, օտար տիրապետութեան շրջանում:

Մեր եզրակացութիւնը հաստատվում է Կայան (Կըզ կալա)—Կայծոն (Մանթաշ) բերդերի տեղադրական դիրքով: Նկատի ունենք այն կարևոր պարագան, որ երկու բերդերը, ըստ Քոբայրեցու, դեմ դիմաց էին: Այդպիսի դիրքում են այսօր Կըզ կալա (Կայան) և Մանթաշ կոչվող բերդերը: Մեկից հրեւում է մյուսը և հակառակը:

Այդ փաստով վերջնականապես ժխտվում է Շնողի կապը Կայծոնի հետ, Շնողը շատ հեռու է Կայանից՝ 50 կմ (ուղիղ գծով), մի պարագա, որը ուղղակիորեն հակասում է Քոբայրեցու վկայութեանը:

Մանթաշ բերդը, ցավոք, երկար ժամանակ է, որ մեր պատմաբանների ուշադրութիւնից դուրս է գտնվում: Զաւլայանցից հետո Գր. Երզնկյանցը, Ե. Լալայանը, իսկ նորա-

68 Վ. Հակոբյան, նշված հոդվածը, էջ 119:

գույն շրջանում մի շարք ուսումնասիրողներ⁶⁹, որոնք հետաքրքրվել են միջնադարյան բերդերով, միայն կրկնել են Զալալյանցի կարծիքը: Այդ եղանակով էլ սխալը հարատևում էր մեր օրերում⁷⁰:

Կայծոնը Կայանի հետ Կայան գավառի հուշարձաններից է, որը XII—XIII դդ. զբաղեցնում էր Աղստե գետի միջին հոսանքը (ներկայիս Իջևանի շրջան): Այն ոչ մի կապ չունի Դեբեդաձորի Շնողի հետ, որը X—XIII դդ. գտնվում էր Տաշիր գավառում (ուշ միջնադարում՝ Լոռի):

Կայծոն բերդի Աղստեի ափին տեղադրելու⁷¹ կապակցությամբ անհրաժեշտ է պարզաբանել աղբյուրներում տեղ գտած թյուր տեղեկությունը, որը Կայան-Կայծոնը կապում է Սևորդյաց գավառի հետ: Վարդան պատմիչը Հովհաննես-Սմբատի ժառանգության մասին գրում է, որ ի թիվս այլ դավառների նա ժառանգել էր նաև «Կայան, Կայծոն և զՏաուշ գաւառն Սևորդաց»⁷²: Իսկ Վարդան աշխարհագրի մի շփոթ հաղորդմամբ Դեբեդաձորում կառուցած Հաղբատն ու Սանահինը գտնվում էին Սևորդիքում⁷³:

Այս երկու տեղեկություններից չի կարելի ելքակացնել, որ Կայան-Կայծոնը նույնպես պետք է գտնվեին Դեբեդաձորում⁷⁴: Դեբեդաձորը ոչ մի կապ չունի Սևորդիքի հետ, որը Ուտիքի Տուս կամ Տավուշ գավառի երկրորդ անունն է⁷⁵, այդ-

---

69 Իր. Երզնկյանց, Շնող կամ Կայծոն, «Արձագանք», 1895, № 30: Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», 1901, № 7—8, էջ 365: Հ. Նդիազարյան, Ալավերդու շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1952, էջ 47: Գ. Շախկյան, Կայծոն բերդ, ՊԲՀ, 1977, № 1: Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 578—579:

70 Միայն Թ. Հակոբյանի գրքում՝ «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» (էջ 309) Կայծոնը նշված է Աղստեի հովտում:

71 ՏՆ՝Ս Ռ. Մաքևոյան, Կայծոն բերդի տեղադրությունը, «Երևանի համալսարան», 1978, № 3, էջ 28—29:

72 Վարդան, էջ 92:

73 «Աշխարհացոյց վարդանայ վարդապետի», էջ 34, 35:

74 ՏՆ՝Ս Գ. Շախկյան, Կայծոն բերդի տեղադրության հարցի շուրջ, էջ 39:

75 ՏՆ՝Ս Հովհ. Դրասխանակետցի, էջ 127:

պես էլ բացատրվում է մասնագիտական գրականության մեջ⁷⁶։ Սանահին-Հաղբատի տեղադրումը այդ գավառում պատմիչների թույլ տված ակնհայտ վրիպակ է⁷⁷։ Ընդ որում, Վարդանի վկայված հաղորդումը Սևորդիքի մասին վերաբերում է միայն Տավուշին, բայց ոչ մյուս բերդերին։ Զխոսելով արդեն այն մասին, որ Վարդան աշխարհագիրը մեկ այլ վկայությամբ վերոհիշյալ վանքերը նշում է կոռիում (Տաշիրում), ուղղելով իր իսկ անճշտությունը⁷⁸։

Պատմիչներից մեկ հասած տեղեկությունների համաձայն Կայան-Կայծոնը գտնվել են Կայան գավառում, որը տարածվում էր Աղստեի միջին հոսանքում։ Այդ բերդերը Դեբեդաձորում տեղադրելու համար անհրաժեշտ է ապացուցել, որ XII—XIII դդ. այդ ձորն է կոչվել Կայան գավառ, իսկ քանի որ դա չի ապացուցված (եթե երբեկիցե կապացուցվի) Կայծոնի հին տեղադրությունը հիմնադուրկ է։

* * *

Զորոփոր գավառի տեղադրությունը։ Կայան բերդի տեղի ճշտումը դուրացնում է Զորոփոր գավառի տեղադրության հարցը։ Ըստ Դրասխանակերտցու Զորոփորը այն գավառն էր, որտեղ կառուցված էր բերդը, ուրեմն պետք է զբաղեցնեն Աղստե գետի միջին հոսանքը։

Դրասխանակերտցու մոտ կա ևս մի վկայություն, որը խոսում է հօգուտ այդ տեսակետի։ Սահակ Սևադա իշխանին հետապնդող Աշոտ Երկաթը Զորոփորից անմիջապես մտնում է Տավուշ գավառ, ուր ճամբարել էր Սևադան⁷⁹։ Պատմիչի խոսքերից պարզ երևում է, որ Զորոփորն ու Տավուշը սահմանակից գավառներ էին։ Տավուշի տեղադրությունը քաջ հայտնի է. այն զբաղեցնում էր ներկայիս Շամշադինի շրջանի տարածքի մի մասը, որտեղ այժմ էլ կանգուն է Տավուշ

76 Տե՛ս Ղ. Ինճինյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, էջ 335, 351։ Հմմտ. Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, էջ 60, ծան. 2։

77 Այդ վրիպակը թույլ է տվել նաև Ասողիկը (էջ 181)։

78 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 17։

79 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 311։

բերդը: Տավուշին սահմանակից Ջորոփորը կարող էր գտնվել միայն Աղստեի հովտում՝ ներկայիս Իջևանի շրջանում: Դեբեդի ձորը շատ հեռու է Շամշադինից և այնտեղից հնարավոր չէ անմիջապես մտնել Տավուշ գավառ:

Նույնը հաստատում են Դեբեդաձորի միջնադարյան տեղանունները և միջնադարյան կառույցների տեղագրությունը: Դեբեդի ձորում տեղադրված են մի շարք հանրածանոթ բնակավայրեր և հուշարձաններ, որոնցից ոչ մեկը միջնադարում Ջորոփորում չի եղել: Դրանցից կարող ենք հիշատակել Օձունը, Հաղբատի և Սանահնի, Քոբայրի, Հոռոմայրի վանքերը, որոնք, ըստ մեր մատենագիրների, գտնվում էին Տաշիր գավառում:

Այսպես, X—XI դդ. պատմիչ Ասողիկը Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորի մասին գրում է, որ նա «...գնաց ի գաւառն Տաշրաց ի գիւղն Օձուն»⁸⁰: Նույն հեղինակը վկայում է, որ Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը էր «ի գաւառէն Տաշրաց ի գեղջէ Օձնայ»⁸¹: Տաշիրում էին նաև Հաղբատի ու Սանահնի վանքերը: Սանահնի վանքի դպիր-քարտուղար Սիմեոնը 972 թ. կազմած հիշատակարանում գրում է. «...ի վանքս կոչեցեալ Սանահին... գաւառիս Տաշիր»⁸²:

Նույնը հաստատում է նաև XIII դ. աշխարհագիր Վարդանը. «Տաշիր խօի է, ուր կան ուխտն Հաղբատ և Սանահին, ուր կայ տապանն սուրբ պատրիարքին Հայոց Յովհաննու Օձնեցոյն»⁸³: Այնուհետև. «Տաշիր խօի է, ուր կայ Քոբարն, և Հոռոմայրի ս. Նշանն, և Յոհան Օձնեցոյ գերեզմանն»⁸⁴: Նույն հեղինակը գրում է նաև. «Տաշրացոց գաւառն Բամակի ձորն է, ուր կայ սուրբ ուխտն Որդածորու ս. Նըշանն»⁸⁵: Փամբակաձորի Որդածոր կոչված ուխտատեղը գրտ-

⁸⁰ Ասողիկ, էջ 164:

⁸¹ Ասողիկ, էջ 102: Տե՛ս նաև Կիրակոս Դանձակեցի, էջ 70: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, Երևան, 1956, էջ 333:

⁸² Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37:

⁸³ «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 17:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 35:

⁸⁵ Նույն տեղում:

ներվում էր Հաղբատի մոտ⁸⁶, դրանով նույնպես հաստատվում է, որ Հաղբատը, և, իհարկե, Սանահինը, նույնպես Փամբակածորում էին: Ուրեմն հնում Փամբակ գետը հոսում էր մինչև Օձուն-Հաղբատ, որոնք Տաշիրում էին: Իսկ Պղնձահանքը Մոբում էր, այդ երկու գավառների սահմանակետերը պետք է լինեին Օձուն-Հաղբատի և Պղնձահանքի շրջակայքում:

Բայց աղբյուրները երբեմն ցույց են տալիս, որ Հաղբատն ու Սանահինը գտնվում էին Ձորագետում: Նույն վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Եւ են ի վերայ Սաւորդաց Ձորոյ գետին է շինեալ հոյակապ եւ հռչակաւոր սուրբ ուխտ[ք]ն Հաղբատ և Սանահին, զոր շինեաց Խոսրովանուշ Թագուհին՝ կինն Աշոտոյ Ողորմածին և Նժ թվին»⁸⁷: Հաղբատի հաշատուր արեղան XII դ. վերջում (1195) ընդօրինակած եփրեմ Խուրի⁸⁸ «Մեկնութիւն Ավետարանի համաբարբառ»-ի հիշատակարանում գրում է. «Բայց գրեցաւ գիրքս այս ի գաւառիս Ձորոյ գետ, ի վանքս Հաղբատ...»⁸⁹: Թվացող այս հակասութիւնը հնարավոր է բացատրել երկու կերպ. «Ձորագետ» որպէս տեղանուն Հաղբատ-Սանահինի շրջակայքում կարող էր շրջանառութեան մեջ մտնել XII դարում: Հաղբատի վանքը իր կառուցման ժամանակաշրջանում Ձորագետում չի հիշվում, նա Սանահինի հետ միասին Տաշիրում է, նրա շրջակայքը X—XI դդ. երբեմն անվանում էին նաև «Սևորդիք»: Վանքերի կառուցման ժամանակակից Ասողիկը վկայում է, որ Աշոտ Գ-ի օրոք կառուցվեցին «Ճգնաւորականաց տեղիք Սեւաւորդեաց աշխարհին... որոց երկոցունց տեղեացն անուանք Հաղբատ և Սանահին հանդէպ միմեանց»⁹⁰:

Այս վկայութեան մեջ անհասկանալի է վանքերի առն-

86 Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 194, 213: Որգածորը ըստ երեւոյթի նույն բերդածորն է: Տե՛ս Ռ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 80, ծան. 1:

87 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 34—35:

88 Եղեւսիայի սարկավազ, V դ.:

89 Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարան ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 591: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 333:

90 Ասողիկ, էջ 181:

շուրջունը Սևորդիքի հետ, այս անունով մատենագիրները անվանում էին Ուտիքի Տավուշ գավառը⁹¹։ Ավելի ուշ շրջանում՝ XII—XIII դդ. նույնպես այս վանքերը համարվում էին «Սևորդիքում»՝ XII դ. գրված «Թագաւորք վերջինք Բաղրատունիք» ժամանակագրությունում⁹², Հովսեփ Դվինեցու «Նահատակություն»-ում⁹³, վերջապես, Վարդան աշխարհագրի⁹⁴ և Վարդան պատմագրի մոտ⁹⁵։

Դարերի ընթացքում Սևորդիք անվան տարածումը Տաշիրի վրա առաջիմ մեղ մնում է անհասկանալի⁹⁶, բայց նկատվում է, որ X դ., Սանահին-Հաղբատի կառուցման ժամանակակիցները (Սիմեոն, Ասողիկ) Ձորագետ անունը չեն գործածում։ Այս հանգամանքը մեղ հիմք է տալիս եղբակացնելու, որ «Ձորագետ» տեղանունը Հաղբատի շրջակայքում գործածվել է XII դարից ոչ շուտ։

Երկրորդ. Ձորագետ գավառ կարող էր կոչվել նույն Տաշիրը, կամ ավելի ստույգ, Ծոբին հարող նրա ծայրամասը։ Հայաստանում կրկնակի, զուգահեռ տեղանունների գործածությունը տարածված երևույթ էր, քիչ չէին այնպիսի մարզեր, որոնք հնաշույն պատմական անուններին զուգահեռ

91 ՏԵՄ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 127, 187, 218, կապելով այդ անունը տեղացիների նախնի Սեկոյի հետ, կամ Գեորգի՝ Սևորդիների նահապետի հետ։

92 «Ի Սևորդիսն շինեցան Հաղբատ և Սանահին» («Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501)։

93 Հովսեփ Դվինեցու «Նահատակության» հեղինակը պատմում է, որ Հովսեփը 1170 թ. «...երթայ այնուհետև ի պատն Սևորդեաց, ի ուխտսն Հաղբատ և ի Սանահին»։ ՏԵՄ Հ. Մանանդյան, Հ. Անադյան, Հայոց նոր վիճակներ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 30։ Նաև՝ «Памятники армянской агнографии», перевод с древнеармянского К. Тер-Давтян, Ереван, 1973, стр. 257։

94 ՏԵՄ ծան. 87։

95 Վարդան պատմագիրը գրում է, որ Աշոտ Գ-ի որդին՝ Գուրգենը ժառանգեց «...զՏաշիր Սևորդուլին Ձորոյգետին» («Հաւարումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», էջ 90)։

96 Հովսեփ Դվինեցու Նահատակության հեղինակը (ենթադրաբար Դավիթ բահ., XII դ.), Մակարավանքը նույնպես համարում է Սևորդիքում, պատճառաբանելով, որ այդպես են ասել մատենագիրները («Հայոց նոր վիճակներ», էջ 31։ «Памятники», стр. 258)։

ունենին երկրորդը, որի երեւան գալը պայմանավորված էր տարբեր պատճառներով՝ տեղանքի, վարչական փոփոխությունների և այլն: Լեոնային տեղանքը, հարուստ ձորերով, լեռնաշղթաներով և անցքերով (ղոներով), արտացոլվում էր փոքր գավառների և մեծ նահանգների տեղանուններում, պատմաաշխարհագրական անվանը հաճախ ավելանում էին նոր բառեր, դրանցից ամենատարածվածը «ձոր» բառն էր իր տարբերակներով (օր. «Փոր»)՝ 97: «Ձոր» կցորդով գավառներ, ղյուղեր, վանքեր՝ Ձորագյուղ, Ձորավանք, Ձորափ, Ձորակապ, Ձորաշեն, Ձորաստան, Ձորագլուխ և այլն, սփռված էին երկրի բոլոր կողմերում: Խոշոր երկրամասերից կարող ենք մատնանշել Տարոնը, Տայքը և Շիրակը: Առաջինը «Ձորոյ երկիր էր», իսկ երկրորդը՝ «Ձորագավառ»՝ 98: Շիրակի մասին վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Ձորոյգետն Անի է և Շիրակ գաւառն, ուր կան սուրբ ուխտ[ք]ն Հոռոմոսի և Մարմարաշէն և Դպրավանքն և Հառիճայ, և այլք բազումք»՝ 99: Վասպուրականում Սալնապատ բնակավայրը կոչվում էր միաժամանակ Ձորապատ՝ 100: Այսպիսով, կրկնակի անունները, հատկապես ուշ առաջացածները, ծածկում էին պատմաաշխարհագրական անունը: Նույնը կարելի է ասել Տաշիրի և Փամբակի մասին: Փամբակը հոսում էր խոր կիրճերի միջով և զարմանալի չէր լինի, եթե կոչվեր Ձորագետ, այս անունը կարող էր ժամանակի ընթացքում նրա հոսանքի որոշ մասում ծածկել գավառի բուն անունը. նման պարագաներում Ձոր կարող էր կոչվել նույն Տաշիրը կամ նրա մի մասը:

97 Վաղ միջնադարում, երբ հայկական տեղանունները չէին աղավաղված օտար բառերով, առանձին գավառների անունները հաճախ զուգորդվում էին «փոր» բառի հետ, օրինակ՝ Արսյացփոր, Պարտիզացփոր, Բերդացփոր (Տայքում), Ձորփոր, Կողբփոր, Մորփոր (Գուգարքում): Տե՛ս «Հայաստանն ըստ Աշխարհացոյցի», էջ 110: Ա. Արքանմյան, Անանիա Շիրակացու մատենադրությունը, էջ 350:

98 Ասողիկ, էջ 120: Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 127:

99 «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», էջ 15, 28:

100 Նույն տեղում, էջ 38:

Բազմաթիվ պետությունների հյուսիսային կողմերում իրոք կար Ձորագետ: Վարդան պատմագիրը և Ստ. Օրբելյանը «Ձորագետ» են անվանում Կյուրիկյաններին ենթակա շրջանները¹⁰¹: Հովհ. Դրասխանակերտցին և Ստ. Օրբելյանը թվարկում են Մմբատ Ա-ի տերության ծայրագավառները. Գուգարք-Ուտիքում առաջինը նշում է Հունարակերտը, Տափուշը, Շամբոքը, իսկ երկրորդը՝ Ձորագետը¹⁰²: Նթե ընդունենք, որ Ձորագետը Հաղբատի կիրճով հոսող գետն էր՝ ներկա Դեբեդի վերին հոսանքը, ապա նա շատ կարճ գետ էր, որպեսզի պատմիչը այն համարեր պետության սահմանագիծ: Անկասկած, Օրբելյանի հիշատակած Ձորագետը ուրիշ գետ է, սրից հեռու չէր Տափուշը, իսկ այդպիսին կարող էր լինել միայն Աղստեղ: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ Սահակ Սևադան «Ձորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան»¹⁰³: Այդ Ձորագետը համապատասխանում է Աղստեղին, որը հոսում էր Սևադային պատկանող Գարդմանաձորի մերձակայքում: Ներկա Դեբեդի ավազանը X դ. սկզբին Գնթունիների վերակացության ներքո էր և այնտեղ Սևադան իշխանություն չի ունեցել, ուրեմն Դեբեդաձորը X դ. սկզբին Ձորագետ չի կոչվել: Պետք է եզրակացնել, որ Աղստեղ հոսելով լեռնահովտի ձորերի միջով, կարող էր աղբյուրներում կոչվել նաև Ձորագետ: Ոչ մի զարմանալի բան չկա, եթե նույն երկրամասում լինեին երկու կամ ավել Ձորագետներ, դա կապված էր բնաաշխարհագրական պայմանների հետ, վերջապես, նրանք կարող էին այդ անունը կրել ոչ միաժամանակ, այլ տարբեր ժամանակահատվածներում: Ձորագետները Հայաստանում բազմաթիվ էին, տեսանք, որ այդպես է կոչվել նաև Անին և Շիրակը՝ այսինքն՝ Ախուրյան գետը: Ընդ որում, կարող էր պատահել, որ երկու անուններից մեկը հետագայում մոռացվեր, այդպես է

101 Վարդան, էջ 133: Ստ. Օրբելյան, էջ 299:

102 «Եվ դի յայնմ ժամանակի Բազմաթիվ իշխանի միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ... ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման»: Ստ. Օրբելյան, էջ 300: Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 161:

103 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1860, էջ 273: (Այսուհետև՝ Մ. Կաղանկատվացի):

եղել Աղստեի գեպրում: Չորագետ անունը չի ամրացել նաև այսօրվա Դեբեդին:

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Վարդան աշխարհագրի ու հաշատուր արեղայի տեղեկությունները վերաբերում են ոչ գետին, այլ գավառին և նրանց վկայությունից պարզ չէ, թե խոսքը որ գետի մասին է: Այժմ Չորագետ է կոչվում Կալինին-Ստեփանավանի շրջաններով հոսող գետը¹⁰⁴ և որի ափին XI դ. կառուցվել է խոռի բերդը¹⁰⁵: Մեր կարծիքով հրնում՝ XII դ. վերջում, այս գետն է կարճ ժամանակով Տաշիր գավառին տվել երկրորդ «Չորագետ գավառ» անունը: Տաշիր գավառում Չորագետ ուշ առաջ եկած տեղանուն է՝ XII դ. ոչ շուտ: Իսկ Չորոփոր՝ շատ ավելի հին անուն է, այն հայտնի է V—VII դդ., և չի կարելի այդ երկու անունները կապել միմյանց հետ միայն պատահական նմանություն պատճառով:

Եթե ներկայիս Դեբեդ գետի ավազանը նույնացվի Չորոփորին միայն այն պատճառով, որ Դեբեդը, որոշ մասնագետների կարծիքով, հնում կոչվել է Չորագետ, ապա այդպես կոչվել է նաև Աղստեը X դ.¹⁰⁶, ուրեմն նույն սկզբունքով Չորոփորը կարելի է տեղադրել Աղստեի հովտում:

Այսպիսով, կատարած քննությունից հետո «Աշխարհացոյց»-ում նշված Գուգարքի Չորոփոր գավառը մենք տեղադրում ենք Աղստե գետի միջին հոսանքում, միանալով այն մասնագետների կարծիքին, որոնք ավելի վաղ նույն կերպ են լուծել այդ հարցը:

Աղբյուրների տվյալներից երևում է, որ X—XI դդ. Չորագետը իր մեջ ընդգրկում էր Չորոփոր և Տավուշ գավառները, այսինքն Աղստե գետի միջին հոսանքի ավազանը, որը ֆիզիկաաշխարհագրական առումով մի ջրաբանական շրջ-

104 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971, էջ 338:

105 Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Լոռի-բերդ բաղաբը, ՊԲՀ, 1962, № 3, էջ 60:

106 Այդ փաստը արտացոլվել է ժամանակակից բարտեղում, տե՛ս Բ. Հակոբյան, Հայաստան, ուսումնական բարտեղ, Երևան, 1970: Նույն բարտեղում Չորոփորը ճիշտ նշված է Աղստեի հովտում:

ջան է: Այդ միավոր-ըրջանը ընկած է Հայկական ՍՍՀ հյուսիս-արևելյան մասում, նրա բնական սահմաններն են արևմուտքում և հյուսիս-արևմուտքում Գուգարաց լեռները, իսկ հարավում և հարավ-արևմուտքում՝ Փամբակ-Արեգունի լեռնային համակարգը:

Աղստեի ջրաբանական շրջանը գետի միջին հոսանքի լեռնահովտով բնականորեն բաժանվում է երկու մասի՝ ձախակողմյան և աջակողմյան: Զախակողմում է գտնվում Գուգարաց լեռների բազուկներից (Ոսկեպար, Կայան, Մթնառար և այլ) կազմված ամբողջական լեռնազանգվածը¹⁰⁸:

Հայկական ՍՍՀ ներկա վարչական բաժանումով այդ զանգվածը ընդգրկում է Իջևանի շրջանի Աղստեի ձախառինյա մասը: Զրաբանական շրջանի աջակողմյան հատվածում Մուրղուղի լեռնաշղթան է իր բազուկներով (Հախում, Տավուշ և Խնձորուտ): Այն ընդգրկում է Շամշադինի և մասամբ Իջևանի ու Կրասնոսելսկի շրջանները: Շամշադինը համապատասխանում է հին Ուտիքի Տավուշ գավառին. ելնելով դրանից, կարելի է եզրակացնել, որ V—VII դդ. Աղստեի միջին հոսանքի լեռնահովտը բնական ֆիզիկաաշխարհագրական սահման էր Գուգարքի Զորոփոր և Ուտիքի Տավուշ գավառների միջև, կամ գետի և հովտի ձախակողմում վերջանում էր մի նահանգը, իսկ աջակողմում՝ սկիզբ առնում մյուսը¹⁰⁹: XII—XIII դդ. Զորոփորը կազմում էր Կայան գավառի ձախակողմյան հատվածը:

108 Կ. Օհանյան, Հայկական ՍՍՀ տարածքի ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանացումը, Երևան, 1975, էջ 264: «Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», էջ 56:

109 Բնական ֆիզիկաաշխարհագրական բաժանումը առավել ցայտուն երևում է ռելիեֆային քարտեզի վրա: Տե՛ս «Армянская ССР, Рельефная физическая карта», М., 1974:

ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏԻ (ԿՅՈՒՐԻԿՅԱՆ)
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ
ԳՈՒԳԱՐՔՈՒՄ

1. Տաշիր-Չորագետը Բագրատունյաց ոստանի
վարչական մարզ

Արշակունյաց շրջանի Տաշիրի ու Չորոփորի նախարարությունները գոյատևել են մինչև Հայաստանի արաբական նվաճումը, վերջին անգամ նրանք հիշատակվում են VI դ. երկրորդ կեսին (572)¹: Հետագա դարերում նրանց ներկայացուցիչներից հայտնի են կաթողիկոսներ Սահակ Չորոփորեցին (677—703) և Հովհան Օձնեցին (717—728): Արաբական տիրապետության շրջանում հայկական բազմաթիվ նախարարություններ, այդ թվում նաև Տաշիր-Չորագետի, չդիմացան հալածանքներին ու կազմալուծվեցին: Տաշիրն ու Աղստևի լեռնահովիտը անցան Բագրատունիներին, VII—IX դդ. Չորոփորի հետ Տաշիրը (Օձուն կենտրոնով) կազմում էր Հայաստանի հյուսիսային սահմանը²:

852—855 թթ. Բուղայի արշավանքի ժամանակ արաբները ասպատակեցին նաև Հայաստանի հյուսիսային շրջանները, Բուղան հասավ մինչև Տաշիր—Տավուշ և այնտեղից անցավ Վրաստան ու պաշարեց Տփղիսը: Այս խառնակ

1 Հ. Բարթիկյանի «Narratio de rebus Armeniae» հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-բաղկեղդունական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962 №6, էջ 466.

2 А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977. стр. 166, 167, 182.

տարիներին Տաշիր-Ջորագետը ձևափոխ-ձեռք էր անցնում, ի վերջո Հայոց թագավոր Աշոտ Ա Բագրատունին երկրամասը նորից միացրեց Բագրատունյաց ոստանին³։ Միացումը պետք է տեղի ունեցած լիներ IX դ. 80-ական թթ. կեսերին, որովհետև Դրասխանակերտցին այդ մասին պատմում է Աշոտի գահակալումից (885 թ.) անմիջապես հետո։ Նրա որդին Սմբատ Ա-ն միացրեց նաև Շամշուղեն վրաց դաշտում⁴, որը այդ ժամանակ Տփղիսի արաբ ամիրայության կազմում էր։

Տաշիր-Ջորագետը կարևոր նշանակություն ուներ վերականգնված Հայոց պետության համար, այն մի սահմանագծային էր, որը պաշտպանում էր նրա սահմանները հարևան Տփղիսի ու Ատրպատականի արաբական ամիրայություններից։

Ատրպատականի ամիրաներն (Ավշինը, Յուսուֆը) ու նրանց զորապետները հաճախ այդ գավառներով էին խուժում Հայաստանի ներքին մարզերը։ Այս հանգամանքը ստիպում էր հատուկ ուշադրություն հատկացնել երկրամասին. անհրաժեշտ էր կազմակերպել նրա պաշտպանությունը և ստեղծել տեղական վարչական ապարատ։ Աշոտ Ա-ն նշանակեց այնտեղ «իշխաններ» (կառավարիչներ) և «առաջնորդներ» (եկեղեցական սպասավորներ) իր ավագ որդի Սմբատի ընդհանուր ղեկավարությամբ։ Ժառանգելով գահը, Սմբատը (Սմբատ Ա՝ 890—914) Տաշիրում կառավարիչ նշանակեց

---

³ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 127, 140։ Կարճ ժամանակով Տաշիրը գրավել էր վրաց Բագրատունիներից Գուրամ մամիսը (830—882), որը կռվում էր արաբների դեմ։ Հետագայում, ըստ աղբյուրի, Գուրամը իր տիրույթները բաժանեց իր եղբայրներին, («Матриане Картлеса», перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, стр. 30, 31), բայց Տաշիրը նրանց չէր անցել։ Տաշիրի վիճակը պարզ չէ մինչև 880-ական թթ. կեսերը։

⁴ «Պատմություն Անանուն գրուցագրի, կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի», թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 159։ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 295։ Շամշուղեի մասին՝ Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 67, 87։

Գնթունի տոհմից Վասակ և Աշոտ եղբայրներին որպես «բերդապահ և վերակացու», որոնց նստավայրը Շամշուղեռում էր⁵։ Դրասխանակերտցին Գնթունիներին ենթակա վարչական շրջանը անվանում է «նահանգ», բայց ոչ բառի ուղիղ իմաստով։ Այդ «նահանգը» ընդգրկում էր Տաշիրը և նրան հարող փոքր գավառները։ Միավորի, ավելի ճիշտ՝ «Տաշիր գավառ» անունը հանդիպում է մեկ անգամ նույն Դրասխանակերտցու մոտ և Սանահնի վանքի գրառումների մատյանում⁶։

Երկրամասի մյուս խոշոր շրջանը՝ Աղստեի հովիտն ընդգրկվեց մի վարչական միավորի կազմում, որին պատմիչը անվանում է «Ուտի գավառ»։ Այդ անվանումը պահանջում է պարզաբանում։ «Գավառ» բառը տվյալ դեպքում գործածված է ոչ իր սովորական՝ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի իմաստով, այլ որպես վարչական միավորի անվանում։ X դ. առաջին քառորդում, ըստ Դրասխանակերտցու, «Ուտի գավառ» էր կոչվում արքունիքի ստեղծած վարչական միավորը, որը նույնպես կառավարվում էր նշանակովի վերակացուների կողմից։ Վերջիններս միաժամանակ և՛ քաղաքացիական կառավարիչներ էին, և՛ ղորապետներ ու կոչվում էին «իշխան և հրամանատար»⁷։ «Գավառը» ընդգրկում էր Աղստե գետի միջին հոսանքը և նրան հարևանցող Տավուշի ձորը (ներկայիս Շամշադինի շրջանում), բաժանվելով «Տաշիր նահանգից» Գուգարաց լեռնաշղթայով, որը չորեաժան շղթա է Դեբեդի և Աղստեի միջև։ Նրա ներքին կառուցվածքի մասին հնարավոր է պատկերացում կազմել նույնպես Դրասխանակերտցու տեղեկությունների շնորհիվ։

922 թ. Աշոտ Երկաթը ընդհարվել էր Փառխոստի իշխան Սահակ Սևադայի հետ։ Մերձավոր իշխանավորներին սկզբից հաջողվել էր հաշտեցնել նրանց, բայց հաշտությունը

5 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 140, 295։ Ոստիկան Յուսուֆի ներխուժումները Տաշիր և Կանդաբր առավել հաճախակի էին Սմբատ Ա-ի օրոք, տե՛ս Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 195, 230։ Առողիկ, էջ 163, 164։

6 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 244։ Մատենադարան, ձևագիր № 3031, էջ 37։

7 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 140, 301, 320։

վայուն շէր. շոտով Սևադան գրավում է մի բանի ամրոցներ «Ուտի գավառում»։ Ընդհարման պատճառի մասին Դրասխանակերտցին որոշակի բան չի ասում, բայց նրանց բախումը անմիջականորեն առնչվում է Փառխսոսի և Սյունյաց իշխանական տների կապերի հետ։ Սևադայի երկրորդ դուստր Շահանդուխտը կնության էր տված Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատին։ Վերջինիս եղբայրն էր Գեղարքունիքի իշխան Վասակը, որին Նշոտ Բ-ն, կասկածելով այլ ֆեոդալների հետ գաղտնի կապեր ունենալու մեջ, բանտարկել էր Կայան բերդում։ Ահա այդ դեպքը առիթ է տվել Սևադայի նոր խռովությանը⁸։ Պատմիչը գրում է. «...ժամանեալ գովական յՈւտի գաւառէ առ Թագաւորն Աշոտ հասանէր, ասելով նմա զելս իշխանին Սահակայ աներոյ իւրոյ յՈւտի պաւառ և զուժանապէս յաւարի առնուլն առհասարակ և զյափշտակութիւնն ի նոցանէ ամրոցացն որ ի Զորոփոր՝ տանել զգաղթ յաշխարհին յամրոցս իւրոյ տէրութեանն և զիւր արձանանալ և կալ նստել զլեռնակողմամբ գաւառին»⁹։ Երբ Աշոտը զորամասով ժամանեց Զորոփոր, նա տեսավ, որ Սևադան գրավել է Զորոփորի Կայան բերդը, ազատել Վասակ իշխանին, իսկ բնակչությանը տեղահանել¹⁰։ Արքան պահանջեց վերադարձնել բերդերը ու հնազանդվել, բայց մերժում ստանալով, հարձակվեց հակառակորդի վրա, որը ճամբարել էր «ի ծործորս լեռնակի միոյ ըստ արեւմտեայ կուսէ ձորոյն Տաւրշոյ...»։ Սևադան պարտվեց, գերի ընկավ և կուրացվեց¹¹։

Այս հաղորդման շնորհիվ պարզվում է «գավառի» վարչական կառուցվածքը։ Պատմիչը գրում է, որ մտնելով «Ուտի գավառ», Սևադան գրավեց Զորոփորի ամրոցները։ Հայտնի է, որ Զորոփորը ոչ թե Ուտի կամ Ուտիք, այլ Գուգարքի

8 Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, *Խաչենի իշխանությունը X—XVI դարերում*, Երևան, 1975, էջ 104—105։

9 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 306—307, 309։

10 Նույն տեղում, էջ 306—307, 309։

11 Նույն տեղում, էջ 311—314։

գավառներից էր¹²: Այդ շրջանը կարող էր գտնվել «Ուտի գավառում» միայն այն դեպքում, եթե վարչականորեն կցվեր նրան, լիներ վարչական միավորի շրջաններից: «Գավառի» լեռնակողմը, որտեղ ամրացել էր Սևադան, գտնվում էր Տավուշի ձորում, ուրեմն այդ ձորը նույնպես «գավառի» կազմում էր: Այսպիսով, վարչական միավորի կազմում էին Գուգարքի Ձորոփորը Կայանով և սրան հարևան Ուտիքի Տավուշ գավառը համանուն բերդով: Այս շրջանի զխավոր գետը Աղստեն էր, որը պատմիչները, ինչպես վերը ասվեց, անվանում են նաև Ձորագետ: Գավառապետի նստավայրը Տավուշ բերդն էր, նրանցից հանվանե Դրասխանակերտցին հիշատակում է Մովսեսին և Յլիկ Ամրամին¹³: Բայց դատելով Մովսես Կաղանկատվացու մի հետաքրքիր տեղեկությունից, կարելի է եզրակացնել, որ կարճ ժամանակ «Ուտի գավառում» վարչական ֆունկցիաներ ունեցել է նաև Փառխոսի իշխան Սահակ Սևադան: Նրա մասին պատմիչը գրում է. «Սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւաղակապետաց Ձորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան»¹⁴: Մեր կարծիքով «իշխան» բառը տվյալ դեպքում նշանակում է ոչ թե Ձորագետի ֆեոդալ, այլ կառավարիչ: Ձորագետը նույնանուն գետի ավազանն է, բայց այն չպետք է շփոթել այժմյան Ձորագետի հետ, որը հոսում է Կալինինո-Ստեփանավանի շրջաններով կամ հին Տաշիր գավառով: X դ. առաջին բառորդում, այսինքն Սահակ-Սևադայի ապրած շրջանում, Տաշիրում կառավարիչներ էին Գնթունի եղբայրները, և Սևադային ենթակա Ձորագետը Տաշիրում չէր կարող լինել: Այն հարևանցում էր Սևադայի տիրույթներին՝ Փառի-

12 Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, էջ 356: Ա. Արաբամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութունը, Երևան, 1944, էջ 350: Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյցի», էջ 109—110:

13 Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 301—303, 320, 322:

14 Մ. Կաղանկատվացի, էջ 273: Պատմիչի կողմից «Քաւսայ» և «Փառնայ» գավառների առանձին հիշատակելը շփոթության արդյունք է. պետք է լինի «Քուստ-ի Փառնայ» (այսինքն Փառխոսի գավառ): Տե՛ս Ղ. Ինճիճյան, նշվ. աշխ., էջ 309: Բ. Ուլուբաբյան, նշված աշխ., էջ 33—34, 90:

սոսին և նաև Գալղամանին, ուրեմն Կաղանկատուացին տվյալ դեպքում նկատի ունի Աղստևը և նրա ավազանը: Հաշվի առնելով, որ խռովության ժամանակ Սևադան ճամբարել էր Տավուշի ձորում, կարելի է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Տավուշում վերակացու չկար. հայտնի է, որ Մովսես իշխանը ըմբոստացել էր Թագավորի դեմ, որի համար հեռացվել էր պաշտոնից և կուրացվել¹⁵: Տեսնելով, որ նշանակովի վերակացունեքը հուսալի հենարան չեն կարող լինել արքունիքի համար և երկյուղ կրելով նոր խռովություններից, Աշոտ Բ-ն գավառի վարչությունը ըստ երևույթին հանձնել էր իր աներ Սևադային, բայց միայն «Ուտի գավառի» մի շրջանում (Տավուշի կի՞րձ), իսկ Ձորոփորը ենթարկել իրեն: Ճնշելով Սևադայի խռովությունը, Դրասխանակերտցու հաղորդմամբ, Աշոտը բռնագրավեց նրա ամրոցները. «ապա զամրոցն առհասարակ զԳալղամանայ Թագաւորն ինքն գրաւեալ և զբովանդակ աշխարհն յիւր անուն նուաճեալ հնազանդէր»¹⁶: Տվյալ դեպքում խոսքը կարող է վերաբերել Ձորագետին (Գալղամանի հետ): Դրանից հետո «Ուտի գավառում» որոշ ժամանակ կառավարիչներ չեն եղել, այլ ամբողջ «գավառը» ենթարկվել է անձամբ Աշոտ Բ-ին¹⁷: Վերջապես, նոր կառավարիչ նշանակվել է ոմն Յլիկ Ամրամ՝ «հրամանատար ի վերայ գործոյ աշխարհին» պաշտոնով¹⁸: Սակայն պատմությունը շուտով կրկնվեց, նորեկ «հրամանատարը» ըմբոստացավ, Աշոտ Բ-ի պատժիչ արշավանքը անհաջող վերջացավ¹⁹, դրանով էլ, ցավոք, պատմիչը ընդհատում է իր հաղորդումը Ամրամի մասին, կիսատ թողնելով դեպքերի շարադրանքը:

Խռովություններ եղան նաև Տաշիր «գավառում»: Արքան ստիպված է եղել մի քանի անգամ անցնել գավառ՝ հնազանդեցնելու Գնթուհի եղբայրներին: Առաջին անգամ, մինչև Սև-

15 Տէ՛ս Հովն. Դրասխանակերտցի, էջ 303—304:

16 Նույն տեղում, էջ 313:

17 Նույն տեղում, էջ 319—320:

18 Նույն տեղում, էջ 320:

19 Նույն տեղում, էջ 320—321:

վագայի խոսվությունը, թագավորը Աբաս եղբոր հետ ճնշեց Գնթունիների խոսվությունը, որոնք նույնիսկ օժանդակ ջուհատ էին ստացել Տփղիսի արաբ ամիրայից²⁰։ Բայց, այնուամենայնիվ, եղբայրները պաշտոնից չհեռացվեցին։ Հաջորդ տարին Վասակ Գնթունին նորից ընդհարվեց թագավորի հետ, և Աշոտը ստիպված էր իր ջոկատով մտնել Շամշուղե բերդը²¹։ Դրանով էլ սպառվում է Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Ուտի և Տաշիր «գավառների» վերաբերյալ։

Հաջորդ տասնամյակների մասին սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում²²։ Գուգարքի այս երկրամասի պատմությունը նորից արտացոլվում է գրավոր աղբյուրներում X դ. կեսերից, երբ սկսվում է Բագրատունյաց թագավորության Անիական շրջանը։

2. Տաշիր-Ձորագետում թագավորության

կազմակերպման նախադրյալներն ու ժամանակը

Հայկական անկախ պետականության վերականգնումից հետո (Աշոտ Ա-ի զահակալության տարիներին), բնական է, Հայաստանում համապետական վարչական սիստեմ դեռ չկար, տեղերում նշանակված էին «վերակացուներ և բերդապահներ» ու «հրամանատարներ», իսկ կենտրոնական վարչական մարմնի ֆունկցիան կատարում էր թագավորին ենթակա պաշտոնեությունը՝ Հասան Գնթունու գլխավորությամբ (այն ժամանակ արքունիքը դեռ նոր էր ձևավորվում, կային մի քանի գործակալություններ՝ սպարապետության, իշխանաց իշխանի և մարզպանի)²³։ Այդպիսի վիճակը չէր կարող երկար տևել և

20 Նույն տեղում, էջ 295—297։ Ըստ երևույթին այդ դեպքերի հետ է առնչվում հետևյալ արձանագրությունը. «Աստ եկաց Իրկաթ Աշոտ, արար յաղթութիւն և գնաց»։ ՏՆ՝ Ս. Ջալալյանց, նշված աշխ., մ. Բ, Տփղիս, 1858, էջ 79։

21 Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 316—318։

22 Այդ ժամանակահատվածը ընդգրկում է X դ. 30—50-ական թթ.։

23 Բագրատունյաց շրջանում մարզպանի ֆունկցիաները, համեմատմարդպանական շրջանի հետ, փոխվել էին։ V—VI դդ. սկզբին դա երկրի փոխարքան էր, իսկ X—XI դդ. այդպես էր կոչվում այն պաշտոնյան, որը

պետական ապարատը աստիճանաբար պետք է կոտարելագործվեր: Բայց X դ. 10—20-ական թթ. ծավալված պայքարը Ատրպատականի ամիրայությունից դեմ հնարավորություն չէր տալիս դբադվելու նման հարցերով: Աշոտ Երկաթի հաղթանակները ստիպեցին խալիֆայությանը հրաժարվել Հայաստանի վերանվաճման հավակնությունից, երկրում սկսվեց երկարատև, համեմատաբար խաղաղ շրջան: X դ. առաջին կեսի վերջում Հայաստանի բարենպաստ միջազգային դրությունը հնարավորություն էր տալիս իշխող վերնախավին ուշադրությունը կենտրոնացնել ներքին խնդիրների վրա: Աբասի իշխանության տարիներին (928—953) առաջին փորձն է արվում թագավորանիստ քաղաքում կենտրոնացնել գերագույն վարչական ու հոգևոր իշխանությունը և Կարսը դարձնել մշտական մայրաքաղաք, բայց Բյուզանդիայի ներխուժումը և մի քանի մարզերի զավթումը Արևմտյան Հայաստանում 949 թ. (Կարինի, Բասենի, Հավնունիքի և այլ գավառներ, որոնք IX—X դ. սկզբ. Կարինի արաբական ամիրայության կազմում էին) բարդացրեցին վիճակը Հայոց թագավորության հյուսիս-արևմտյան սահմանում: Կայսրությունը նվաճված երկրամասում ստեղծեց ռազմավարչական միավոր՝ Կարինի բանակաթեմ, որը մի հենարան էր Հայաստանի դեմ հետագայում հարձակումը շարունակելու համար: Մայրաքաղաք Կարսը համեմատաբար հեռու չէր հայրազանդական նոր սահմանից: Պետության կենտրոնը վրտանգավոր հարևանությունից հեռացնելու նպատակով Աշոտ Գ Ողորմածը (953—977) մայրաքաղաքը Կարսից տեղափոխեց Անի և այն դարձրեց մշտական մայրաքաղաք (961 թ.)²⁴: Երկիրը ձեռք բերեց մշտական քաղաքական կենտ-

վարում էր օտար պետությունների հետ հարաբերությունների գործակալությունը (հմմ. Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 236): Կարծիք կա, որ մարզպանը Բագրատունիների օրոք դրավար էր, որը գլխավորում էր մարզպետական գունդը: (Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 273):

²⁴ Մանրամասն տե՛ս մեր հոգվածը՝ «Անին արքունի ամրոցանիստ և մայրաքաղաք», «Լրաբեր» հաս. դիտ., 1973, № 5:

րոն, որը նպաստեց կենտրոնական իշխանության և առանձին երկրամասերի, հատկապես ծայրամասերի հետ կապերի ամրապնդմանը: Վերակառուցվեց պետական վարչական ապարատը՝ վերացվեցին մի շարք հին և սովելացան նոր պաշտոններ: Աշոտի ավագ որդի, թագաժառանգ Սմբատը նշանակվեց գահակից, նա մասնակից դարձավ պետության կառավարմանը:

Վերափոխումներ կատարվեցին նաև Տաշիր-Ձորագետում: Այս երկրամասը թագավորական ուսանի գլխավոր մարզերից էր և միաժամանակ պետության ծայրամաս հյուսիսում. այդ առումով նա հատուկ նշանակություն ուներ արքունիքի համար: X դ. կեսերին նրա վարչաձևում տեղի ունեցան արմատական փոփոխություններ: Աշոտ Գ-ի գահակալության առաջին տարիներին արքունիքը վերակացուների ինստիտուտը փոխարինեց ավելի հարմար կառավարչաձևով:

Վերացվեցին նախկին երկու «գավառները» (Տաշիր և Ուտի), նրանց փոխարեն ստեղծվեց մեկ խոշոր վարչական միավոր, որը աղբյուրներում կոչվում էր «Տաշիր երկիր», այդ «երկիրը» ենթարկվեց անմիջապես արքունիքին բարձրաստիճան կառավարչի միջոցով: Միաժամանակ ստեղծվեց «երկրի» հոգևոր կազմակերպությունը՝ եկեղեցական թեմը Սահահին կենտրոնով:

Այսպիսով, X—XI դդ. Տաշիր տեղաձուլվեց կիրառվում էր երկու իմաստով, նեղ՝ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի, նաև վարչական միավորի («գավառի»), իսկ երբ ստեղծվեց Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, նաև լայն՝ Կյուրիկյանների քաղաքական կազմավորումը անվանելու համար:

Աղբյուրները հաղորդում են, որ վերափոխումների իրագործմանը մասնակից էր Հայոց թագուհի, Աշոտ Գ-ի կին Խոսրովանույշը²⁵, որին աջակցում էին նրա որդիները, առաջին հերթին գահակից Սմբատը:

²⁵ «Յաւուրս սորա, (Աշոտ Գ-ի՝ Ռ. Մ.) ի նժե (966) թվականին, ի Սեորդիան շինեցան Հաղբատ և Սանահինն... շինեաց կինն Աշոտոյ Խոսրովանույշ... վասն արևշատութեան որդոց իրեանց՝ Գորգենայ, Սմբատայ և Գագկայ: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501:

Սանահնի վանքի առաջին դպիր-քարտուղար Սիմեոնը 972 թ. վանքի գրառումների մատյանում գրած հիշատակաբանում ունի հետևյալ վկայությունը. «քաջ շինաւղն Հայոց թագաւորն Սմբատ», և երկրորդ՝ «թագաւորութիւն Աշոտոյ և նորին որդւոյ Սմբատայ քաջք և յաղթողք թագաւորք Հայոց»²⁶: Այս տողերում Սիմեոնը մատնանշում է Սմբատի գահակցութիւնը և նրա մասնակցութիւնը Սանահնի վանքի հիմնադրմանը (Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցմանը): Սմբատի գահակցութիւնը հաստատում են նաև ժամանակի կաթողիկոս Անանիա Մոկացիին²⁷ և Սանահնի կաթողիկոսական բարձրաբանդակները:

Ամենափրկիչ եկեղեցին քանդակաւարդ է, նրա արեւելյան ճակատի բարձրաբանդակը պատկերում է Սմբատին և նրա կրտսեր եղբայր Գուրգենին, երկուսն էլ թագակիր. գլխավերին գրված է. «Կիրիկէ թագաւոր, Սմբատ թագաւոր»²⁸: Այս կաթողիկոսական քանդակը լրացնում է Սիմեոնի վկայությունը և ցույց տալիս, որ Սմբատը «Տաշիր երկրում» ունեւր վարչական իշխանություն, արքունիքի ներկայացուցիչն էր այս երկրամասում, այսինքն կատարում էր փոխարքայի դեր, բայց ոչ որպէս Լոռվա (Տաշիրի) թագաւոր, այլ որպէս «Հայոց թագաւոր»՝ շահնշահին ենթակա գահակից: Եթե հաշվի առնենք, որ Ամենափրկիչ շինարարութիւնը (այսինքն տեղական թեմի կազմավորումը) սկսվել է 957 թ.²⁹, իսկ Սմբատի գահակցության մասին տեղեկություն ունենք 958-ից, ապա կարելի է ենթադրել, որ 957-ից (հաւանաբար

26 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 38—39:

27 Մոկացիին իր «Թղթում» գրում է, որ 958 թ. Խոտակերաց վանքի վանական Դավիթը եկել էր Շիրակ և Շիրակավանում հանդիպել «Հայոց թագաւոր» Սմբատի հետ: (ՏԵՍ «Արարատ», 1897, թիվ 7, էջ 144):

28 Н. Марр, Сананнская скульптурная группа ктиторов, «Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб., 1912, стр. 350. Կ. Պաֆաղաբյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրութիւնները, Երևան, 1957, էջ 98. О Халпахчян, Санани, М., 1973, стр. 30, рис. 29—30.

29 О. Халпахчян, Принципы сложения культовых ансамблей Армении, «Архитектурное наследство», т. 24, М., 1976, стр. 129.

ավելի շուտ) արդեն չկային վերակացություններ և երկրամասը ենթարկված էր թագաժառանգին:

Ամենափրկիչ եկեղեցու վրա քանդակված է նաև Աշոտ Գ-ի կրտսեր որդի և Սմբատի եղբայր Գուրգենը, սա եղև է. Բագրատունյաց Լոռվա ճյուղի հիմնադիր և առաջին թագավորը Տաշիր-Չորագետում. Գուրգենի անվան տեղական (Լոռվա) բարբառային ձևն է Կյուրիկե և զրականության մեջ դինաստիան ու թագավորությունը անվանում են նաև Կյուրիկյան:

Ե՞րբ է կազմավորվել այդ թագավորությունը և ինչպիսի պարագաներում: Կազմավորման տարեթվի հարցով հետաքրքրվող մասնագետներին կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ պատմաբաններ, որոնք Գուգարքին անդրադարձել են հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության առնչությամբ և չեն ընդգրկել հարցին վերաբերող բոլոր աղբյուրները: Դրանցից առաջին հերթին պետք է նշել Մ. Չամչյանին, որին երկար ժամանակ կրկնել են հաջորդ ժամանակաշրջանի հետադոտողները: Սակայն 982 թ., որը նշել է Չամչյանը³⁰, վկայակոչելով Վարդան պատմիչի մի տեղեկությունը, բոլորովին չի հիմնավորված:

Նոր շրջանում հատուկ աշխատանքներ են նվիրվում Գուգարքի X—XII դդ. պատմությանը և նրանցում տարեթվի հարցը քննվում է շատ ավելի խորն ու բազմակողմանի: Վիեննայի մխիթարյան Դ. Մովսեսյանը, որի գիրքը լույս տեսավ 1923 թ., քննելով հարցին վերաբերող սկզբնաղբյուրները, առաջարկում է 980 թ.³¹: Նույն սկզբնաղբյուրները քննության են առել նաև ուրիշները՝ մենք առաջադրել ենք սկզբից 972 թ., ապա՝ 969 թ.³², իսկ Ի. Ղաբիրյանը՝ 979 թ.³³:

30 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. 2, Վենետիկ, 1785, էջ 851: Նրան կրկնում են Լեոն, Հ. Մանանդյանը, Մ. Բրոսեն և ուրիշներ:

31 Դ. Մովսեսյան, Լոռիի Կիրիկեան թագատներու պատմութիւնը, Վիեննա, 1923, էջ 28:

32 Բ. Մաքսուջյան, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1968, № 3: Նույնի՝ Լոռվա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր», հաս. գիտ., 1976, № 2:

33 Ի. Ղաբիրյան, Կյուրիկյան թագավորության հուշկման տարեթվի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1:

Այսպիսով, առաջարկված տարեթիվը տատանվում է մեկ տասնամյակի սահմաններում: Քանի որ մեզ զբաղեցնող հարցը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գուգարքի X դ. պատմության համար, անհրաժեշտ է հանդամանորեն անդրադառնալ սկզբնաղբյուրներին և վերլուծել տարակարծիք հեղինակների փաստարկումները:

Հարցի լուծման համար որոշիչ նշանակություն ունեն Սանահնի վանքի «Քյոթուկ» կոչված գրառումների մատյանում X դ. գրված երկու վավերագրերը՝ վանքի քարտուղար Սիմեոնի հիշատակարանը և Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավորի (977—990) հրովարտականից մեկի պատճեն: Նրանց միջոցով միայն, իհարկե համադրելով այլ կովանների հետ, կարելի է հաջողությամբ լուծել ինչպես տարեթիվ, այնպես էլ Կյուրիկյան թագավորության պատմության հետ առնչվող այլ հարցեր: Սակայն «Քյոթուկի» տվյալների քննությունից հետո վերոհիշյալ երեք ուսումնասիրողները առաջարկել են տարբեր տարեթիվներ:

Ղ. Մովսեսյանի գլխավոր կովանն է Սմբատ Տիեզերակալի 979 թ. հրովարտակը, գրված Սանահնում եղբորը՝ Տաշիր-Չորագետի կառավարիչ (թագավոր) Գուրգենին տեսակցելու ժամանակ:

Հրովարտակում ասված է. «...Ես Սմբատ Բագրատունի թագաւոր Հայոց... եկի ի տեսութիւն սբ. ուխտիս Սանահնիս, զոր շինեալ էր թագաւորն Աշոտ և խոսրովանոյշ թագուհին յայրն և մայրն իմ, ...վասն որոյ և սիրեցի, և սիրէջ նշան արարեալ հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան և սահմանեցի զվիճակ սբ. Աստուածածնիս և սբ. հայրս վանանց զԵսայի ետու առնել եպիսկոպոս մեծի հայրապետին Հայոց խաչկայ. և անդառնալի հրամանաւ մերով և գրով ետու վիճակ և երկիրս զայս Սանահնիս. զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին և զՆերքին, մինչ ի լեառն Բաղում յայսկոյս և յայնկոյս մինչ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին և մինչ ի սահմանս Տրփխաց և Վրաց, և ի սահմանս Նիդ գաւառի. և մինչ ի սահմանս Կայենոյ. և զսահմանս Ծաղկոցաց, մինչ ի սահմանս տուն Շիրակայ: Եւ Սմբատ թագաւոր, իմ թագաւորու-

կան իշխանութեամբն և կաթողիկոսաց հրամանաւր զաթոռս զայս և զվիճակս հաստատեցի ի Սանահնիս սբ. Աստուածածնիս, որ էր գերեզմանատուն նախնեաց մերոց... գրեցաւ ի թուականին հայոց չորս հարիւր քսան և ութ» (979 թ.)³⁴:

Հրովարտակի բովանդակությունից Ղ. Մովսեսյանը եզրակացնում է, որ 979 թ. Սմբատ թագավորը հիմնել է Սանահնի եպիսկոպոսական վիճակը, որոշել նրա սահմանները և եղբորը՝ Գուրգենին, նշանակել Տաշիրի թագավոր, որի կապակցութեամբ տեղի է ունեցել Տաշիրի անկախության հանգիսավոր արարողությունը Սանահնում³⁵: Հաշվի առնելով Մխիթար Այրիվանեցու վկայությունը, որը Գուրգենի թագավորությունը նշում է 981 թ. տակ³⁶, նա թագավորության ստեղծման տարեթիվը ընդունում է երկուսի միջինը՝ 980 թ.³⁷:

Մեր կարծիքով սխալ է Սմբատի հրովարտակից եղրակացնել, որ 979 թ. Սանահնում հիմնվել է եպիսկոպոսական վիճակ: Որ Տաշիր-Ձորագետում մինչ այդ արդեն գոյություն ուներ եկեղեցական թեմ, պարզ երևում է Սանահնի վանական Սիմեոնի հիշատակարանից, գրված նույն վանքում 972 թ.: Հիշատակարանում կարդում ենք. «Ես անարժանս ի կրանաւորաց փցուն գրիչս Սիմէան. ի թուականութեան հայոց ՆիԱ (972). ի նորաշէն վանքս կոչեցեալ Սանահն, հրամանաւ հար իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութիւն ամբ Զ, զոր շինեաց բարեպաշտ թագուհին Խոսրովանոյշ, ամուսինն Աշոտոյ Հայոց շահնշահի... և սուաջին ամի հայրապետութեան հոգեւոր հարն հանուրց տեառն Խաչկալ արժանաւոր վերադիտողի, և յեպիսկոպոսութեան մերումս նա-

34 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 46—50: Այս հրովարտակը հրատարակել են Նախորդ ուսումնասիրողներից մի քանիսը (տե՛ս Ս. Զալալյանց, նշված աշխ., էջ 43—44: Հովհ. Գրիմեցի, նշված աշխ., էջ 143: Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 24—25: Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 190):

35 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 26: Նաե՛ւ Ի. Ղաւրթյան, նշված հոդվածը, էջ 85:

36 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 56:

37 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 28:

հանգի գաւառիս Տաշիր Գրիգորի արժանաւոր հատապետի, որ և նորա յառաջնորդութեան են ամբ Բ ի թագաւորութիւն Աշոտոյ և նորին որդւոյ Սմբատայ, քաջք և յաղթողք թագաւորք Հայոց: Արդ որք ընթերնոյք... յիշեսցիք ի մաքրամատոյց յաղաւթս ձեր զԱշոտ շահնշահն և զշինաղ սուրբ ուխտիս զբարեպաշտ և զա[ստուա]ծասէր թագուհին. և զիւրեանց որդեակսն զարի և քաջ շինաղն Հայոց թագաւորն Սմբատ, և զեղբարս նորին զԳաղիկն և զԳուրգէն. ևս առաւել յիշելոյ արժանի համարեսցիք զհանգուցեալ սուրբ հայրն մեր առ Քրիստոս Պաղիկարպոս, որ սկիզբն արար վանիցս շինութեան և փոխեցաւ ի դասս անմարմնոցն. որոյ հանդրատեան են ամբ Բ. ևս առաւել յիշեսցիք զեղբին փոխանորդ զուխտի առաջնորդս զհայրն Գրիգոր մաքուր յոյժ...»³⁸:

Այս հիշատակարանում ներկայացված են գրչին ժամանակակից եկեղեցականները, որոնք գլխավորում էին հոգեվոր իշխանությունը Սանահնի վանքում և ամբողջ Տաշիրում: 972 թ. երկրամասի եպիսկոպոսն էր հայր Գրիգորը, որը առաջնորդությունը ստանձնել էր 970 թ., հաջորդելով հայր Պղիկարպոսին: Չնայած հիշատակարանում վիճակ բառը բացակայում է, բայց պարզ է, որ Գրիգորն ու Պղիկարպոսը եղել են Տաշիրի թեմի եպիսկոպոս առաջնորդներ, որովհետև վարել որևէ մարզի եպիսկոպոսությունը, նշանակում է գլխավորել տեղական եկեղեցական կազմակերպությունը, որը նույն վիճակն է: Սիմեոնի խոսքերով, Պղիկարպոսը սկիզբ է դրել (խոսքովանույշ թագուհու օժանդակությամբ) վանքի շինությունը, խոսքը տվյալ դեպքում Ամենափրկիչ եկեղեցու մասին է, որի կառուցման տարիներից (957—966) հաշվում են վանքի հիմնադրումը: Առաջին վանահայրը եղել է Հովհաննեսը, որը պաշտոնավարել է Գրիգոր եպիսկոպոսի (ամենայն հավանականությամբ նաև Պղիկարպոսի) օրոք և հիշված է Սիմեոնի հիշատակարանում («հրամանաւ հաւր իմոյ Յովհաննիսի»): Նրա կարգադրությամբ Սիմեոնը արտագրել է Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ճգնողականաց» գիրքը:

Եթե այդպես է, ապա ի՞նչ էր կատարվել Սմբատի այցելության ժամանակ: Յուրաքանչյուր վիճակ ունենում է իր մայր եկեղեցին, որը, բնականաբար, լինում է վանքի գրեթե ընդհանուր շինությունը: Սանահնում սկզբնապես դա Ամենափրկիչ եկեղեցին էր: Սմբատի հրովարտակում ասված է. «...հաստատեցի զսա աթոռ եպիսկոպոսութեան և սահմանեցի զվիճակ սբ. Աստուածածնիս...»: Մեր կարծիքով, այդ տողերից բխում է, որ թագավորը Տաշիր վիճակի մայր եկեղեցին դարձրել է վանքի Աստվածածնի եկեղեցին, շնորհելով նրան եպիսկոպոսական աթոռ: Քանի որ Աստվածածնի աթոռին ենթակա էր ամբողջ Տաշիրը («զամենայն երկիրն Տաշրաց»՝ այդպես էին անվանում Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը Բագրատունյաց շրջանում), ապա Սանահնում միաժամանակ երկու եպիսկոպոսական աթոռ՝ Ամենափրկչի և Աստվածածնի չէին կարող լինել: Պետք է ենթադրել, որ առաջինը վերացվեց, իսկ ավելի հավանական է, որ Աստվածածնին փոխարինեց Ամենափրկչին:

«Քյոթնիկ» այս երկու վավերագրերի բովանդակությունից կարելի է եզրակացնել, որ Տաշիրում եկեղեցական վիճակը կազմակերպվել էր 979 թ. շատ ավելի շուտ՝ 960-ական թվականների կեսերին, Ամենափրկիչ եկեղեցու շինարարությունը գուցենթաց, որի առաջին առաջնորդն էր Պոլիկարպոսը: Վիճակը ընդգրկում էր այն տարածքը, ուր կազմավորվել էր թագավորությունը: Ուրեմն, Սմբատի այցելության նպատակը վիճակի հիմնումը չի եղել: Ստորև կաշխատենք պարզել նրա այցի իսկական դրդապատճառները:

Մովսեսյանի կարծիքով մինչև 979 թ. Տաշիր-Ձորագետում թագավորության բացակայությունը հաստատվում է նաև նրանով, որ Սիմեոնի հիշատակարանում չկա որևէ ակնարկ Տաշիրի թագավորության մասին և Գուրգենը համապատասխան տիտղոսով չի հորշորջվում³⁹:

Մեր կարծիքով Սիմեոնի լուծյունը տեղական թագավոր-

39 Հմմտ. Ղ. Մավեսյան, *Նշված աշխ.*, էջ 24: Ի. Ղաթիբյան, *Նշված հոդվածը*, էջ 80:

բության մասին բոլորովին չի խանգարում հիմնավորել նրա գոյությունը մինչև Սմբատ Բ-ի այցը: Նախ, Գուրգենը կարող էր թագ ստանալ հիշատակարանը գրվելուց հետո, բայց նույն թվականին: Բացի այդ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Սմբատ Տիեզերակալի հրովարտակում նույնպես ոչ մի խոսք չկա Սանահնում եղբորը թագ շնորհելու մասին. անհասկանալի լուծություն, եթե Գուրգենի թագադրությունը իրոք տեղի է ունեցել Սմբատի այցելության ժամանակ:

Ինչպես ասվեց, Տաշիրում սկզբնապես կառավարում էին նշանակովի վերակացուներ: Տեղական վերակացուների կենտրոնախույս նկրտումները իշխող դինաստիային ստիպեցին Տաշիրի կառավարումը հանձնել իր տոհմակիցներին և այդ եղանակով երկրի հյուսիսային շրջանները ամուր կապել կենտրոնի հետ: Տաշիր-Ձորագետը Բագրատունյաց ուսանի ներսում առանձնացվեց որպես հատուկ վարչաքաղաքական կազմավորում՝ «Տաշիր երկիր», որի Բագրատունի առաջին կառավարիչն էր Աշոտ Ողորմածի (953—977) կրտսեր որդի Գուրգենը: Ե՞րբ տեղի ունեցավ այդ առանձնացումը և ինչպիսի՞ն էր նոր կառավարիչների դիրքը Ֆեոդալական առտիճանակարգում: Այդ հարցի պարզաբանումը հնարավորություն կտա ճշտելու թագավորության կազմավորման տարեթիվը:

Ամենափրկիչի բարձրաքանդակները վկայում են, որ Գուրգենը «Տաշիր երկրում» իշխում էր եկեղեցու կառուցման ժամանակվանից, ուրեմն այդ ժամանակ կար նրա ղեկավարած կազմավորումը, որն ուներ նաև իր եկեղեցական կազմակերպությունը՝ Տաշիր թեմը: Թեմի հիմնադրումը սերտորեն կապված է Տաշիր-Ձորագետում Կյուրիկյանների հաստատվելու հետ: Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը նրանց գլխավորած քաղաքական կազմավորման հոգևոր կենտրոններն էին և կոչված էին ամրացնելու կառավարիչների վարչական իշխանությունը: Տաշիրում վիճակ չէր ստեղծվի, եթե շիրներ այն քաղաքական կազմավորումը, որը կարիք ունենար սեփական եկեղեցական թեմի: Այդ երկուսը անբաժանելի են միմյանցից: Վերակացուների (Գնթունիների և ուրիշների)

ժամանակ այստեղ կային միայն եկեղեցական պաշտոնյաներ, բայց ոչ թեմ: Այսպիսով, մեր համոզմամբ, Տաշիրում վիճակի կազմավորման տարիներն ինքնին մատնանշում են Կյուրիկյան թագավորության հիմնադրման ժամանակը:

Թեմի նպիսկոպոսանիստ եկեղեցին՝ Ամենափրկիչը կառուցվել է 957—966 թթ.: Սանահնի վանքի դպիր-քարտուղար Սիմեոնը հիշատակարանում գրում է, որ 972 թ. «էր վանիցս շինութեան ամբ 2»⁴⁰: Հենվելով այս տեղեկության վրա, Կ. Ղաֆաղարյանը վանքի կառուցման մասին գրում է. «Մեզ համար մեծ կարևորություն ունեն հիշատակարանում մեջ բերած թվական տվյալները: Այնտեղ նշված է, որ հայոց ՆԻԱ (972) թվին վանքի շինության վեցերորդ տարին է, ուրեմն վանքը կառուցվել է 972—6=966 թ.»⁴¹: Այնուհետև քննելով հարցին վերաբերող պատմիչների տեղեկությունները (Կիրակոս Գանձակեցի, Սամուել Անեցի և այլ), եզրակացնում է, որ ճիշտ պետք է համարել 966 թ.⁴¹:

Այսպիսով, Ամենափրկչի կառուցման տարիները ցույց են տալիս, որ Տաշիրի եկեղեցական թեմը կազմակերպվել է 957—966 թթ. ընթացքում: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս թեմի և թագավորության կազմավորման տարեթիվը հաշվել առնվազն 966-ից: Բայց մնում է անորոշ, Ամենափրկչի շինարարության սկզբին թեմը կար, թե ոչ: Այդ պատճառով ավելի ստույգ թիվ չենք կարող մատնանշել և, ըստ երևույթին, հնարավոր էլ չէ: Պետք է նկատի ունենալ, որ Տաշիր-Չորագետում թագավորության կազմավորումը մի շարք ռազմաքաղաքական միջոցառումների արդյունք էր, որոնք իրականացվում էին աստիճանաբար, ուստի անհնարին է ցույց տալ նրանց ավարտման որևէ կոնկրետ թվական, հնարավոր է միայն ճշտել վերափոխությունների իրագործման ժամկետները: Այդ տեսանկյունից ակնհայտ է, որ վերափոխումները տեղի էին ունեցել Աշոտ Գ-ի ժամանակ՝ 957—966 թթ. ընթացքում:

⁴⁰ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 37:

⁴¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Սանահնի վանքը, էջ 15, 18, 22, 26: Հմմտ. «Հաղբատ», էջ 13:

Այս դիտողություններից հետո կարելի է եզրակացնել, որ Սմբատ Տիեզերակալի այցը Սանահին կապ չունի Կյուրիկյան թագավորության կազմավորվելու հետ: Սմբատը այցելել է Սանահին ոչ թե Տաշիրի անկախությունը հռչակելու կապակցությամբ, այդ ժամանակ (979) նա արդեն Հայոց շահնշահ էր, իսկ Տաշիրում փոխարքայի ֆունկցիաները կամ պետք է հանձնեք տեղական կառավարչին, կամ իր փոխարեն արքունիքի ներկայացուցիչ նշանակելու ուրիշին: Այլ փոխարքա Տաշիրում չի նշանակվել, ուրեմն նա իր ֆունկցիաները հանձնել է եղբորը: Այդ է եղել, մեր կարծիքով, նրա այցի նպատակը: 966-ից մինչև 979 թ. «Տաշիր երկրում» եղել է երկու կառավարիչ՝ տեղական թագավորը և գահակից «Հայոց թագավոր»՝ թագաժառանգ Սմբատը, որը փոխարքայի դեր էր կատարում: Գուրգենը ենթարկվում էր արքունիքին թագաժառանգի միջոցով: Գալով Սանահին արդեն շահնշահի գահին նստելուց հետո, Սմբատը ճանաչել է նրա իրավունքները՝ շնորհել նրան ինվեստիտուրա (շնորհագիր):

Հենց այդ իմաստով պետք է հասկանալ պատմագիր Վարդանի խոսքերը Աշոտ Ողորմածի ժառանգների մասին. «...առնու զթագն երեց որդին Սմբատ... և կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սևորդուլքն Զորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծոն, զԽորխոռունիք... որ է Խոշոռնի և Խորակերտ, և զԲաղունիք՝ որ է Բաղկերտ ի գաւառն Տաշրայ. և այլ բերդք անուանիք Եհաս Գուրգենայ, գոր Վիրք Սոմխէթ կոչեն»⁴²: Որոշ պատմաբաններ կարծել են, որ այս վկայությունը վերաբերում է Կյուրիկյան թագավորության հիմնադրմանը Սմբատ Բ-ի օրոք⁴³, որ ճիշտ չէ: Իրականում Վարդանը պարզապես արձանագրել է այն կարգը, ըստ որի Աշոտի հետնորդների միջև բաժանվել է իշխանությունը պետության ներսում: Գահակից թագաժառանգը ստացել է Հայոց գահը, կրտսեր

⁴² Վարդան, էջ 90:

⁴³ Տե՛ս Մ. Զամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 851: Ղ. Մովսէսյան, Նշմած աշխ., էջ 21—22:

եղբայրը՝ վարչական իշխանությունը Տաշիր-Ձորագետում։ Այդ մասին հաղորդում է նաև XII դ. կազմած «Ժամանակագրության» Անանուն հեղինակը. նա մատնանշում է, որ Աշոտի որդիները փոխադարձ համաձայնությամբ են լուծել իշխանության հարցը. «Իսկ սորա համակամ սիրով երիս բաժանեն զթագաւորութիւնն՝ հայրազլուխ առնելով զՍմբատ, և Գուրգէն տիրէ Գուգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խառայ մինչև ի դուռն Տփղաց»⁴⁴։ Այս տողերը վկայում են, որ եղբայրները չեն վիճարկել զահալցի գերագույն իրավունքները և ճանաչել նրան «հայրազլուխ»՝ գերագույն գերադաս (սյուզերեն), իսկ իրենք ձեռք են բերել վարչական իրավունքներ պետության տարբեր մասերում։ Փաստորեն, Սմբատի թագավորությամբ երկրի կառավարման սխտեմում եղբայրների միջև հաստատվել են այն փոխհարաբերությունները, որոնց հիմքը դրվել էր Աշոտ Ողորմածի օրոք՝ զահալցի Սմբատը դարձել է Հայոց թագավոր, Գուրգենին վերջապահ ի կառավարումն հանձնվել է Տաշիր-Ձորագետը, իսկ Գագիկի իրավունքների մասին կոնկրետ չի ասվում։ Վարդան պատմիչի հաղորդումը Գուրգենի ժառանգության մասին վերաբերում է Սմբատից ստացած ինվեստիտուրային։

Այսպիսով, մինչև 979 թ. Տաշիր-Ձորագետում իշխանությունը կենտրոնացած էր երկու կառավարիչների՝ տեղական թագավորի և թագաժառանգի ձեռքում։

* * *

Մեր հոգվածներից մեկում եկեղեցու կառուցման տարիները սխալմամբ թվագրելով 967—972 և նկատի ունենալով նրա բարձրաքանդակներին ու արձանագրության առկայությունը, եզրակացրել էինք, որ Գուրգենը զահալալում էր Տաշիր-Ձորագետում 972-ից⁴⁵։

Ուսումնասիրողներից Ի. Ղարիբջանը գտնում է, որ եթե Միմեոնը իր հիշատակարանում Գուրգենին չի անվանում թա-

⁴⁴ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501։

⁴⁵ Հմմտ. մեր հոգվածը, ՊԲ2, 1968, № 3, էջ 201—202։

գավոր, ուրեմն Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ավարտի ժամանակ (ըստ Ղարիբյանի՝ 972 թ.) ևս Գուրգենը թագավոր չէր, հետևաբար եկեղեցու բարձրաքանդակը և նրա արձանագրությունը ավելացվել են հետագայում, երբ հայտնի էր երկու եղբայրների թագավոր լինելը, մեկին՝ Սմբատին, որպես եկեղեցու կառուցման անմիջական ղեկավարի, մյուսին՝ Գուրգենին, տեղի թագավորի⁴⁶։ Բայց երբևանից պետք է համարել Սմբատի թագավորության սկիզբը։ Եթե հաշվենք 977-ից, երբ նա գահակալեց Անիում, ապա Սանահնի քանդակում նա պետք է պատկերվեր շահնշահի ղզեստով՝ արաբական չալմայով և խալաթով, ինչպես է 976—991 թթ. կառուցված Հաղբատի Ս. Նշանի քանդակում։ Բայց Սանահնում նրա տարազը տեղական է (տե՛ս նկ. 5, 6). ուլդ հանդամանքը ինքնին մատնանշում է, որ քանդակը արվել է մինչև 977 թ.։ Բացի այդ, քանդակների պատրաստումը եկեղեցու շինությունը ղուգընթաց երևում է Ամենափրկիչի արևելյան ճակատի քարերի կանոնավոր շարվածքից՝ երկթերի ցածում քանդակների համար թողնված է եղել նախօրոք պատրաստված ուղղանկյուն խորշ, ուր աղուցվել է բարձրաքանդակը։

Ի դեպ, հիմք ընդունելով Սիմեոնի վերը մեջբերված վերկայությունը գահակցության մասին⁴⁷, ուսումնասիրողներն ընդունում են, որ Սմբատը մինչ իր գահակալումը Անիում (այսինքն՝ մինչև 977 թ.) Աշոտ Ողորմածի կողմից նշանակված էր գահակից թագավոր Գուգարքը (Տաշիր-Չորագետը) կառավարելու համար⁴⁸։ Ուրեմն հիշատակարանը գրելու թվականին (972 թ.) Սմբատը գահակից «Հայոց թագավորի» իրավունքով կառավարել է Տաշիր-Չորագետը։

Այդ դեպքում ինչո՞ւ նրա թագավորական տիտղոսը հաստատող արձանագրությունն ու քանդակը պետք է ավելացվեն հետագայում։ Մանավանդ որ նրա գահակցությունը

46 Տե՛ս Բ. Ղարիբյան, նշված հոդվածը, էջ 81։

47 Մատենադարան, ձեռագիր, № 3031, էջ 38։

48 Բ. Ղարիբյան, նշված հոդվածը, էջ 78—79։ Հմմտ. նաև՝ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 24։

սկսվել է ավելի շուտ, ինչպես ասվեց, կաթողիկոս Անանիա Մոկացու վկայությամբ Սմբատը «Հայոց թագավորի» տիտղոսը կրել է արդեն 958 թ.⁴⁹։ Լինելով արքունիքի ներկայացուցիչ Տաշիր-Ձորագետում նա մասնակցել է Սանահնի վանքի՝ տեղական քաղաքական կազմավորման հոգևոր կենտրոնի հիմնադրմանը և կառուցմանը, որը հաստատում են արձանագրությունն ու կտիտորական քանդակը, որոնց սովորությունը 966 թ. անկասկած է։

«Քյոթուկ» մատյանի վկայությամբ այդ միջոցառմանը մասնակցել է նաև Գուրգենը⁵⁰, որը նույնպես արտացոլված է քանդակում։ Ամենափրկիչ կտիտորական զույգը գեղարվեստական ամբողջություն է։ Անհնարին է պատկերացնել, որ սկզբից քանդակվել է Սմբատի կերպարը (ֆիգուրը), իսկ Գուրգենինը ավելացվել է տարիներ անց։ Անտարակույս ֆիգուրները քանդակվել են միաժամանակ ի պատիվ եկեղեցու կառուցողների և այդ պատճառով էլ ձևաբերում պահում են մանրակերտը (մոդելը)⁵¹։ Նույնը վերաբերում է նաև արձանագրությանը. այն կոնկրետ իրողություն՝ եղբայրների թագավորությունը հաստատող վիճական գրություն է։ Սմբատի թագավորական տիտղոսը 958—972 թթ. կասկածից դուրս է։ Եթե ընդունենք Գուրգենի գահակալումը ավելի ուշ (ըստ Ղա-

49 «Արարատ», 1897, մարտ, էջ 144։

50 Մատենադարան, ձեռագիր, № 3031, էջ 57։

51 Ն. Մառը Սանահնի կառուցողների հարցը համարում է պարզաբանման կարիտ (Санаинская скульптурная группа ктиторов, стр. 350). Իսկ որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով (M. Brosset, Deux historiens. arméniens lère livraison, Pétersbourg, 1870, էջ 51-52, ծ. 4։ Լ. Մեխքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի ու հայերի մասին, Վ. Ա. Երևան, 1934, էջ 212, ծան. 27։ Նույնի «հրեթոլա մեհրեթա և ժեթա ժոմեթա», էջ 49, Ղ. Մովսեսյան, Նշվ. աշխ., էջ 32) բարձրաքանդակում պատկերված են Կյուրիկե Ա-ն (1050—1089) և նրա հորեղբայր կամ եղբայր Սմբատը։ Սա, իհարկե, թյուրիմացություն է։ Կ. Ղաֆադարյանը, միանգամայն իրավացիորեն մերժելով այդ տեսակետը, գրում է, որ ֆիգուրները ներկայացնում են եկեղեցու կառուցողներին, իսկ եկեղեցին կառուցվել է ոչ թե XI, այլ X դ.՝ Սմբատ Բ-ի և Գուրգենի օրոք (տե՛ս «Սանահնի վանքը», էջ 22—26, 99)։

բիբլյանի՝ 979-ից), ապա նրանց տիտղոսը կրելու հերթակա-
նության համաձայն արձանագրությունում պետք է գրվեր
«Սմբատ թագաւոր», իսկ 979-ին ավելացվեր՝ «Կիրիկէ թա-
գաւոր»։ Այնինչ անունները նշված են հակառակ կարգով,
հնարավոր չէ պատկերացնել, որ սկզբից՝ 958—972 թթ. գրե-
վել է արձանագրության վերջամասը, ապա տարիներ անց
(979-ին) ավելացվել է սկիզբը։ Անտարակուսելի է, որ ար-
ձանագրությունը գրվել է ամբողջությամբ, քանդակների հետ
միասին, ավելի ճիշտ՝ երկուսն էլ հկեղեցու կառուցմանը զու-
գընթաց⁵²։

Այս եղբակացությունը բոլորովին չի հակասում Սիմեո-
նի հիշատակարանի լուսթյունը։ Սկզբնաղբյուրը ինչ-ինչ
պատճառով կարող էր չարձանագրել որևէ փաստ, որը այսօր
զբաղեցնում է մեզ։ Այդ չի նշանակում, որ փաստը կամ նրա
հետ կապված սուբյեկտը գոյություն չի ունեցել։ Չնայած Սի-
մեոնի լուսթյանը, Գուրգենը թագավորում էր Տաշիրում, ինչ-
պես տեսանք, 972-ից ավելի շուտ։

Ժխտվում է նաև Գուրգենի գահակալումը հոր՝ Աշոտ
Ողորմածի օրոք։ 970-ական թվականներին Գուրգենը չէր կա-
րող կոչվել «Աղվանից թագավոր», ինչպես նրան անվանում
է Ուռհայեցին, որովհետև նա «Աղվանքում» (խոսքը «Հայոց
Արեւելից կողմանց»-ի մի շրջանի՝ Ուտիքի Տավուշ գավառի
մասին է) ոչ մի թիվ հող չի նվաճել։ Ուստի այդ հարցում
Ուռհայեցին որոշակի շփոթության մեջ է⁵³։

Ուտիքի Տավուշ գավառում (Ներկայիս Շամշադինի շր-
ջան) Կյուրիկյանները XI դ. տիրում էին մի քանի բերդերի,
այդ պատճառով Ուռհայեցին նրանց անվանում է «Աղվանից
թագավորներ»։ Դա ամբողջ ղինաստիայի անունն է, որը
խորթ է Կյուրիկյանների համար։ Գուրգենին, որպես ղինաս-

52 Կ. Ղաֆադարյանը արձանագրությունը թվագրում է X դ. 80 թվա-
կանով (նշված աշխ., էջ 98), հենվելով Ղ. Մովսեսյանի բնգունած Գուր-
գենի գահակալության տարիների (980—989) վրա, որոնք սխալ են։ Ղա-
ֆադարյանի աշխատությունը հրատարակվելու ժամանակ (1957) պատ-
մագրության մեջ ընդունված էին այդ թվականները։

53 Տե՛ս Խ. Ղարիբյան, նշված հոդվածը, էջ 80։

տիայի ներկայացուցիչ, Ուոհայեցին ընդհանուր կարգով է անվանում նման հորջորջումով, այսպեղ կարևորը 972 թ. նրա թագավոր լինելու կամ չլինելու հարցն է, իսկ դրանում պատմիչը շփոթության մեջ չէ⁵⁴:

Այնուհետև. վերը վկայված XII դ. ժամանակագրությունը («Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» վերնագրով), հակիրճ խոսելով Աշոտ Գ-ի շրջանի մասին (Սանահին—Հաղբատի կառուցում և այլն), ապա հաղորդելով Սմբատի և նրա եղբայրների վերաբերյալ արդեն մեջբերված տեղեկությունը, ավելացնում է, որ Գուրգենը «...թագաւորեաց ամս Ծ (50) և կամայօժար կրօնաւորի ի վանս Սանահինն ամս Ը (8), որով և փոխի մահուամբ»⁵⁵:

Այս տեղեկությունից եզրակացվում է, որ Գուրգենը թագավոր է դարձել հոր մահից հետո: Նրա իշխանության տևողությունը նշված է Ծ (50) տարի, որն իհարկե սխալ է, և Ղաբրյանը համաձայնվում է ժամանակագրության հրատարակիչ Վ. Հակոբյանի կարծիքին, ըստ որի Ծ-ի փոխարեն պետք է լիներ Ժ, բայց գրիչների շփոթության պատճառով գրվել է Ծ⁵⁶: Եթե առաջարկած ուղղումը ճիշտ է, ապա Գուրգենը պետք է իշխեր մինչև 982 թ. ($972+10=982$)⁵⁷, բայց կան փաստեր, որ նրա թագավորությունը տևել է մինչև 989 թ., ուրեմն գահակալել է 979 թ. ($989-10=979$)⁵⁷, ուստի Գուրգենը Աշոտ Ողորմածի ժամանակ (մահ. 977-ին) թագավոր չէր կարող լինել⁵⁸: Գուրգենի գահակալության տևողությունը մինչև 989 թ. ընդունում է հաև Ղ. Մովսեսյանը⁵⁹: Երկուսն էլ

⁵⁴ Մատթեոս Ուոհայեցին Տաշիր-Չորագետի պատմության ամենատույզ աղբյուրներից մեկն է, որը իր աշխատության մեջ օգտագործել է XI դ. հեղինակ և Սանահինի վանահայր Դիոսկորոսի աշակերտ Հակոբոս Սանահնեցու «Ժամանակագրությունը» (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 22—48):

⁵⁵ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 501:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 503, ծան. 3:

⁵⁷ Ի. Ղաբրյան, նշված հոդվածը, էջ 80—81:

⁵⁸ 979 թ. ընդունում է հաև Վ. Հակոբյանը (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 503, ծան. 3):

⁵⁹ Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 34:

հիմք են ընդունում Ասողիկի պատմության այն հատվածը, որտեղ պատմիչը, հաղորդելով Գագիկ Ա-ի (990—1020) գահակալության սկզբի մասին, Տաշիր-Չորագետի թագավոր է հիշատակում Գուրգենի հաջորդ Դավիթ Անհողինին⁶⁰։ Այս փաստից եզրակացվում է, որ Գուրգենը իշխել է մինչև 989 թ.⁶¹։

Այս եզրակացության հետ չենք կարող համաձայնել։ Իհարկե, XII դ. Անանուն հեղինակի նշած «Ծ» թվանիշը ահնհայտ գրչասխալ է, բայց Ծ-ն կարելի է շփոթել մեկ այլ տառի հետ. գրավոր աղբյուրներում ունենք դրա փաստացի ապացույցը։ Այսպես, Երուսաղեմի ժողովածուի № 1455 ձեռագիրը, գրված XVII դ., կոչվում է «Թագաւորք վերջին ի վերայ Հայոց, որ կոչին Բագրատունիք, յազգէ Դաւթի», Աշոտ Ողորմածի մասին պարունակում է հետևյալ նախադասութիւնը. «Թագաւորէ Աշոտ ամս Ծ...ի սորա աւուրս շինեցաւ Հաղբատ, եւ ժ ամ անցեալ Սանահինն շինեցին»⁶²։

Մուշում X դ. գրած ձեռագիրը՝ «Պատմութիւն Ս. Նշանին ս. Աղբերկա» ունի հիշատակարան, որտեղ Սմբատ Ա-ի մասին ասված է. «Եւ թագաւորեաց Սմբատ ամս ԾԲ, ե նահատակեցաւ ի Դվին ի Պարսից»⁶³։ Այս ձեռագրերում Ծ-ն ակնհայտորեն շփոթվել է Ի-ի հետ։ Աղբյուրներից քաջ հայտնի է, որ վերոհիշյալ թագավորները իշխել են ոչ թի 52 (ԾԲ), այլ 24 (ԻԴ) տարի⁶⁴։ Մեր կարծիքով այդպիսի շփոթութիւն է թույլ տվել XII դ. ժամանակագրության հեղինակը, հիշատակարանում Ծ-ի փոխարեն պետք է լինի Ի (կամ ԻԵ), որովհետեւ, ինչպես կոեսնենք, Գուրգենը իրոք իշխել է 25 (ԻԵ) տարի։

Երկրորդ կովանը նույնպես ընդունելի չէ։ Ասողիկի մոտ

60 Ասողիկ, էջ 255—256։

61 Գուրգենի գահակալումը մինչև 989 թ. առաջինը նշել է Մ. Չամչյանը (տե՛ս «Հայոց պատմություն», հ. Բ, էջ 873)։

62 Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 87։ Հ. Ոսկյան, Գուգարբի վանքերը, էջ 88։

63 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 188։

64 Ասողիկ, էջ 136, 159, 165։ «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. 2, էջ 501։ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 81։

Դավիթ Անհողինի մասին խոսվում է ոչ թե Գագիկ Ա-ին վերաբերող տողերից, այլ Գագիկի կին Կատրամիդեի կողմից Անիի մայր տաճարի կառուցումը ավարտելու մասին պատմելուց հետո, (տաճարը կառուցվել է 1001 թ.)⁶⁵։ Եթե չափանիշը նույն էջում երկու անձնավորությունների հիշատակության հաջորդականությունն է, ապա վերոհիշյալ հեղինակների նշած Ասողիկի տեղեկությունը ոչ թե հաստատում, այլ ժրխտում է նման եզրակացությունը։ Ընդ սմին աչքաթող է արվում հարցին ուղղակիորեն վերաբերող կարևոր վկայությունը՝ Հաղբատում 991 թ. գրված արձանագրությունը. «Ի նև (991) Թականութեանս Սիմեոն հայր և Տիրանուն երեց շինեցաք զեկեղեցիս փրկութեան Սիբատա և Գուրգենա»⁶⁶։ Այս եկեղեցին՝ Հաղբատի Ս. Նշանը, ինչպես և Սանահնի Ամենափրկիչը կառուցվել է Աշոտ Ողորմածի որդիների արեշատության համար։ Սա է Գուրգենին վերաբերող վերջին հիշատակությունը աղբյուրներում և նրա գահակալությանը վերաբերող առաջմ մեզ հայտնի վերջին թվականը։

Այսպիսով, Գուրգենի գահակալության 10 տարիների տևողությունը 979—989 թթ. աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում։

* * *

Վերը նշեցինք, որ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը ճշտվում է եկեղեցական թեմի հիմնադրման տարիների օգնությամբ։ Թեմի աթոռանիստ Սանահնը և Հաղբատը Կյուրիկյանների հոգևոր կենտրոններն էին։ Նրանց կառուցումը (առաջին հերթին Սանահնի) անիմաստ կլինեք, եթե Բագրատունյաց կրտսեր ճյուղը՝ Կյուրիկյանները, ի դեմս Գուրգենի արդեն Տաշիր-Չորագետի կառավարիչը չլինեք։ Սանահնի վանքը (նկատի ունենք Ամենափրկիչ եկեղեցին) հիմնադրվել է 966 թ., այդ թվականին արդեն գործում էր Տաշիր թեմը։ Այս փաստը հիմք է տալիս մեզ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակը հաշվել 966-ից։ Ըստ այդմ Կյուրիկյան առաջին թագավոր Գուրգենը

⁶⁵ Ասողիկ, էջ 256։

⁶⁶ Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 141—142։

գահակալել է առնվազն 25 տարի՝ 966—991 թթ.: Թագավորության կազմավորումից հետո այդ երկրամասը որոշ ժամանակ ունեցել է երկու կառավարիչ՝ տեղական թագավոր (Գուրգեն) և գահակից թագաժառանգ (Սմբատ): 977-ին ավարտվել է գահակցությունը, Սմբատը զրավել է Հայոց գահը, իսկ Տաշիր-Չորագետում իր վարչական ֆունկցիաները հանձնել եղբորը: 979 թ. տեղի է ունեցել այդ ակտի իրավական ձևակերպումը, Սմբատը վերահաստատել է եղբոր իրավունքերը որպես տեղական ֆեոդալ-թագավորի՝ շնորհել նրան ինվեստիտուրա: Այդ է եղել նրա Սանահին այցելելու նպատակը:

* * *

Տաշիր-Չորագետի թագավորության քաղաքական սահմանները ոչ լրիվ էին համընկնում երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների հետ: Իր գոյությունը ընթացքում՝ X դ. կեսերից մինչև XII դ. սկիզբ թագավորության տարածքը մերթ Երվարձակվում էր, մերթ փոքրանում, նայած նրա ֆեոդալ տերերի ուժի և Հայաստանի քաղաքական վիճակի: Նրա պատմության ամենագործող շրջանը Դավիթ Անհողինի գահակալության սկզբնական տարիներն էին (մինչև 1001 թ.), իսկ ամենաթույլը՝ անկման նախօրեն՝ XII դ. սկիզբը:

Հյուսիսից Կյուրիկյան թագավորությունը սահմանակից էր Վիրա-ափխաղաց թագավորության և Տփղիսի աբաբական ամիրայության, արևելքից Գանձակի քրդական ամիրայության, իսկ արևմուտքից՝ Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության (Շիրակ) հետ: Հարավում այն սահմանակցում էր Պահլավունիների տիրույթներին (Այրարատի Նիգ գավառ), որոնցից բաժանվում էր Փամբակի լեռնաշղթայի կենտրոնական մասից ճյուղավորվող Ծաղկունյաց լեռնաշղթայով⁶⁷:

67 Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961, էջ 105: Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 105: Մատենադարանի ձեռագիր № 3031 («Քյոթուկ»), էջ 48: Կ. Ղաֆադաբյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 190: Թագավորության քարտեզը տե՛ս ՀՍ հանրագիտարան, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 493 (Հեղինակ՝ Ս. Երեմյան): Սույն քարտեզում Չորոփորի և Կայծոռի տեղագրությունը սխալ է:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԸ XI—XII Դ. ՍԿԶԻՆ

1. Տաշիր-Ձորագետը XI դարում

Գուրգենի մասին մեր պատմիչների տեղեկությունները շատ սուղ են: Գուրգենը մասնակցել է 974 թ. Աշոտ Գ-ի գլխավորած զորահավաքին, որը կազմակերպվել էր Ձմշկիկ կայսեր արշավանքի կապակցությամբ¹: Որևէ այլ մանրամասնություն նրա կյանքից հայտնի չէ: Կյանքի վերջում կամավոր հեռացել է Սանահնի վանք և կրոնավորել 8 տարի: Հայտնի չէ նաև նրա մահվան թվականը, ինչպես ասվեց, վերջին անգամ արձանագրություններում հիշվում է 991 թ.²: Իսկ 996 թ. Տաշիրում իշխում էր արդեն նրա որդի Դավիթը: Վեր-

¹ Մամբլոս Ունայեցի, էջ 17:

² Նախորդ գլխում ասվեց, որ Ղ. Մովսեսյանի մոտ նշված 989 թ. սխալ է: Նա կրկնել է Մ. Չամչյանին («Պատմութիւն Հայոց», հ. Բ, էջ 873): Օգտվելով Չամչյանի և Մովսեսյանի աշխատություններից, նույն թվականը նշել են նաև այլ հեղինակներ: Տե՛ս M. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SPB, 1839, էջ 30. Նույնի՝ Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, SPB, 1851, էջ 217. V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, Paris, 1855, էջ 27. Иоанн Крымский, Описание монастырей Ахпатского и Санианского, стр. 13. Նույնի՝ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հայրատայ Ս. Նշանին, էջ 58: Saint Martin, Mémoires, ..., t. 1, p. 422; Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1901, № 7—8, էջ 313: Կ. Բաւմաշյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վիեննա, 1936, էջ 48 (աղյուսակ): Այդ թվականը կրկնվում է նաև այժմ (տե՛ս Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 54 և ուրիշ.):

ջինս, ընայած Կյուրիկյանների մամենախոշոր ներկայացուցիչն է եղել, սակայն կրել է «Անհողին» մականունը: Այդ անունը սովորաբար կապում են հողերի կորստի հետ: Առաջինը այդ ենթադրությունն արել է Սեն Մարտենը, կապելով անվան ծագումը Գանձակի Փատլուն ամիրայից կրած պարտության հետ: Նրա հետ համամիտ է նաև Մ. Բրոսեն³: Մինչդեռ Դավիթը Փատլունից երբեք չի պարտվել: Ավելի ընդունված է այն կարծիքը, որը Դավթի մականունը կապում է Գագիկ Ա շահնշահից կրած պարտության հետ: 1001 թ. Դավթը ըմբոստացել էր իր գերադաս (սյուլեբեն) Գագիկի դեմ, այդ պատճառով շահնշահը մտել էր Գուգարք, գրավել թագավորության մեծ մասը և Դավթին զրկել իր հողերից⁴: Դավթը ստիպված հնազանդվել էր, Սարգիս կաթողիկոսի միջնորդությամբ կայացել էր հաշտություն, պայմանով, որ կռուվա թագավորը ենթարկվի Գագիկին և ճանաչի շահնշահի գահերեց իրավունքները⁵:

3 *J. Saint Martin*. Mémoires, t. 1. p. 422: *M. Brosset*, Monographie, p. 31.

պիսին էր, որ Դավիթը իրոք կարող էր հորջորջվել «Անհողին»։ Գագիկ շահնշահը բռնագրավել էր նրա տիրույթները («---քանդեալ աւերեաց զամենայն»), իսկ հաշտությունից հետո, ինչպես երևում է աղբյուրներից, Դավիթին վերադարձրել թագավորության տարածքի միայն մի մասը՝ Տաշիրը («Տաշիր գավառը»), իսկ Աղստեի լեռնահովիտը («Աղստե գավառը» ըստ Ասողիկի)⁸ բռնագրավել և հանձնել իր ավագ որդի Հովհաննես-Սմբատին⁹։ 1020 թ. ժառանգելով զահր, Հովհաննեսը հանձնեց «Աղստե գավառը» Պահլավունի վասակ Հոլումին (Հայոց սպարապետին), իսկ վերջինիս որդի Գրիգոր Մագիստրոսը 1045 թ. Աղստեի հովիտը՝ Կայան-Կայծոռն բերդերով, Բջնիի իշխանության հետ միասին, հանձնեց Բյուզանդիային և մեկնեց Միջագետք¹⁰։ Այսպիսով, 1001 թ. Դավիթը կորցրեց իր տիրույթների կեսը և շատ հավանական է, որ հենց այդ պատճառով էլ ստացել էր իր մականունը։ Մենք այժմ միանում ենք սույն տեսակետը արտահայտող մասնագետներին։

Ինչ վերաբերում է 996 թ. արձանագրությանը, ապա ըստ երևույթին նրա տարեթիվը ճիշտ չի ընթերցվել Ռ. Երզնկյանցի կողմից, բայց շրջանառության մեջ մտել է նրա աշխատության միջոցով¹¹։ Բացի Երզնկյանից այդ արձանագրությունը ոչ ոք չի ընթերցել։ Հաղբատի արձանագրությունների մյուս հրատարակիչները քաղել են Երզնկյանից, բայց քանի որ նշված արձանագրությունը այժմ կորած է, ապա նրանք հրնարավորություն չեն ունեցել ստուգել թվականի՝ «նհն» իսկությունը¹²։

Այժմ աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում թագավորության արտաքին-քաղաքական հարաբերությունների մասին։ Հյուսիսից թագավորության ախոյանն

⁸ Ասողիկ, էջ 280։

⁹ Վարդան, էջ 92։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 99։

¹¹ Ռ. Երզնկյանց, Հնախոսական տեղագրություն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886, էջ 23—24։

¹² Տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Հաղբատ, էջ 109, 264։

էր Տփղիսի արաքական ամիրայութիւնը, որի կառավարիչները դեռ X դ. սկզբին, Աշոտ Բ-ի ժամանակ, առիթը բաց չէին թողնում ներխուժել հարեան հայկական գավառները: Ստանձնելով իշխանութիւնը (թագավորական իրավունքները) Տաշիր-Չորագետում, Դավիթը առաջին հերթին ապահովեց երկրամասի պաշտպանութիւնը այս վտանգավոր ախոյանից¹³:

X դ. վերջից Տաշիր-Չորագետին վտանգ էր սպառնում նաև նոր հակառակորդից՝ դա Շադդադյանների իշխանութիւնն էր Գանձակում, որի մի ճյուղը հաստատուել էր Դվինում: Քրդական ծագում ունեցող Շադդադյանները Գանձակին տիրանում են X դ. 70-ական թթ., նրանց իշխանութիւնը առանձնապէս ուժեղանում է Փատլուն Ա-ի օրոք (985—1031), որը գրավում է Պարտավը, Փայտակարանը, Շամքորը և բավական ընդարձակում ամիրայութեան սահմանները: Փատլունին հաջողվում է գրավել նաև Փառխոսի մի մասը, Սևորդիքը, Դվինը և այլ շրջաններ¹⁴:

Փատլունը սպառնում է նաև Կյուրիկյան թագավորութեանը: Առաջին ընդհարումը տեղի է ունեցել X դ. վերջում կամ XI դ. առաջին տարիներին, որովհետև այն արձանագրութեամբ է միայն Ասողիկի մոտ, որը իր «Պատմութիւնը» ավարտել է 1003 թ. դեպքերով: Սակայն Գուգարքում Փատլունը հաջողութուն չունեցավ: Նրա բանակը ծանր պարտութուն կրեց, իսկ ինքը մի կերպ կարողացավ փախչել մարտադաշտից¹⁵: Վարդան պատմիչի մոտ սխալմամբ նշված է, որ Փատլունը հարձակվել է Գուգարքի վրա Կյուրիկե Ա-ի ժամանակ. «...գոռ դնէ ընդ Գագկայ թագաւորին Չորոյգետոյ, և

13 Ասողիկը (էջ 256) գրում է. «Իսկ եղբորդին նոցա—Սմբատայ և Գագկայ—Դաւիթ որդի Գուրգենայ, հանդերձ եղբարն իւրով Սմբատաունի զկողմանս Տաշրաց և զՎրաց դաշտի զՇամշուտեայ մեծ քաղաքանիստ զղեական նիստ արքունական պատրաստեալ ինքեան՝ արագապէս տիրէ քաղաքին Դմանեաց, հնազանդեցուցանէ և զամիրայն Տփղեաց քաղաքան իւրով»:

14 Ասողիկ, էջ 256: Վարդան, էջ 100: Մխիթար Այրիվանցի, էջ 60:

15 Ասողիկ, էջ 257:

ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից (իմա՝ Տաշիր-Ձորադէտի), և ընդ Բագարատայ թագաւորին Վրաց, և նեղէր ղնոսա» (էջ 100—101): Պատմիչը շփոթեւ է ժամանակագրական կարգը: Փատլունը իշխել է մինչև 1031 թ., իսկ Կյուրիկէի օրոք (1050—1089), որը Դավթի հաջորդն էր, Գանձակում իշխել են Փատլուն Բ-ն (1067—1073) և Փատլուն Գ-ն (1073—1075):

Դավիթը կարողացաւ հաջողութեամբ ճնշել նաև ներքին կենտրոնախույս ուժերը: Կենտրոնական իշխանութեան դեմ ըմբոստացում տեղի էր ունեցել X—XI դարերի սահմանագլխին, երբ Գաղի իշխան մարզպան Դեմետրը (որը ընդունել էր վրացադավանութիւն) զուրս էր եկել Դավթի դէմ: Դեմետրը նույնիսկ իր որդուն նշանակել էր Տաշիրի մամուլ (կառավարիչ): Սակայն Դավիթը ճնշել էր ըմբոստութիւնը, խլել Դեմետրից Գաղը և այլ բերդեր ու «զբոլոր հայրենիսն. որ թափառեալ շրջեալ՝ չարաչար մահուամբ սատակեցաւ. և բարձաւ տոհմն նորա»¹⁶: Այս անհաջողութիւնից հետո Դեմետրե մարզպանի որդին հեռանում է Հնեվանք և հետագայում դառնում նրա արքեպիսկոպոսը, այդ մասին վկայում է 1022 թ. գրած իր իսկ արձանագրութիւնը¹⁷:

Ներկրի ներքին և արտաքին դրութեան ամրապնդումը որդեց Դավթին զուրս գալ Անիի շահնշահների գերիշխանութիւնից: Հատկանշական է, որ Հաղբատի վերը նշած (996 թ.) արձանագրութիւնում Դավթը անվանված է «ինքնակալ արքա»՝ «...ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դավթի Անհողինի Գուրգենայ որդւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին»: Այս տիտղոսավորումից Ն. Մառը եզրակացրել է, որ Տաշիրի Բագրատունիների ներկայացուցիչը ինքնակալութեան հավակնութիւն

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257: Հմմտ. օգ. ՋօզօնօՅօլօ, խօս-
ցցւօ ցրօս օսԾօրօ, Գ. ցըրօց, 1965, էջ 131: М. Лордкипанидзе, Ис-
тория Грузии XI—начала XII века, Тбилиси, 1974, стр. 78. Մ.
Բրոսեի կարծիքով «մամուլ» բառը «մեփե»-ի (վրացերէն՝ թագավոր)
նվազական ձևն է (տես Additions et éclaircissements, p. 180):

¹⁷ Տե՛ս Պ. Մուրադյան. Հայաստանի վրացերէն արձանագրութիւննե-
րը, էջ 187—188:

ուներ: Մառի կարծիքով տվյալ դեպքում ինքնակալութուն պետք է հասկանալ դրսի ուժերից լրիվ անկախ լինելու իմաստով¹⁸: Կյուրիկյանների պատմության մեջ այդ եղակի դեպքը ինքնին նշանակալից է, բայց սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները շատ սուղ են: Միակ աղբյուրը դարձյալ Ասողիկն է, որը հակիրճ գրում է. «Իսկ Դավիթ ամբարձեալ անհնազանդութեան մասամբ առ հօրեղբայր իւր Գագիկ» (էջ 279):

Ինչպես ասվեց վերը, Դավթի փորձը հաջողություն չունեցավ, Գագիկ շահնշահը 1001 թ. մեծ բանակով մտավ Տաշիր և ճնշեց նրա խռովությունը: XI դ. 30—40-ական թթ. Կյուրիկյան թագավորությունը նորից ընդհարվեց Շաղաղայանների հետ: 1030 թ. Փատլունը հարձակվում է Վրաստանի վրա և Դավիթը օգնության է հասնում Վրաստանի ու Ափխազիայի թագավոր Բագրատ Դ-ին (1027—1072): Ընդհանուր թշնամու դեմ կազմակերպվում է դաշնակցություն, որի մեջ, բացի Բագրատից ու Դավթից, մտնում էին նաև Կախեթի թագավորը և Տիգրիսի ամիրան¹⁹: Նրանք պարտության են մատնում Գանձակի ամիրային:

Վրացական աղբյուրները («Քարթլիի մատյան», XI դ.) վկայում են, որ հետագայում (1045 թ.) Բագրատ Դ-ի և Վրաստանի կենտրոնախույս ուժերը գլխավորող իշխան Լիպարիտի երկարատև պայքարում Լիպարիտը դիմում է Դավթին և օգնություն ստանում նրանից²⁰: Լիպարիտին օգնություն է ցույց տվել նաև Կախեթի թագավոր Գագիկը (իշխում էր մոտ 1037-ից), որը Դավիթ Անհողինի (վերջինիս «Քարթլիի մատյանի» Անանուն հեղինակը անվանում է «Սամշվիլ-

¹⁸ См. Н. Марр, О раскопках и работах в Ани летом 1906 г., СПб., 1907, стр. 33.

¹⁹ «Матиане Картлиса», перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе, Тбилиси, 1976, стр. 47.

²⁰ Լ. Մելիսեք-բեկ, Վրաց աղբյուրները, Է. Ա, էջ 206: «Матиане Картлиса», стр. 50; օջ. Ջօցօնօ Յօզօ, Նշված աշխ., էջ 146: Հմմտ. Ս. Երևմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Ն. Մառի անվ. կաթինետի «Աշխատություններ», 1947, № 2, էջ 133:

դեի և Ձորակերտի հայոց թագավոր» որդին էր և Կախեթում հայկական հարստության հիմնադիրը²¹:

Ավելի սուր ընդհարում Շաղդադյանների հետ տեղի ունեցավ 1040 թ., երբ Գուգարքի վրա հարձակվեց Դվինի ամիրա Ապուստարը: XI դ. 20-ական թթ. Դվինում իշխում էր Շավիր Աբու-Ասվար իբն Ֆադլը, որին Մատթեոս Ուռհայեցին անվանում է Աբուսուար: Մինչև 1049 թ. նա իշխել է Դվինում, հետո տիրացել Գանձակին: Դվինին տիրացել է դելմիկների 1021 թ. արշավանքից հետո²²: Աբուսուարը 1040 թ. 150 հազարանոց բանակով (այդ թիվը անշուշտ չափազանցված է Ուռհայեցու կողմից) մտավ Գուգարք և, գրավելով բազմաթիվ բերդեր, մեկ տարվա ընթացքում նվաճեց երկրի մեծ մասը: Ա. Տեր-Ղևոնդյանի կարծիքով Դվինի և Գանձակի Շաղդադյանները միացյալ ուժերով են հարձակվել, և հարձակումը տեղի է ունեցել Գանձակի կողմից՝ արևմուտքից²³: Թշնամու գերազանց ուժը Դավթին ստիպում է օգնության համար դիմել Բագրատունյաց կենտրոնական, Կապանի ու Վիրա-աբխազաց թագավորություններին: Բացի դրանից, կազմակերպվում է աշխարհազոր: Դավթին հաջողվում է հավաքել 20-հազարանոց բանակ: Ուժերի մեծ լարումով նա կարողանում է ջախջախել Աբուսուարին և մաքրել երկիրը թշնամուց²⁴:

1041 թ. մահացավ Հովհաննես-Սմբատ Հայոց թագավորը և Բյուզանդիայի Միքայել Դ կայսրը նրա կտակի համաձայն պահանջեց իրեն հանձնել Բագրատունյաց թագավորու-

21 Վ. Մելիսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները, 4. Ա, էջ 205: «Матнне Картлисა», стр. 48, 50. Հմմտ. Ս. Երեմյան, նշված հոդվածը, էջ 129: Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 85—86: А. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII—XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. (См. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1979, стр. 20).

22 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 208—210:

23 Նույն տեղում, էջ 208:

24 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 79—82:

թյունը: Սակայն, հակառակ կայսրության ռաճագություններին, 1042 թ. Անիի գահին նստեց Գագիկ Բ-ն: Դրանից հետո Գագիկը խաբեություն մը կանչվեց Կ. Պոլիս և պահվեց այնտեղ:

Անեցիները փորձեցին փրկել անկախությունը և պետականությունը: Այս դժվարին պահին քաղաքի մեծամեծները ելք էին փնտրում դուրս գալու ստեղծված վիճակից: Լաստիվերացին այդ մասին գրում է. «Իսկ քաղաքացի գլխավորըն որ նստէին յԱնի, իբրև տեսին թէ արգելաւ Գագիկ ի Յոյնս, խորհեցան երբեմն ի Դաւիթ տալ զքաղաքն ի Դունացին, քանզի քոյրն Դաւիթի կին էր նորա, երբեմն ի Բագարատ թագաւորն Ափսապաց»²⁵:

Լաստիվերացու այս խոսքերը հասկացվել են այնպես, թե Դաւիթ Անհողինը եղել է գահի թեկնածուներից մեկը և նրան անեցի «գլխավորները» ցանկացել են հրավիրել Անի: Հ. Մանանդյանը գրում է. «...Քաղաքի գլխավորներն Անիում, երբ նրանք տեսան, որ Գագիկ Բ-ին հույները արգելեցին Պոլսում, մտածեցին տալ քաղաքը կամ Աբխազիայի Բագրատ Դ թագավորին... կամ Լոռու և Աղվանքի թագավոր Բագրատունի Դաւիթ Անհողինին և կամ նույնիսկ Դվինի ամիրա Աբուլսուարին, որի կինը Դաւիթ Անհողինի քույրն էր»²⁶: նույն կարծիքին են նաև Ղ. Մովսեսյանը, Լեոն, Ե. Լալայանը, Ռ. Գրուսեն և ուրիշներ²⁷:

Լաստիվերացու վկայությունից երևում է միայն, որ Անիի մեծամեծների մի մասը ցանկանում էր քաղաքը հանձնել Դաւիթ Դվինեցուն: Պատմիչը ասում է, որ Դաւիթ քույրը Գագիկի կինն էր, նկատի ունենալով Դաւիթ Դվինեցու բրոջը: Մեր կարծիքով, այստեղ շփոթություն կա: Լաստիվերացին գրում է միայն Դաւիթ Դվինեցուն քաղաքը հանձնելու Անիի

25 «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերացու», Երևան, 1963, էջ 62: (Այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերացի):

26 Հ. Մանանդյան, երկեր, հ. Գ, էջ 26:

27 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 46: Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 702: Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, «Ազգագրական հանդես», № 7-8, էջ 315: R. Grousset, Histoire de l'Arménie Paris, 1947, p. 378.

«գլխավորները» ցանկության մասին: Իսկ պատմիչի հաղորդումը Դավթի և Գագիկ Բ-ի խնամիրության մասին շփոթության է պարունակում: Ինչպես հայտնի է, Գագիկը Անիի կորստից հետո հաստատվեց Կապադովկիայում, ուր ամուսնացավ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի որդի Դավիթ Արծրունու դստեր հետ²⁸:

Միաժամանակ նույն կաստիվերացին հաղորդում է, որ Գագիկի քույրը՝ Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտ թագավորի դուստրը, ամուսնացած էր Դվինի Ապուսուար ամիրայի հետ²⁹: Ըստ երևույթին կաստիվերացին շփոթել է երկու Դավիթներին: Ժամանակին մենք ենթադրել ենք, որ Դավիթ Դվինեցու անվան տակ պետք է հասկանալ Դվինի Ապուսուարին, քանզի 1022 թ. մինչև 1049 թ. նա էր իշխում Դվինում, ինչպես վկայում է Մունաջջիմ-բաշին³⁰, իսկ եթե Դավիթ Դվինեցին պատմական անձնավորություն է, ապա նա ոչ մի կապ չունի Դավիթ Անհողինի հետ, և Մանանդյանը ճիշտ չի մեկնաբանում կաստիվերացու խոսքերը³¹:

Ըստ Գ. Մանուկյանի վարկածի Դավիթ Դվինեցի անունով անձնավորություն չի եղել, Դավիթն ու Դվինեցին չեն նույնանում, Դվինեցին՝ Դվինի Աբու-լ-Ասվար Շադդադյան ամիրան է: Նրա կարծիքով կաստիվերացու շարադրանքում տեղ է գտել գրչագրական աղավաղում. պետք է կարդալ ոչ թե «քույրն Դավթի կին էր նորա», այլ «քույրն Գագկայ կին էր նորա», այսինքն Գագիկ Բ-ի քույրը Աբու-լ-Ասվարի կինն էր: Նման ենթադրությունը հաստատվում է նույն պատմիչի այլ վկայությամբ, որ Աբուսուարը Աշոտ Դ-ի փեսան էր: Իսկ Դավիթ Մանուկյանի կարծիքով կարող էր լինել Դավիթ Անհողինը³²:

28 Ա. կաստիվերացի, էջ 63:

29 Նույն տեղում, էջ 96:

30 Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ բաշին Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 482:

31 ՊԲՀ, 1969, № 2, էջ 117—118:

32 Գ. Մանուկյան, Արիստակես կաստիվերցի, Երևան, 1971, էջ 168—173:

Իհարկե, բացառված չէ, որ Դավիթ Կյուրիկյանը, որպես Բագրատունյաց կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ, կողմնակիցներ ունենար մայրաքաղաքում: Այդ անուղղակիորեն հաստատում է Անին գրավելու նրա համառ մտադրությունը: Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո, երբ գահը դեռ թափուր էր, Դավիթը կատարեց Անի մտնելու առաջին փորձը: Մատթեոս Ուռհայեցին պատմում է. «Յայսմ ամի (1041) բազում անցումն եղև տանս Հայոց ի ձեռն Դավթի Անհողինի՝ ազգապետին Յովհաննիսի Հայոց արքային: Սա յարուցեալ ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց և մատնեաց ի սուր և ի դերութիւն զգաւառս բազումս և գայր անցանէր զօրօք բազմօք յաշխարհն Հայոց. թողեալ զաշխարհն Աղուանից և գայր ի վերայ աշխարհին Հայոց. բազում նեղութեամբ և անթիւ կրակով այրեցան ի զօրաց նորա. և դարձաւ ի յԱղուանից յաշխարհն ի տուն իւր»: Անհաջողություն կրելով Դավիթը ետ վերադարձավ:

Երկրորդ փորձը կատարվել է 1042 թ.: Այդ պարզ երեւում է Ուռհայեցու կողմից դեպքերի շարադրման հաջորդականությունից: Ըստ պատմիչի, Դավթի երկրորդ հարձակումը Անիի վրա կատարվել է 1042 թ.՝ Բջնիի մոտ սելջուկների հետ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո և բյուզանդական Միքայել Դ կայսրի մահից (1042 թ. դեկտեմբեր) առաջ³³. Դավթի երկրորդ փորձը նույնպես անհաջողություն կրեց: Ըստ երևույթին նա Անիի մեծամեծների մոտ անհրաժեշտ աջակցություն չի գտել, և նրա կողմնակիցները մայրաքաղաքում, եթե նրանք եղել են, սակավաթիվ էին: Ուռհայեցու նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Դավիթը Շիրակ մտել է որպես հակառակորդ: Նրա ղինվորները «բազումք նեղութեամբ և անթիւք կրակով» են անցել նրա տարածքով, բնակչությանը մատնելով «ի սուր և ի գերություն»: Մյուս կողմից «գլխավորների» համառ դիմադրությունը Կյուրիկյան զահակալի հավակնություններին չի կարելի անտեսել, որը բացատրվում է Բագրատունյաց տոհմի

33 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 84—85, 88—89:

ներսում X դ. կեսերից հաստատված ներքին հիերարխիկ կարգով, 961 թ.: Աշոտ Գ-ի վերափոխումների շնորհիվ, Անին զարձեղ էր Հայոց թագավորների (շահնշահների) մշտական նստավայրը, իսկ շահնշահների գահակալական իշխանությունը՝ Բագրատունյաց Շիրակի տան արտոնությունը³⁴: «Տաշրացիների» ներկայացուցիչ Դավթի փորձը տիրանալ Անիի գահին խախտում էր այդ կարգը և ֆեոդալական վերնախավի կողմից կարող էր դիտվել որպես ապօրինի հավակնություն:

Հ. Բարթիկյանը, հենվելով Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունների վրա գտնում է, որ Դավիթը գործում էր Բյուզանդիայի դրամամբ և նրա նպատակը ոչ թե Շիրակում թագավորելն էր, այլ Շիրակի թագավորությանը վնասելը³⁵:

Այլ մանրամասնություններ Դավթի կյանքից ու գործունեությունից հայտնի չեն: Ստույգ հայտնի չէ նրա մահվան թվականը: Վերջին անգամ Ուռհայեցու մոտ հիշատակվում է Անիի դեպքերի առթիվ (1041—1042), 1045 թ.: Վրացական աղբյուրներում (տես ծան. 20), իսկ 1050 թ. արդեն իշխում էր նրա որդին՝ Կյուրիկեն: Ուրեմն մահացած պետք է լինի XI դ. 40-ական թթ. կեսերին կամ վերջում: Մասնագետները ենթադրաբար նշում են 1046—1048 թթ.³⁶:

Դավիթը թաղված է Սանահնում: Ունեցել է եղբայր,

34 Տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Անին արքունի աթոռանիստ և մայրաքաղաք», «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1978, № 5:

35 Տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցկսը, նրա «Համառոտություն պատմությանց»-ը և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները («Հովհաննես Սկիլիցկս», թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ XL—XLI):

36 Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Բ, էջ 937: Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ, էջ 315: Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 46: M. Brosset, Additions et éclaircissements, p. 277; J. Saint Martin, t. I, p. 422. Մատենադարանի 1737 ձեռագրի «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» հատվածի հիշատակարանում (տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 502) և Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրությունում» (Երևան, 1942, էջ 14) Դավթի մահվան թվականը նշված է 1053, որը սխալ է:

շորս որդի և մեկ դուստր: Որդիներից Կյուրիկեի և Գագիկի մասին արդեն խոսվեց վերը: Սմբատը հիշատակվում է Սանահնի և Հաղբատի արձանագրություններում, իսկ Ատրներսեհը միայն վրացական աղբյուրներում³⁷: Իսկ դստեր՝ Հրանուշի մասին Սանահնի արձանագրություններից հայտնի է, որ կառուցել է Ս. Գրիգոր եկեղեցին ու նշխարատունը և նվիրել Սանահնի վանքին:

Դավթի ժամանակաշրջանին է վերաբերում Հովհաննես-Սմբատ հայոց թագավորի ընդհարումը կաթողիկոս Պետրոսի հետ, այն հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև Հայոց շահնշահների և նրանց վասալ թագավորների փոխհարաբերությունների տեսանկյունից, բայց պատշաճ ուշադրության չի արժանացել պատմագրության մեջ:

Գագիկ Ա-ն կյանքի վերջում տոհմական (Բագրատունյաց) ոստանի տարածքը բաժանել էր իր երեք ժառանգների միջև և որոշել յուրաքանչյուրի քաղաքական իրավասությունը ոստանի սահմաններում: Այդ մասին կարևոր տեղեկություններ ունեն պատմիչներ Արիստակես Լաստիվերտցին և Վարդանը: Առաջինը գրում է. «Պայազատեն զիշխանութիւնն որդիք նորա Սմբատ՝ զոր Յովհաննէս կոչէին, և Աշոտ նորին հարազատն»: Իսկ Վարդանը լրացնում է, որ զահը Անի-Շիրակի և այլ գավառների հետ ժառանգեց Հովհաննեսը, իսկ Աշոտին բաժին հասավ «ղրուց աշխարհը»³⁸: Ուշահայեցին իր հերթին կարևոր մանրամասն է հաղորդում. նրա վկայությամբ Հովհաննեսը «բռնակալեաց զաթոռ թագաւորութեան Հայոց. և Աշոտ շրջէր զօրօքն և աւար հարկանէր զբաղում տեղիս և նեղէր զքաղաքն Անի»³⁹: Եղբայրների միջև սկսվում է գահակալական պայքար, որին միջամտում է ֆեոդալական ավագանին և կաթողիկոս Պետրոսը: Նրանց

37 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 150, 151, 156, 263: Նույնի՝ Սանահնի վանքը, էջ 187: Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները..., հ. Ա, էջ 207: «Матнеане Картлиса», стр. 54.

38 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 26: Վարդան, էջ 92:

39 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 8: «Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրութիւն», Վենետիկ, 1956, էջ 5:

միջնորդութեամբ կայանում է համաձայնութիւն և հաստատ-
վում եղբայրներից յուրաքանչյուրի իրավասութեան ոլորտը
Բագրատունյաց ոստանում՝ ավագին մնում է Անի-Շիրակը
և մի քանի շրջակա գավառներ, իսկ Աշոտին բաժին է հաս-
նում «գնեքքին կողմն աշխարհին՝ որ հայի ի վերայ Պար-
սից և Վրաց» (կամ «դրուց աշխարհը»)՝⁴⁰:

Այդ տեղեկութիւններից երևում է, որ Գագիկ Ա շահն-
շահը գերագույն իշխանութիւնը պետութեան ներսում նա-
խատեսել է հանձնել երկու որդիներին. Հայոց թագավորու-
թիւնը գլխավորելու էր ավագը՝ Հովհաննեսը, իսկ Աշոտը
լինելու էր նրա գահակիցը (կառավարչակիցը): Բայց առա-
ջինը «բռնակալել» էր եղբոր իրավունքները (որպես գա-
հակցի) և արգելել նրա մուտքը Անի:⁴¹:

Վեճին միջամտած ֆեոդալներն ու կաթողիկոսը «մե-
ծաւ երգմամբ նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագա-
ւոր ամենայն տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր
ի քաղաքն յԱնի. և եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թա-
գաւոր ամենայն տանն Հայոց»⁴²:

Այդ համաձայնութեամբ ստեղծվեց մի վիճակ, որով Հա-
յոց թագավորութիւնը 1020-ից ունեցավ երկու թագավոր,
քանզի Աշոտը «դրուց աշխարհում»՝ Անի-Շիրակից (Հով-
հաննեսի բաժնից) դուրս գտնվող գավառներում ճանաչ-
վում էր Հայոց թագավոր⁴³: Այդ վիճակը ժամանակավոր էր,
այն տեւելու էր մինչև Հովհաննեսի մահը, որից հետո եր-
կուսի բաժինները միավորվելու էին: Իրականում այն տեւեց

⁴⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 27:

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Գահակալական պայքարը Գա-
գիկ Ա-ի հաջորդների օրոք», ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 182—188:

⁴² Մատթէոս Ուռայեցի, էջ 10: Հմմտ. նաև՝ Սմբատ Սպարապետ,
էջ 6:

⁴³ Սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Աշոտը իր բաժնում ճանաչվում
էր Հայոց թագավոր. Ուռայեցին գրում է. «Յայսմ ամի մեռաւ թագաւորն
Հայոց Աշոտ Բագրատունի որդին Գագկայ և եղբայր Յովհաննիսի» (տե՛ս
էջ 79): Նույնը՝ Սամվել Անեցին «Ի ՆՂԹ՝ մեռան Յովհաննէս և Աշոտ թա-
գաւորքն Հայոց» (տե՛ս «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշա-
պատ, 1893, էջ 107): Սմբատ Սպարապետ, էջ 15, 16, 33:

20 տարի, մինչև 1040/41 թթ., երբ մահացան երկու եղբայրները, իսկ բաժինները միավորեց Աշոտի որդի Գագիկ Բ-ն:

1020—1040 թթ. ֆեոդալական հերարխիան Հայաստանում գլխավորում էին երկու գերագույն սյուզերեններ՝ Հայոց թագավորներ, բայց դա փոխադարձ համաձայնությամբ էր, իսկ 1020—1040 թթ. նրանք «կիսել» էին գերագույն իշխանությունը, ուստի Հայաստանում այդ տարիներին, փաստորեն, հաստատվել էր երկիշխանություն, որը վերջացավ Գագիկ Բ-ի գահակալությամբ: Առաջնությունը պատկանել է Հովհաննեսին, որը իր ավագության շնորհիվ ժառանգել էր շահնշահի պատիվը:

Ի թիվս այլոց Աշոտի իշխանությանը ենթակա էին Բագրատունյաց ոստանի այն մարզերը, որոնք սահմանակից էին Վրաց թագավորությանը, դրանք էին Կարսի ու Կյուրիկյան թագավորությունները: Այդ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ 1020—1040 թթ., Տաշիր-Ձորագետի թագավորը (տվյալ դեպքում Դավիթ Անհողինը) որպես գերագույն սյուզերեն ճանաչում էր Աշոտ Դ-ին, իսկ Հովհաննեսը նրա համար մնում էր աղբապետ⁴⁴:

Թերևս զրանով է բացատրվում, որ 1037 թ., երբ կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը ժամանակավորապես հեռացվեց հայրապետական աթոռից, Հովհաննեսը Անի հրա-

⁴⁴ Բագրատունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղերի թագավորների իրավունքները ճանաչում էր Բագրատունի աղբապետը՝ Շիրակի տան գահերեցը: Բայց երկիշխանության շրջանում նրանց սյուզերենը Աշոտն էր, ուստի իրավական տեսակետից Կարսի ու Կյուրիկյան թագավորների իրավունքները պետք է ճանաչեր նաև Աշոտը: Մեր կարծիքով այդ իրավական կողմն է արտահայտում Սմբատ սպարապետի վկայությունը, որ Կարսի Աբաս և Տաշիր-Ձորագետի Գուրգեն (պետք է լինի Դավիթ Անհողին—Ռ. Մ.) թագավորները իշխում էին Աշոտի ու Հովհաննեսի հրամանով և «կային ի հնազանդութիւն երկուց թագաւորացն Յովհաննիսի և Աշոտոյ» (Սմբատ Սպարապետ, էջ 6):

1040 թ. Դիլինի Արու-լ-Ասվար ամիրայի հարձակման ժամանակ Դավիթը օգնության համար դիմել էր Հովհաննեսին: Ըստ երևույթին Աշոտը այդ ժամանակ արգելն մահացած էր:

վիճեց Սանահնի եպիսկոպոս Դիոսկորոսին, որը շահնշահի հրամանով օծվեց կաթողիկոս և մնաց այդ պաշտոնում տարի ու կես⁴⁵:

Տաշիրի հոգևոր առաջնորդի թեկնածությունը պետք է որ առաջադրվեր Աշոտի համաձայնությամբ: Նույն Ուռհայեցին վկայում է, որ երկիշխանության տարիներին կաթողիկոսության թեկնածուները հաստատվում էին երկուսի (Հովհաննեսի և Աշոտի) հրամանով⁴⁶: Բայց Դիոսկորոսի կապակցությամբ պատմիչը հիշատակում է միայն մեկի (շահնշահի) անունը: Չնայած դրան, կարծում ենք, Աշոտի մասնակցությունը այդ ընտրությանը անտարակուսելի է և վերջինիս վերաբերմունքը բացասական չէր կարող լինել, եթե իր վասալի հոգևոր առաջնորդը զլխավորելու էր հայոց եկեղեցին:

* * *

Դավիթ Անհողինին հաջորդեց որդին՝ Կյուրիկեն: Նրա իշխանության թվականները հնարավոր է որոշել միայն մոտավորապես: Այսպես, Ստեփանավանի շրջանի Վարդաբլուր գյուղի մոտ, նույնանուն բլրի վրա պահպանվել է հին եկեղեցի, որի պատին արձանագրված է. «Խ ՆՂԹ (1050) Թուականութեանս հայոց ես Կարիկէ թագաւոր շինեցի դայս սուրբ տունս վասն մեղաց թողութեան և արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ մարզպանին»⁴⁷: Իս. Հարությունյա-

45 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 75—78:

46 Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ Սյունյաց վահան եպիսկոպոսը գրավեց կաթողիկոսական աթոռը «հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի և Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն» (էջ 33): Այս վկայությունում շիտթված է հայրապետի անունը, վահանը գահակալել է 969 թ., բայց կարևորը կաթողիկոսական աթոռը գրավելու կարգն է, որը արձանագրված է պատմիչի կողմից:

47 Ն. Տաշյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 984: Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, ՍՊԲ, 1913, էջ 23: Ն. Կալայան, Բորչալուի գավառ, էջ 354: Իս. Հարությունյան, «Աշակերտի հուշատետր», Լուսա, 1897, գ. Ա, էջ 239: Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մ. Ա,

ներ և Ս. Զալալյանցը արձանագրության թվականը կարգացել են ՇԼ (1081), որը սխալ է:

Կյուրիկեն թագավորեց այն ժամանակ, երբ սկսվել էին սելջուկների արշավանքները: Առաջին արշավանքի ժամանակ սելջուկները 1048/49 թթ. մտել էին Հայաստանի հարավային և արևմտյան շրջանները, իսկ 1064 թ. սուլթան Ալփասլանը մեծ զորքով արշավել էր երկրի հյուսիսային և կենտրոնական մասերը: Նրա հիմնական նպատակն էր վերջնական հարված հասցնել Բյուզանդիային Փոքր Ասիայում, սակայն զրա համար անհրաժեշտ էր ապահովել թիկունքը հյուսիս-արևելքից: Ալփասլանի արշավանքը տեղի է ունեցել երկու ուղղություններով՝ Աղվանքի վրայով դեպի Կանգարք, Թոեղք, Զավախք և Նախճավանի վրայով դեպի Սուրմարի և Մարմաշեն: Ինքը, Ալփասլանը, մտել է Տաշիր և վրաստան Աղվանքի վրայով⁴⁸:

Երկիրը կողոպուտից փրկելու նպատակով Կյուրիկեն հպատակվեց Ալփասլանին և Տաշիրը զերծ մնաց ասպատակություններից⁴⁹:

Մատթևոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ սելջուկ սուլթանը Կյուրիկեի դստերը կնության էր խնդրել⁵⁰: Այդ դեպքի մասին ավելի մանրամասն պատմում է վրաց պատմիչ Զվանշերը: Նրա վկայությամբ Կյուրիկեն սկզբից հրաժարվել էր տալ աղջկան, իսկ Ալփասլանը սպառնացել էր վիրաբաբխազաց թաշավոր Բազրատ Դ-ին, պարտադրելով համոզել Կյուրիկեին: Բազրատը բանակցությունների մեջ էր

էջ 123: 2. Ոսկյան, Գուգարքի վանքերը, էջ 44: Կյուրիկեն ուներ Սմբատ անունով եղբայր, որը արձանագրություններում նույնպես հիշատակվում է որպես թագավոր (Վ. Ղաֆաղաբյան, Սանահնի վանքը, էջ 187: Հաղբատ, էջ 150, 151, 156): Մանրամասնություններ նրա գործունեությունից հայտնի չեն: Ըստ երևույթին նա մասնակից էր երկրամասի կառավարմանը Կյուրիկեի գերագասության ներքո:

48 Տե՛ս 2. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1978, էջ 61:

49 Տե՛ս Մատթևոս Ուռհայեցի, էջ 145:

50 Տե՛ս նույն տեղում:

մտել Կյուրիկեի հետ, վերջինս ստիպված դատերը տվել էր կնության սուլթանին և, բացի այդ, զիջել Բագրատին մի քանի բերդեր՝ Շամշուղեն, Ուփիրեթը, Քոբայրը և Վարդաքարը⁵¹։ Սակայն շուտով այդ բերդերը, բացի Շամշուղենից, Բագրատը վերադարձրեց Կյուրիկեին⁵²։ Դրանից հետո, 1065 թ.⁵³ Կյուրիկյան թագավորության մայրաքաղաքը տեղափոխվեց Լոռի⁵⁴։ Ղ. Մովսեսյանի կարծիքով, Լոռին դարձավ թագավորության կենտրոն Դավիթ Անհողինի մահից անմիջապես հետո⁵⁵։ Մովսեսյանը պարզապես կրկնում է Մ. Չամչյանին, որն իր «Հայոց պատմության» երկրորդ հատորում (էջ 913) գրում է, որ Դավիթ Անհողինը կառուցեց Լոռին և հանձնեց իր որդուն՝ Կյուրիկեին։ Սակայն աղբյուրները վկայում են, որ Լոռին դարձավ մայրաքաղաք միայն XI դ. 60-ական թվականներին։

Անիի և Կարսի անկումից հետո Բագրատունիները իշխանությունը պահպանել էին միայն Տաշիր-Ձորագետում։ Դավիթ Անհողինի ժամանակ Կյուրիկյանները փորձեցին դիմավորել Հայաստանի քաղաքական կյանքը։ Այդ քաղաքականությունը շարունակվեց Կյուրիկեի ժամանակ, սելջուկների արշավանքներից հետո եղած ժամանակաշրջանում։ Բյուզանդական կայսրությունն իր հերթին, փորձելով

51 Տե՛ս Զուառէր, Համառօտ պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 113։ Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 207—208։ «Матрице Картлеса», стр. 54—55։ Տե՛ս նաև ոց. ჯავახიშვილი ქართველი ერის ისტორია, էջ 152—153։ Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի, հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. դիտ., 1948, №8, էջ 72։ М. Лордкипанидзе, История Грузии XI—начала XIII вв., стр. 82.

52 Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208։ 1067 թ. Ալիաթյանը արշավել էր Վրաստան, նրա պահանջով արշավանքին մասնակցել էին Տփղիսի արաբ ամիրան, Կախեթի թագավորը և Կյուրիկեն (Նուրն տեղում)։

53 Տե՛ս Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 112։

54 Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 93։

55 Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, Նշված աշխ., էջ 49։

քրիստոնյա ժողովուրդներից մի միասնական ճակատ ստեղծել սելջուկների դեմ, հովանավորում էր Կյուրիկեին⁵⁶։

Կյուրիկեն աշխույժ միջամտում էր երկրի ներքին կյանքի բոլոր կարևոր իրադարձություններին։ Այդպիսի մի դեպք հայտնի է Հայոց կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ։

1066 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Գրիգոր Բ Վկայասերը, Գր. Մագիստրոսի որդին, որի նստավայրը Գագիկ Աբասյանի փոքրասիական իշխանության կենտրոն Մամնդավումն էր։

1067 թ. Գրիգորը ուղևորվեց Բյուզանդիա, այցելեց նաև Երուսաղեմ, Եգիպտոս։ Իր փոխարեն, իշխանների համաձայնությամբ, որպես կաթողիկոսի աթոռակից նշանակեց իր մտերիմ գործակիցներից մեկին՝ Գեորգ Լոռեցուն։

Մ. Օրմանյանի կարծիքով, Գրիգորի բացակայության ժամանակ Գեորգը գործում էր կամայականորեն, մեծ դժգոհությունների տեղիք տալով, որի պատճառով Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսին, Կյուրիկե թագավորի աջակցությամբ, օծում են կաթողիկոս⁵⁷։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Բարսեղը օծվել է կաթողիկոս Գրիգորի երկար բացակայության պատճառով։ Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, ընտրությունը տեղի է ունեցել 1081 թ., այնինչ 1072 թ. Գրիգորիս (կամ Գրիգոր) կաթողիկոսը Վերադարձել էր իր ուղևորությունից, իսկ Գեորգը հեռացել աթոռից⁵⁸։ Բարսեղին կաթողիկոս ընտրելու պատճառը ոչ Գրիգորի բացակայությունն էր, ոչ էլ Գեորգի քմահաճ գործունեությունը։

Հեռու լինելով Հայաստանից Գրիգոր կաթողիկոսը նախ իր վստահելի անձին՝ Բարսեղին, որը իր քեռորդի Վասակ Ասլիրատյանի որդին էր և հեռու էր բյուզանդական ազդեցությունից, ձեռնադրեց Անիի եպիսկոպոս, որպես կաթողիկոսի փոխանորդ։ Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սել-

56 Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ աղատադրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957, էջ 26։ Ա. Յրեմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները, էջ 71։

57 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մ. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1289։

58 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 1302։

ջուկների կողմից Հայաստանի գրավումից հետո Գանձակի Փատլուն Գ ամիրան (1072—1075) գնեց Ալփասլանից Անին և հանձնեց իր թոռանը՝ Մանուչին։ Մանուչի մայրը հայ էր, Հովհաննես-Սմբատ թագավորի եղբայր Աշոտի դուստրը, որը ամուսնացած էր Դվինի Ապուստոար ամիրայի հետ։ Քաղաքական նկատառումներից ելնելով Անիի Շաղղաղյանները հայ ազնվականության հանդեպ վարում էին բարյացակամ քաղաքականություն։ Նրանց օրոք Պահլավունի իշխանները վերադարձան Անի և վերահաստատեցին իրենց իրավունքները Շաղղաղյանների իշխանության ներքո։ Նրանցից առանձնապես հայտնի է Գրիգոր Ապիրատյանը, որը իր զորքով կռվում էր Մանուչի և Փատլունի բանակում։ Բարսեղը այս Գրիգոր իշխանի եղբայրն էր, որը Գրիգոր Վկայասերի կողմից ձեռնադրվեց Շիրակի եպիսկոպոս։

Սակայն հետագա դեպքերը նպաստեցին Բարսեղի կաթողիկոսությանը։ Գրիգոր Վկայասերը հեռացել էր քաղաքական կյանքից և չէր խառնվում երկրի գործերին։ Մյուս կողմից, Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններից մեկում՝ Մարաշի, առաջացել էր նոր կաթողիկոսություն։ Մարաշի հայկական իշխանության հիմնադիրն էր Փիլարտոս իշխանը, որը Ռոմանոս Դիոգենես կայսեր 1071 թ. սելջուկներից կրած պարտությունից հետո օգտվեց Բյուզանդիայի անհաջողությունից և հաստատվեց Մարաշում։ Փիլարտոսը առաջարկեց կաթողիկոսին փոխադրվել իր մոտ և, մերժում ստանալուց հետո, 1076 թ. Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում հիմնեց նոր կաթողիկոսություն⁵⁹։ Առաջին կաթողիկոսը Պողոսն էր, հետո՝ Սարգիսն ու Թեոդորոսը։

Ահա այս իրադարձությունն է ստիպում Հայաստանի իշխաններին և Կյուրիկեին մտածելու նոր կաթողիկոս ընտրելու մասին։ Շիրակի Բարսեղ եպիսկոպոսի թեկնածությանը հավանություն էին տվել և Գրիգոր Վկայասերը, և Կյուրիկեն, ինչպես նաև Անիի տեր Մանուչեն⁶⁰։ Կյուրիկե թա-

⁵⁹ Տե՛ս Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 228—229, 240, 252։

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221։

գավորն իր մոտ է հրավիրում Աղվանքի կաթողիկոս Ստեփաննոսին, որը և Հաղբատում Բարսեղին ձեռնադրում է կաթողիկոս⁶¹: Այսպիսով, վերականգնվում է Հայոց կաթողիկոսությունը Անիում: Մինչև 1105 թ. Բարսեղը ձեռնադրեն ավոռակից էր Գրիգոր Վկայասերին, իսկ 1105—1113 թթ.՝ միանձնյա կաթողիկոս: Սակայն Վկայասերի կաթողիկոսությունը, ինչպես նշվեց, ձեռնադրում էր Գործնականում բոլորի կողմից ճանաչված կաթողիկոս էր Բարսեղը, որը և կարգավորում էր հայոց եկեղեցու գործերը:

Հայ Բագրատունիների դարաշրջանից մեզ դրամներ չեն հասել: Հայագիտության մեջ տիրում է այն կարծիքը, որ Բագրատունի թագավորները ընդհանրապես դրամ չեն կտրել և օգտագործել են երկրում շրջանառության մեջ գտնվող բյուզանդական ու արաբական դրամները: Բացառություն են կազմում Կյուրիկեի դրամները, որոնցից մի քանի օրինակ հայտնաբերվել են ղեռն XIX դարում:

Կյուրիկեի դրամի վրա փորագրված է. «տէր օգնէ Կուրիկէ կորապաղատին»: Այստեղ թագավոր տիտղոսի փոխարեն գործածված է բյուզանդական կյուրապաղատ տիտղոսը: Լուովա թագավորի բյուզանդական տիտղոսը պայմանավորված էր նրանով, ինչպես բացատրում է դրամագետ Շ. Պախոմովը, որ Կյուրիկեն ստիպված էր հաշվի նստել հարևան բյուզանդացիների հետ, որոնք արդեն գրավել էին Անին: «Նրանց (բյուզանդացիների) հետ անհրաժեշտ էր բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ լինել, իսկ դա, բյուզանդական արքունիքի տեսակետից, հնարավոր էր միայն այն դեպքում, եթե սահմանամերձ քրիստոնյա թագավորը իր տեղը կգրավեր Բյուզանդական աշխարհակալ կայսրության հիերարխիայում բյուզանդական այս կամ այն տիտղոսն ընդունելու միջոցով»⁶²:

61 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221, Վարդան, էջ 104:

62 Е. Пахомов, О монете Корике куропалата, см. «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, стр. 44. Այս հոդվածը գրախոսվել է Լ. Մելիքսեթ-բեկի կողմից նույն հատորում, տե՛ս «По поводу статьи Е. Пахомова» О монете Корике куропалата-

Կ. Բասմաշյանն «Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն» գրքում եզրակացնում է, որ դրամը պատկանում է ոչ թե Կյուրիկեին, այլ Տայքի նույնանուն կյուրապաղատներից մեկ ուրիշին⁶³։ Այս եզրակացությունը հեղինակը հիմնավորում է նրանով, որ «երկրորդական» թագավորները դրամ կտրելու իրավունք չունեին, իսկ եթե ունեին, ապա պետք է դրամի վրա նշվեր «թագավոր» և ոչ թե «կյուրապաղատ»։ Ղ. Մովսեսյանը հակասական կարծիքներ է հայտնում։ Մի կողմից նա համաձայնվում է դրամը Կյուրիկյան թագավորին պատկանելու տեսակետին, մյուս կողմից, բոլորովին այլ տեսակետ առաջ քաշում, այն վերագրելով Տայքի կյուրապաղատներից մեկին⁶⁴։

Մ. Բրոսեն դրամը վերագրում էր Կյուրիկյան դինաստիայի հիմնադիր Գուրգենին⁶⁵, իսկ Լանգլուան՝ Կյուրիկե Գ-ին (XIII դ.)⁶⁶, (ըստ մեր հաշվարկի՝ Կյուրիկե Գ-ին)։ Նորագույն ուսումնասիրողներից Ջ. Պտուկյանը այն վերագրում է Տայքի կյուրապաղատներին, իսկ Վ. Ստեպանենկոն՝ Կյուրիկե Բ-ին⁶⁷, (ըստ մեր հաշվարկի՝ Կյուրիկե Ա-ին, XI դ.)։

ԴՁ», նույն տեղում, էջ 48—50: Գրախոսողը հիշատակում է դրամի մասին տարբեր հեղինակների տեսակետները, հիմնական շեշտը դնելով Ե. Պախոմովի և Ղ. Մովսեսյանի կարծիքների վրա: Գրախոսողը իր տեսակետը չի հայտնում:

63 Տե՛ս Կ. Բասմաշյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936, էջ 49:

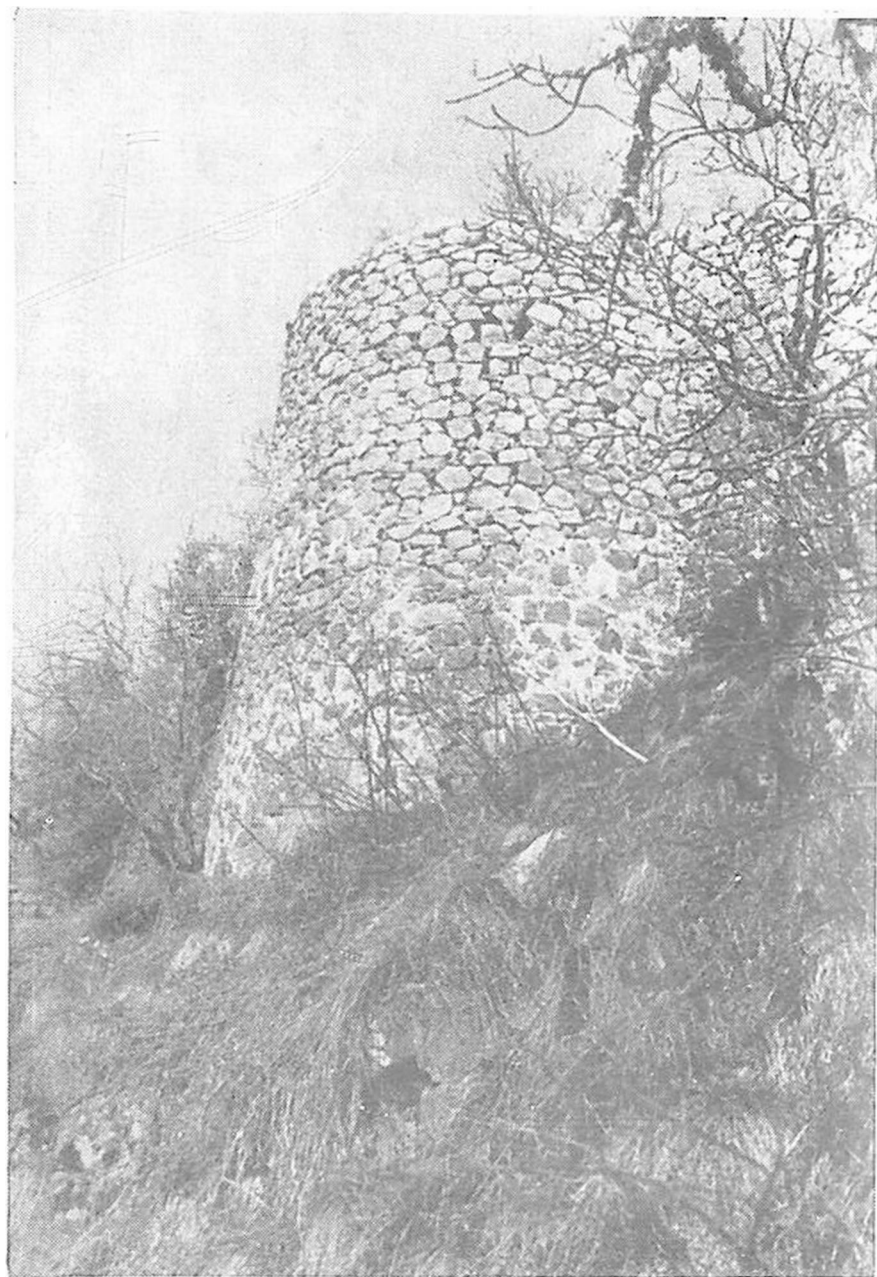
64 Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 91—93:

65 Տե՛ս M. Brosset Monographie, p. 32-33

66 Տե՛ս V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, p. 30:

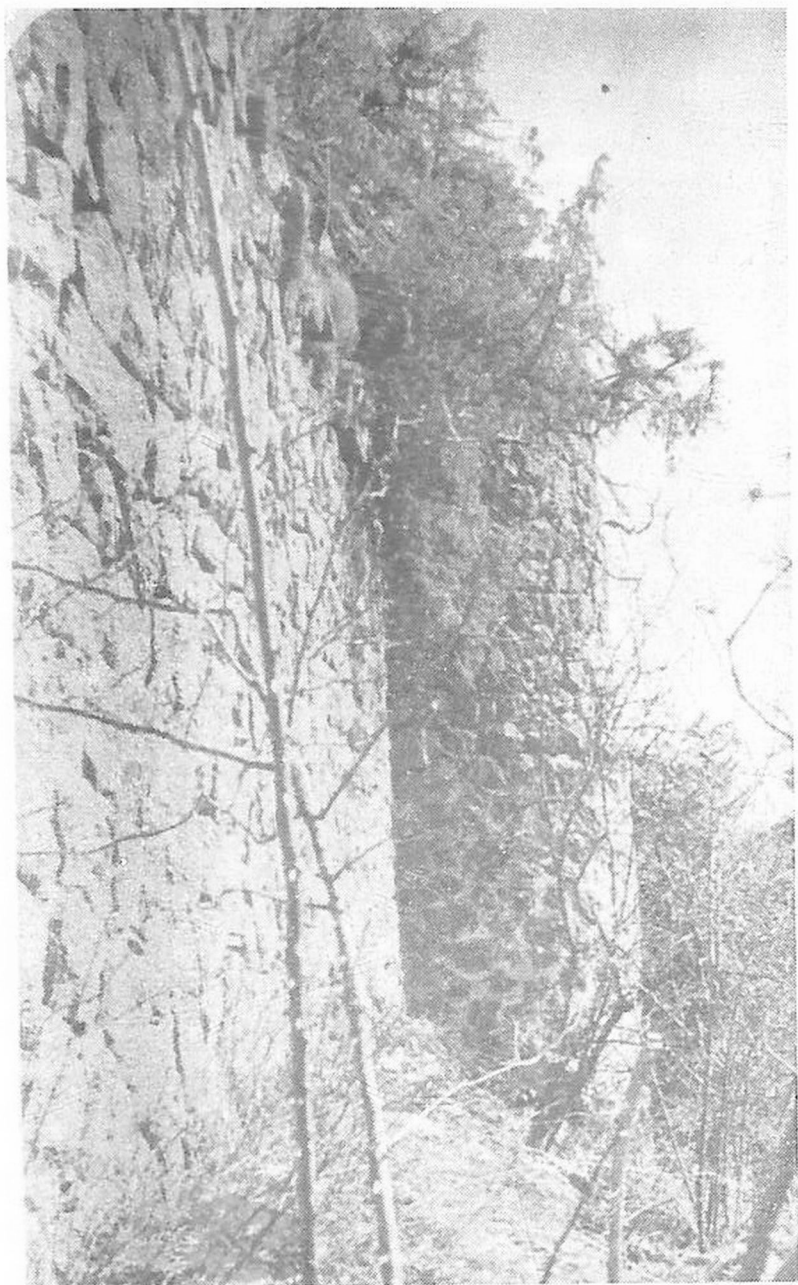
67 A rare Armenien Coin տե՛ս Selected Numismatic Studies of Paul Z. Bedoukian, Los Angeles, 1981, p. 184. В. Степаненко, Из истории армяно-византийских отношений второй половины X-XI вв. (к атрибуции монет Кюрике куропалата), տե՛ս «Античная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978, стр. 49. D. Lang, Supplementary Notes on Kiurike II, King of Lori in Armenia (տե՛ս The American Numismatic Society, Museum Notes, 1954 № 6; Ph Grierson, Kiurike I or Kiurike II of Lori-Armenia, նույն

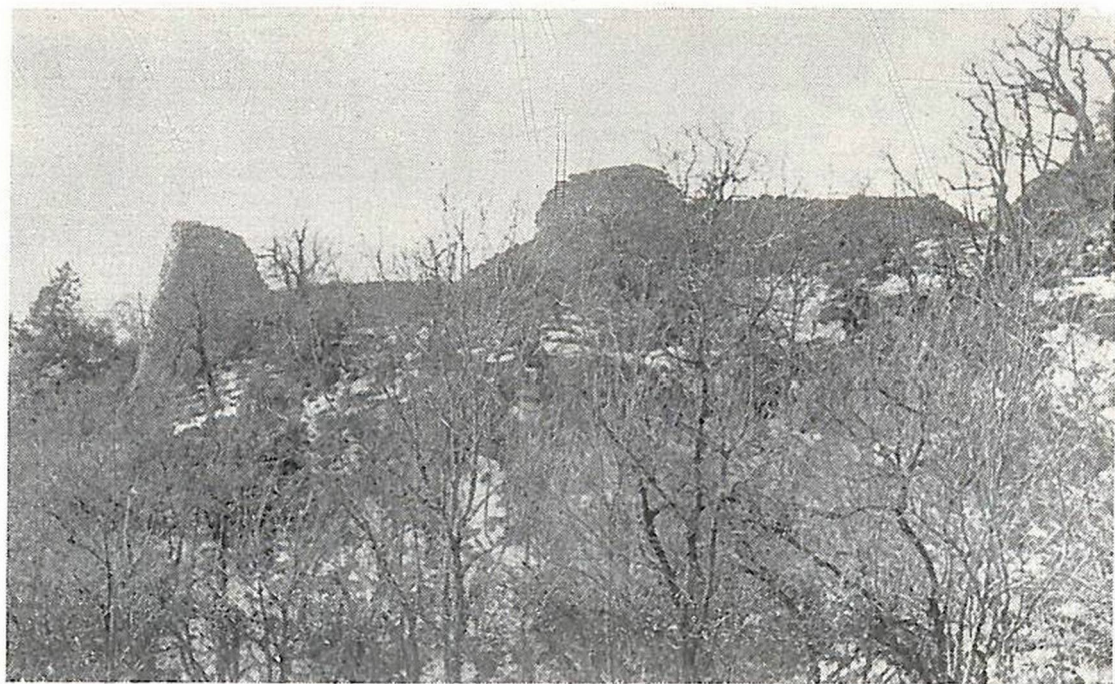
Նկ. 1. Կոչան բերդ. արևմտյան պարսպի բուրգ

Նկ. 2. Կալան բերդ, արևմտյան պարսպի բուրգ

Նկ. 3. Մանթաշ-Կալծոն բերդի պարիսպ

Նկ. 4. Մանթաշ-Կալծոն բերդի բուրգ

Մեզ ամենի հիմնավորված է թվում Պախոմովի կարծիքը դրամը Կյուրիկե Ա-ին վերագրելու մասին: Պախոմովը գրում է, որ XII դ. կյուրապաղատ տիտղոսը հազվադեպ է դառնում և խաչակիրների կողմից Բյուզանդական կայսրության ժամանակավոր գրավումից հետո (1204 մինչև 1261 թթ.) կորցնում է իր նշանակությունը: Իսկ Կյուրիկեի դրամին ամենամոտ տիպը սկսվում է գործածվել X դ. վերջերից: Ելնելով սրանից, Ե. Պախոմովը եզրակացնում է, որ Կյուրիկե Բ-ի և Կյուրիկե Գ-ի ժամանակ (XII—XIII դդ.) կյուրապաղատ տիտղոսը Բյուզանդիայից դուրս նշանակություն չունի և այդ պատճառով նրանք չեն կարող դրամի կտրողը հանդիսանալ: Գուրգենը (966—991) նույնպես չէր կարող դրամ կտրել, եթե չէր կտրել Գաղիկ Ա-ն: Ստանալով գահը Անիի անկումից անմիջապես հետո, Կյուրիկեն համարյա միակ թագակիրն էր Բագրատունիների շրջանում, եթե չհաշվենք Կարսի վերջին թագավոր Գաղիկին: 1065 թվականից հայկական շրջաններում պետք է առաջանար մի խմբավորում, որը Կյուրիկեին ընդունեի Հայաստանի ղեկավար, և հուսար, որ Տաշիրի Բագրատունիները երկրի պատմության մեջ կկրկնեն Անիի տոհմակիցների դերը: «Որ այս տեսակետը խորթ չէր նաև իրեն՝ Կյուրիկեին, մեզ համոզում է նրա վճռական քայլերը,— գրում է Պախոմովը,— հայկական կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ, որի ընտրությունը նա միջամտում էր ճիշտ այնպես, ինչպես մինչ այդ անում էին անիական թագավորները»: Ահա թե ինչու այդ անում էին անիական թագավորները»: Ահա թե ինչու, գրում է Պախոմովը, պետք է ընդունենք, որ դրամը կտրվել է XI դ. և պատկանել է Կյուրիկե Ա-ին, որը կրում էր «կյուրապաղատ» տիտղոսը⁶⁸:

հանդեսում, 1962, №10: (երկուսն էլ մեզ անձանոթ): Զ. Պտուկյանի հոդվածը նույն հանդեսում, 1952, №5:

68 E. Пахомов, նշված հոդվածը, էջ 44: Գիտական մամուլում առաջին անգամ Կյուրիկեի դրամը նկարագրվել է Ա. Խուդաբաշյանին պատկանող օրինակից, որը իր հավաքածուն նվիրել էր Պետերբուրգի Ասիական Թանգարանին (St' u M. Brosset, նշված աշխ., էջ 29—32): Երկար ժամա-

Իր իշխանությունները շրջանում Կյուրիկե Ա-ն աշխատում էր լավ հարաբերություններ պահպանել սելջուկների հետ և այդ ճանապարհով ազատել երկիրը ներխուժումներից: Այդ նպատակով Կյուրիկեն և Բարսեղ կաթողիկոսը այցելում են սուլթան Մելիք-շահին:

Մեր պատմիչները այցելությունը նշում են տարբեր թվականներով: Օրինակ, Վարդանը նշում է 1088 թվականը⁶⁹, Մխիթար Այրիվանեցին՝ 1081-ից մինչև 1084 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը, իսկ Սամվել Անեցին՝ 1127 թ.: Ստ. Օրբելյանի «Ժամանակագրությունում» նշված է 1088 թ.: Մենք հավանական ենք համարում, որ այցելությունը կատարվել է XI դ. 80-ական թթ. վերջում, որովհետև պատմիչների տվյալներից երևում է, որ Բարսեղ կաթողիկոսը և Կյուրիկեն սուլթանին այցելել են մոտավորապես միաժամանակ կամ մի քանի տարիների տարբերությամբ, իսկ Բարսեղը, ըստ Մ. Ուսայեցու, Մելիք-շահի մոտ եղել է 1090 թ.⁷⁰: Սակայն, չնայած Կյուրիկեի գործադրած ջանքերին, սելջուկները ժամանակի ընթացքում ներխուժում են Տաշիր-Չորագետ և զավթում առանձին բերդեր ու շրջաններ: Արդեն Կյուրիկեի օրոք նրանց ձեռքն են անցնում Գազը, Տավուշը և այլ բերդեր:

1069 թ. գարնանը Շաղղաղյան Փատուն ամիրան փորձեց գրավել ամբողջ Քարթլին, բայց պարտություն կրեց Բագրատ Դ թագավորից և կորցրեց Կյուրիկյաններից ու Վրաստանից նվաճած մի քանի շրջաններ: Ի թիվս այլ վայրերի Զվանշերը նշում է նաև Գազը. «էառ ի նմանէ (Փատ-

---

նակ այդ դրամը համարվում էր կորած և միայն վերջերս հայտնաբերվեց էրմիտաժի գրամների հավաքածուում: Տե՛ս И. Добровольский, Монеты Корикэ куропалата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», т. 38, 1974, стр. 65—66.

⁶⁹ Վարդան, էջ 106:

⁷⁰ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 60: Սամվել Անեցի, Հաւաքմանք ի գրոց պատմագրաց, էջ 118: Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 15: Մատթեոս Ունեայեցի, էջ 240:

լունից) զՏփղիս և զԲագ և զՔօզղինն՝ ղոր առեալ էին Պարսք ի Հայոց և ի Վրաց»⁷¹։

1074 թ. Բագրատի հաջորդ Գեորգի Բ-ի դեմ ապստամբեց խոշոր ֆեոդալներից Իվանեն, Լիպարիտի որդին, որը խլեց Գագը և վաճառեց Գանձակի Փատլուն Գ-ին (1072—1075)⁷²։ Իսկ 1075 թ. սելջուկները վերացրին Գանձակի ամիրայութունը և գրավեցին նրա հողերը, այսպիսով, Գագը անցավ սելջուկներին։

Վարդան պատմիչի վկայության համաձայն Կյուրիկեի թագավորության վերջում կամ իր հաջորդների՝ Դավթի և Աբասի իշխանության սկզբին Տավուշը անցել է սելջուկներին։ Թվարկելով վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարի կողմից սելջուկներից խլած Կյուրիկյանների բերդերը, Վարդանը գրում է. «...առեալ ...ղՏայուշ... և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Աբասայ...»⁷³։

Այսպիսով, արդեն Կյուրիկեի ժամանակ՝ XI դ. 70—80 թթ., սկսվեց Տաշիր-Չորագետի թագավորության մասնատման և թուլացման շրջանը։

Կյուրիկեի ջանքերը սելջուկներին հպատակություն հայտնելու միջոցով պահպանել իր թագավորությունը, հաջողություն ունեցան միայն սկզբնական շրջանում։ Բացի դրանից, նա ստիպված էր միաժամանակ պայքարելու հարեման ալ վտանգավոր մրցակիցների՝ Տփղիսի արաբական և Գանձակի ամիրայությունների դեմ։ Ճիշտ է դիտել Ե. Պախոմովը, որ Կյուրիկեի մեղքը չէ, որ նրա փոքր թագավորությունը չդիմացավ արտաքին թշնամիների ճնշմանը⁷⁴։ Այդուհանդերձ, Կյուրիկեին հաջողվեց պաշտպանել թագավորության անկախությունը, որի անկումը տեղի ունեցավ

71 Զոաբշէր, էջ 114։ Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208։ «Матиане Картлиса», стр. 58.

72 Զոաբշէր, էջ 114։ Լ. Մելիքսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները, հ. Ա, էջ 208։ «Матиане Картлиса», стр. 60. Հմմտ. Ա. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները, էջ 73—74։

73 Վարդան, էջ 119։

74 S.L. E. Пахомов, նշված հոդվածը, էջ 44։

ավելի ուշ՝ XII դ. սկզբին, նրա որդիների և հաջորդների՝ Դավթի և Աբասի ժամանակ⁷⁵:

Կյուրիկե Ա-ի մահվան թվականը հայտնի չէ: Գիտենք, որ 1089 թ. դեռ կենդանի էր, որովհետև վերջին անգամ հիշատակվում է այդ թվականին գրված Հաղբատի արձանագրությաններին մեկում⁷⁶:

Ղ. Մովսեսյանը ենթադրում է, որ հավանաբար պետք է մահացած լինի 1085—1100 թթ. միջև ընկած տարիներին, «քանի որ իր հաջորդն 1105 թվին կը հիշվի»⁷⁷: Սակայն մեզ անհասկանալի է, թե որ հաջորդին նկատի ունի Մովսեսյանը, որովհետև ոչ մի աղբյուր չի վկայում, թե Կյուրիկեի հաջորդը իշխանությունը ստանձնել է 1105 թ.:

Կյուրիկե Ա-ից սկսած դինաստիայի անգամները թաղվում են Հաղբատում: Այստեղ է թաղված նաև ինքը՝ Կյուրիկեն⁷⁸:

* * *

Մատթեոս Ուռհայեցին, պատմելով Տաշիր-Ձորագետի թագավորների մասին, օգտագործում է «թագավոր Աղվանից» արտահայտությունը: Օրինակ. «Եւ թագավորք Աղուանից՝ Գագիկ (պետք է լինի Գուրգեն) և Դաւիթ և Կիրիկէ, որք նստէին յայժմուս ի Լօռէ քաղաքն Հայոց», կամ «թագաւորն Աղուանից Գուրգեն», «թագաւորն Աղուանից Կիրիկէ» և այլն: Այդ արտահայտությունը հանդիպում է նաև Վարդանի և Սմբատ Սպարապետի մոտ⁷⁹:

Մասնագետները փորձել են բացատրել այդ անվանման ծագումը: Ն. Ադոնցը, օրինակ, այն կարծիքին է, որ Մատթեոս Ուռհայեցու կազմած Աղվանքի թագավորների աղգաբանական ցանկում շփոթություն է առաջացել: Ուռհայեցին

75 Տես էջ 106:

76 Կ. Ղաֆաղյան, Հաղբատ, էջ 263:

77 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 55:

78 Կ. Ղաֆաղյան, Հաղբատ, էջ 182—184:

79 Մ. Ուռհայեցի, էջ 10, 17, 145, 231: Վարդան, էջ 109, Սմբատ Սպարապետ, էջ 9, 34, 88:

շփոթել է խաչենի և Աղվանքի (նկատի ունի Դարբանդը, Ճորա պահակը) իշխաններին: Ղ. Ինճիճյանի կարծիքով Կյուրիկյանների թագավորության սահմանները տարածվում էին Գուգարքի, Ուտիքի և Արցախի վրա, այդ իսկ պատճառով նրանց անվանում էին «Աղվանից թագավորներ»⁸⁰: Ղ. Մովսեսյանը Կյուրիկյաններին նվիրած իր աշխատության մեջ գրում է, որ Դավիթ Անհողին թագավորը, հաղթելով Գանձակի Փատլուն ամիրային, գրավում է Զավե, Քուստի, Կողտ գավառները, որի պատճառով էլ կոչվում է «Թագավոր Աղվանից»: Իր տեսակետը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Ասողիկի աշխատության 287 էջը: Հարկ է նշել, որ Ասողիկի թե Փարիզի 1859 թ. և թե Ս. Պետերբուրգի 1885 թ. հրատարակությունների 287 էջում այդպիսի վկայություն չկա: Ինչ վերաբերում է «Քուստ» գավառին, ապա այդպիսի անունով գավառ ընդհանրապես չի եղել:

Այնուհետև, Ղ. Մովսեսյանը, վկայակոչելով Մատթեոս Ուռհայեցու պատմության 92—96 էջերը, ավելացնում է, որ ջարդելով Դվինի Ապուստոար ամիրայի բանակը, Դավիթը գրավում է Գարդման գավառը⁸¹: Պետք է նշել նաև, որ Ուռհայեցու աշխատության նշած էջերում պատմվում է Դավիթ—Ապուստար կռվի մասին, բայց խոսք չկա Դավթի կողմից Գարդմանի գրավման վերաբերյալ: Ուռհայեցին այդ կռվի պատմությունը վերջացնում է այսպես. «Եւ յաւուրս երիս տիրանայր Դաւիթ ամենայն գաւառացն, զոր էառ այլազգին», այն է՝ Դավիթը վերագրավում է Ապուստարի կողմից գրաված իր թագավորության հողերը և ուրիշ ոչինչ:

Մեր կարծիքով Տաշիր-Ձորագետի թագավորների անսպասելի «Թագավոր Աղվանից» անվանումը պայմանավորված էր նրանով, որ Կյուրիկյաններին Ուտիքի Տավուշ գավառում պատկանում էին որոշ շրջաններ և բերդեր:

⁸⁰ Ն. Աղունց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիզ, 1948, էջ 141—143: Ղ. Ինճիճյան, նշված աշխ., էջ 63: Հմմտ. Մ. Բաբխուտյան, Պատմություն Աղվանից, Վաղարշապատ, 1902, էջ 171: Լեւ, Հայոց պատմություն, 4. Բ, էջ 612:

⁸¹ Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 20:

Այսպես, նրանց ձեռքին էին Տերունականը, Տավուշը, Մաժնաբերդը, Նոր բերդը և այլ բերդեր: Վարդան պատմիչը ուշագրավ վկայություն ունի այդ մասին. պատմելով Դավիթ Շինարարի կողմից սելջուկներից մաքրված Կյուրիկյանների տիրույթների մասին, նա գրում է. «Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ (խոսքը վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի մասին է) զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիս և զսահմանս իւր, և զԳագ, և զՏէրունականն, և զՏաւուշ և զԿայեան և զԿայծոն, և զԼօռէ և զՏաշիր և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Աբասայ...»⁸²:

Նշված Տերունական, Տավուշ և այլ բերդերը գտնվում էին Տավուշ գավառում: Իսկ Տավուշը կազմում էր «Հայկական Աղվանքի»՝ «Հայոց արևելից կողմանցի» մի մասը: Վանական վարդապետի մասին «Յայսմաուրբնից» մեկում, որը հրատարակել է Ղ. Ալիշանը, ասված է. «էր նա յաշխարհէն Աղուանից ի Տաուշ գաւառէն»⁸³:

Մխիթար Գոշը 1139 թ. Աղվանից կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ պատմում է. «Արդ ի գալ տէր Սահակայ յաշխարհս Աղուանից, ժողովէր զամենեւեան առ հասարակ ի տուն թագաւորին Աբասայ Բագրատունւոյ, որդւոյ Կիւրիկէի արքայի, որ և ժողովեալ ամենեցուն առաջի նորա ի բերդն, որ կոչի Տաուշ...»: Նույն պատմության մեջ հիշատակվում են նաև Մաժնաբերդը և այլ բերդեր: «Ի նմին ամի (1145) փոխի առ Քրիստոս թագաւորն Դաւիթ որդի Կիւրիկէի ի ամրոցին, որ կոչի Մաժնաբերդ...»⁸⁴:

Ուրեմն Կյուրիկյաններին պատկանող բերդերից՝ Տավուշը, Մաժնաբերդը գտնվում էին «Հայկական Աղվանքում»:

Ջվանշերի մոտ հիշատակվում են Տերունականը և Նոր բերդը: Տերունականը գտնվում էր Կոտման գաղտում: Մ. Բարխուտարյանի կարծիքով Տերունական բերդը գտնվում

⁸² Վարդան, էջ 119: Նաև՝ Ջուանշեր, էջ 121: Ստ. Օրբելյան, Պատմության նահանգին Սիսական, էջ 579:

⁸³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 462:

⁸⁴ Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժրդարու: Նաև՝ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 385—386:

էր Տափուշ գյուղից ներքե, համանուն գետակի ձախ կողմում⁸⁵:

Կյուրիկյաններին էին պատկանում նաև Նոր բերդը և Երզնավանքը: Կ. Գանձակեցու վկայութեամբ Երզնավանքը գտնվում էր Գարդմանում. «Եւ եղև վախճան Նոր (Վանական վարդապետի) այսպիսի օրինակաւ: Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն, որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երզնավանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ...»⁸⁶:

«Ի ՈԶԲ (1223) թուականիս Հայոց զրեցաւ առասպելախաւս Տետրակս այս ի ձեռն Ստեփանոսի Աղթամարեցոյ՝ ի վանքս խորանաշատ, ի գաւառիս Գարդմանայ... ի վանքս խորանաշատ կոչեցեալ, նահանգիս Աղուանից...». ասված է հիշատակարաններից մեկում⁸⁷: Այսպիսով տեսնում ենք, որ խորանաշատը և Երզնավանքը ևս գտնվում էին «Աղվանքում»: «Յասմաւուր յիշատակ Վանական վարդապետի» մեջ ևս խորանաշատը տեղադրվում է «Աղվանից աշխարհում». «Գնաց աշխարհն իւր և շինեաց վանս... և անուանեաց զվանսն խորանաշատ»⁸⁸: Նոր բերդը ևս գտնվում էր Տափուշում, Անապատ վանքի մոտ, ինչպես վկայում է Կիրակոս Գանձակեցին. «...Դաւիթ իշխան Նոր բերդին,— գրում է նա,— զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշազան ի վանքն, որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն...»: Անապատը, ինչպես երևում է Գանձակեցու խոսքերից, XII դ. վերջում—XIII դ. սկզբին գտնվում էր Հովհաննէս արքեպիսկոպոսի հոգեոր իշխանութեան սահմաններում, որ տարածվում էր Տափուշի, Գարդմանի և Շամքորի վրա⁸⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, Ուտիք նահանգի առանձին գա-

⁸⁵ Մ. Բարխուտարյան, Արցախ, էջ 359:

⁸⁶ Կ. Գանձակեցի, էջ 346: Այս վկայությունից երևում է, որ Գարդման բերդը գտնվում է խորանաշատի մոտակայքում:

⁸⁷ Դ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, էջ 827—828:

⁸⁸ Զ. Տաշյան, Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիճենա, էջ 39:

⁸⁹ Կ. Գանձակեցի, էջ 153:

վաններ՝ Գարդմանը, Տավուշը որոշ հեղինակների մոտ տեղադրվում են «Աղվանից աշխարհում»: Խոսքը, իհարկե, բուն Աղվանքի մասին չէ, այլ Հայոց արևելից կողմանցի: Այստեղից պարզ է, թե ինչու Մատթեոս Ուռայեցին Կյուրիկյաններին անվանում է «Թագավոր Աղվանից»: Տավուշ-Գարդմանում որոշ բերդերին տիրելը հիմք է ծառայում Ուռայեցու համար նոր անվանում տալ Տաշիր-Չորագետի թագավորներին: Սակայն այդ անվանումը արհեստական է, նա ճիշտ չի արտահայտում իրական վիճակը և այդ պատճառով լայն տարածում չգտավ:

Կյուրիկյանները իշխել են բոլորովին այլ երկրամասում, նրանց իշխանությունը, ինչպես ցույց տրվեց նախորդ գրվածքում, տարածվում էր «Տաշիր երկրում»⁹⁰, որի գլխավոր գավառներն էին Տաշիրն ու Չորոփորը: XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը «Տաշիր երկրի» թագավորներին անվանում է «Կիրիկեանք», այդ անունը ծագում է դինաստիայի հիմնադիր Գուրգենի տեղական (լոռվա) անվանաձևից: Նա գրում է. «...սորա (Օրբելյանները) խնամութեամբ խառնեալ էին ընդ թագաւորին Վրաց և ընդ թագաւորին Հայոց Կիրիկեանց որք էին Բագրատունիք»⁹¹: Կյուրիկյաններին անվանում էին նաև Չորագետի թագավորներ⁹²:

Ժամանակակից հայ պատմագիտական գրականություն մեջ Կյուրիկյանների թագավորությունը անվանում են Գուգարքի կամ Լոռվա թագավորություն, ինչպես նաև դինաստիայի անունով՝ Կյուրիկյան: Վերջապես այն անվանում են Տաշիր-Չորագետի թագավորություն՝ Գուգարքի խոշոր երկրամասի անունով⁹³:

90 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 48: Հմմտ. Ասողիկ, էջ 256: Կ. Գանձակեցի, էջ 93, 151:

91 Ստ. Օրբելյան, էջ 379:

92 Նույն տեղում, էջ 299: Վարդան, էջ 138:

93 Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ (1978), էջ 609: Ս. Պողոսյան. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 2, էջ 55: Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 200, 215: «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 100—105: Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, էջ 258, 279:

2. Կյուրիկյան թագավորության անկումը

Կյուրիկեին հաջորդեցին նրա երկու որդիները՝ Դավիթն ու Աբասը: Պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդանը գրում են, որ նրանց օրոք (XI դ. վերջ—XII դ. սկիզբ) բարդացել էին հարաբերությունները հարեան Վրաստանի հետ, և, ի վերջո նրանք, նեղվելով վրացիներից, «եկեալք ի տանէ հայրենեաց, զնացին ի պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս, և առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս»⁹⁴: Ըստ Ստ. Օրբելյանի Դավիթն ու Աբասը հեռացել են իրենց հայրենիքից 1113 թ. «ՇԿԲ, յայսմ ամի մերժեցան ի հայրենիս յիրեանց որդիքն Կիրիկէի»⁹⁵, իսկ ըստ Մխ. Այրիվանեցու՝ 1111 թ.⁹⁶: Ելնելով Գանձակեցու ու Վարդանի հաղորդումներից որոշ ուսումնասիրողներ եզրակացրել են, որ վրացական ճնշումն է եղել Կյուրիկյան թագավորության անկման պատճառը⁹⁷: Սակայն այլ աղբյուրներից երևում է, որ այդ շրջանում Տաշիրին ավելի շատ վտանգ էր սպառնում սելջուկների հաճախակի հարձակումներից, որոնց հետևանքով Կյուրիկեի հաջորդները աստիճանաբար կորցրեցին իրենց տիրույթները:

Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ սելջուկների աշխարհակալ պետությունը սկսեց քայքայվել և հետզհետե բաժանվեց մեծ ու փոքր իշխանությունների: Ատրպատականի կուսակալ Մուհամեդը ապստամբել էր սուլթան: Բարբիա-րուխի դեմ և 1104—1105 թթ. դահակալական կռիվների մի խառնաշփոթ շրջան էր: Հենց այդ ժամանակ, ինչպես պատմում են Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին, ոմն Ղզիլ սելջուկ ամիրա մտել էր Տաշիր և կողոպտել Լոռին, Սանահինն ու Հաղբատը: Նույնը կրկնվեց մի քանի տարի անց⁹⁸: Այդ

94 Կ. Գանձակեցի, էջ 151—152: Վարդան, էջ 106:

95 Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրություն, էջ 16:

96 Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 61:

97 Տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 58: Հ. Մանանդյան, երկեր, Հ. Գ, էջ 97, 135:

98 Վարդան, էջ 113: Կ. Գանձակեցի, էջ 106:

մասին հաղորդում է Սարկավագի կորած համարվող «Պատմության» մի հատվածը, որը արտագրվել է Սանահինի «Քյոթուկ» մատյանում: «էր և պատահումն ի վանսն Սանահին կոչեցեալ, զոր տայ մեզ գրով պւէտիկոսն Սարկաւագ. և ասէ ասպէս, թէ յորում ամի թուականն հայոց ՇՄԹ (1110) էր աւգոստոս ամսոյ գԺ. անն... մինչ դեռ կային եղբայրքն ամենաքեան ի սբ. պաշտմանն, և թագաւորն Դաւիթ որդի Կիւրիկէ ընդ նոսա ի վանսն կոչեցեալ Սանահին: Ոչ ուրուք զգուշութիւն արարեալ և ոչ գուշակաւք ուստէք եղեալ. յանկարծակի յարեան և կալեալ զդուրս և զկողմանս ազաւթարանին շուրջ պատեալ ամբարշտացն պարսկային սկիւթացւոցն մերկ զինուք... անզերծ զամենեսեան ի բունն առնուլ և մանաւանդ զարքայն կարծէին և չէր հնար բնաւ գտանելոյ փրկութեան և կամ թաքչել...: Եւ ընդ մէջ նոցա անցեալ զնացին խաղաղութեամբ... բայց սակաւք ոմանք ըմբռնեցան յեղբարցն երկուք ոմանք մեռան սրով»⁹⁹: Այս կարեւոր վկայությունը հաստատում է, որ 1110 թ. Դավիթ Կյուրիկյանը դեռ իշխում էր Տաշիրում: Ուրեմն Կյուրիկյանների իրենց հայրենիքից հեռանալու թվականը որոշելիս որպես հիմք պետք է ընդունել Ստ. Օրբելյանի և Մխ. Այրիվանեցու հաղորդած 1111—1113 թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը: Կյուրիկյանների հեռանալու հիմնական պատճառը եղել է իրենց հայրենիքի աստիճանական նվաճումը սելջուկների կողմից¹⁰⁰:

Վտարանդի եղբայրները Տաշիրից անցնում են Տավուշ գավառը և բնակվում Տավուշ (Աբաս) ու Մաժնաբերդ (Դա-

⁹⁹ Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 53—55, նաև՝ № 8150, էջ 11: Տե՛ս նաև՝ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 136:

¹⁰⁰ Նույնը հաստատում է ժամանակակից հիշատակարանը. «Իսկ լստ Կիւրակէի սուղ ժամանակի ի վերայ անցելոյ մերժին որդիքն նորա ի հայրենեաց իւրեանց, օր ըստ օրէ նուազութեան հասանելոյ, և տիրեն սուղ ինչ ժամանակս Սկիւտացիք Տաշրայ...»: Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 136: «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. 2, էջ 502: Հմմտ. նաև՝ ՊՔԶ, 1968, № 3, էջ 204—205:

վիթ) բերդերում, հիմնելով աշխատող փոքր իշխանություններ։ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ եղբայրները «առնուն ի նոցանէ» (սելջուկներից) այդ բերդերը։ Ղ. Մովսեսյանի կարծիքով «առնուն» նշանակում է, որ Դավիթն ու Աբասը «տացել էին բերդերը սելջուկներից, իսկ մեր ենթադրությամբ եղբայրները բերդերը խլել են ուժով»¹⁰¹։

Եթե սելջուկները կամովին տվել էին բերդերը, ապա հուշէին խլի, ինչպես պատմում է Գանձակեցին (էջ 152)։ «Ապա յետ արուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաուշ, և նոքա բնակեն ի Մաժնաբերդ, և մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ և Աբաս»։ Վարդանի խոսքերը, թե Մաժնաբերդում «կային տառապանօք», ցույց են տալիս, որ այդ բերդը Դավիթն ու Աբասը ստիպված են եղել պաշտպանել թշնամիներից։ **Սելջուկները հաճախակի հարձակվում և ավերում էին հայկական շրջանները Սյունիքում և այլ գավառներում։ Այսպես, 1103—1105 թթ. նրանք ավերեցին Կապանը, Որոտնը, Բղենը։ Այդ պայմաններում սելջուկները հազիվ թե Կյուրիկյան վտարանդի եղբայրներին բերդեր զիջէին։ Բայց, այնուհանդերձ, հարցի պարզաբանումը մնում է անորոշ, որովհետև Գանձակեցու հակիրճ խոսքից դժվար է վերջնական եզրակացություն հանգել։**

Տաշիր-Ձորագետը սելջուկների տիրապետության տակ մնաց համեմատաբար կարճ ժամանակ, XII դ. սկզբին համառ պայքար է սկսվում Հայաստանի և Անդրկովկասի սելջուկյան ամիրայությունների և Վրաստանի միջև, որը համեմատաբար քիչ էր տուժել սելջուկների արշավանքներից։ Դավիթ Շինարարը (1089—1125) կարողացավ մաքրել երկիրը սելջուկներից, ամրապնդել և ընդարձակել պետության սահմանները։ Այդ հաջողությունները հույսեր էին ներշնչում հայերին և նախադրյալներ ստեղծում համագործակցության համար։ Վրաստանի հզորացումը և հայերի գործակցությունը

101 Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 59։ Ռ. Մաքեասյան, Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1968, № 3, էջ 205։

նրա հետ պատմական մեծ նշանակություն ուներ: Հայերին այն անհրաժեշտ էր Վրաստանի օգնությամբ թոթափել սելջուկյան լուծը, իսկ վրացիներին՝ սելջուկների դեմ մղած պայքարում ունենալ հավատարիմ դաշնակից և պաշտպանել վրաց պետության հարավային սահմանները¹⁰²:

1118—1122 թթ. Դավիթ Շինարարը մաքրում է Տաշիր-Ձորագետը սելջուկներից և միացնում Վրաստանին¹⁰³: Դավթի գրաված շրջաններում Վարդաճը և Սո. Օրբելյանը նշում են Տավուշ բերդը, ուր իշխում էր Աբասը, Ըստ այս տեղեկության Դավիթը Տավուշը խլել է Աբասից: Սակայն պատմությունից հայտնի է, որ Աբասը Տավուշում իշխել է մինչև 1145 թ. և իր իշխանությունից զրկվել Գանձակի Չոլի ամիրայի կողմից: 1144 թ. Չոլին հարձակվել է հաչենի վրա և գրավել բազմաթիվ բերդեր: «Ապա ի միևնույն ամին դարձեալ գայր ի գաւառս Առանայ, և փութանուկի երթայր ի բերդն Տաուշ, յորում ամրացեալ էր թագաւորն Աբաս. և բազում ջանիւ ընդերկար պաշարեալ զնա՝ ապա առնոյր զբերդն. իսկ Աբաս անցեալ գնաց առ թաղաւորն Վրաց, ի ՇՂԴ թուականին (1145)...»¹⁰⁴: Ուրեմն Տավուշ բերդը, հակառակ վերը նշված երկու պատմիչների վկայությունների, մնացել էր Աբասի ձեռքում, հակառակ դեպքում պետք է ընդունենք, որ Աբասը, կորցնելով բերդը, նորից ետ է խլել այն Դավիթ թագավորից, որը անհավանական է:

***

Մածնաբերդի իշխանությունը գոյատևեց մինչև XIII դ. կեսերը: Նրա պատմությունը ներկա ուսումնասիրություն խնդիրներից դուրս է: Այնուամենայնիվ, Կյուրիկյան տան

102 ՏԵՍ 2. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 94—96: Լ. Բարայան, Պայքար հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրության համար («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 523—524):

103 ՏԵՍ Վարդան, էջ 119 (նաև սույն աշխատության էջ 102): Սո. Օրբելյան, էջ 379: «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 502:

104 Մխիթար Գռչ, Կաթողիկոսը և ղեպը..., «Հայապատում», էջ 386:

տոհմածառը ամբողջացնելու համար նպատակահարմար ենք գտնում ընդհանուր տեղեկություններ տալ XII—XIII դդ. նրա ներկայացուցիչների մասին:

Դավիթ—Աբաս եղբայրներին հաջորդեց առաջինի որդի Կյուրիկե Բ-ն (1145—1170): Նրա գործունեության մասին ոչինչ հայտնի չէ, ավելի շատ հայտնի են նրա երկու որդիներն ու դուստրերը: Դուստրերից առաջին հերթին պետք է նշել Մարիամին, որը կառուցել է Քոբայրի եկեղեցին, իսկ 1185-ին՝ Կյուրիկյանների տապանատունը Հաղբատում, որտեղ թաղված են այդ տան ներկայացուցիչներից շատերը՝ Կյուրիկե Ա-ն և Կյուրիկե Բ-ն, Աբասն ու Դավիթը, ինքը Մարիամը և նրա քույրերը: Որդիներից տասներկուամյա Աբասը (Աբաս Բ) հաջորդել է հորը, իսկ Վասակը հիմնել նոր բերդի իշխանությունը Տավուշ գավառում: (Ներկայիս Շամշադինի շրջանում): Աբաս Բ-ի իշխանությունը շատ կարճ տևեց (1170—1176), բայց նա ամուսնացավ Զաքարե Զաքարյանի քրոջ՝ Նանայի հետ և իր տոհմը մերձեցրեց Զաքարյաններին: Վերջիններիս Վահրամյան ճյուղի վասալներից էր Կյուրիկյանների Մածնաբերդի ճյուղը¹⁰⁵:

Աբասին հաջորդեց նրա որդեգրած ժառանգը՝ Աղսարթանը (1176—?): Նրա օրոք Կյուրիկյան երկու կրտսեր տների միջև (Մածնաբերդի և Նոր բերդի) վեճեր առաջ եկան Մածնաբերդի համար: Այնուհետև, XIII դ.՝ մոնղոլական արշավանքների ժամանակ իշխեցին Կյուրիկե Գ-ն, Աղսարթան Բ-ն, որի եղբայրներն էին Թադիադինն ու Փահլավանը: Թադիադինը մոնղոլական բանակում գործող հայկական զորամասերի հետ 1250-ական թթ. մասնակցել է Բաղդադ և Նիփրկերտ (Մայաֆարկին) քաղաքների վրա մոնղոլների արշավանքներին: Նրա որդի Սարգիսը այժմ մեզ հայտնի Կյուրիկյան տոհմի վերջին ներկայացուցիչն է¹⁰⁶:

105 Ա. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախուզական արշավանքի և Զալալ էդ-դինի նվաճումների ժամանակ, «Լրաբեր», 1980, № 6, էջ 52:

106 Մածնաբերդի իշխանության մասին տե՛ս Ղ. Մովսեսյան, նշված աշխ., էջ 58—82: Ռ. Մաքևսյան, Դիտոդություններ... ՊՐԶ, 1968, № 3,

Կյուրիկյանների տոհմածառը

ԳՈՒՐԳԵՆ (966-991)*

ՍՄԲԱՏ

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀՈՂԻՆ (996-1048)

ԳԱԴԻԿ

ԱՏՐԵՆԵՐՍԵՆ

ՍՄԲԱՏ

ԿՅՈՒՐԻԿԵ Ա. (1050-1089)

ՀՐԱՆՈՒՇ

ԴՈՒՍՏՐ

Մաժնաբերդի ճյուղ
ԴԱՎԻԹ Բ (1090-1145)

ԱԲԱՍ (1090-1145)

Մաժնաբերդում
1113-ից

Տալուշում
1113-ից

ԿՅՈՒՐԻԿԵ Բ (1145-1170)

ՆՈՐ ԲԵՐԴԻ ճյուղ

ՎԱՍԱԿ

ԱԲԱՍ Բ (1170-1176)

ՄԱՐԻԱՄ

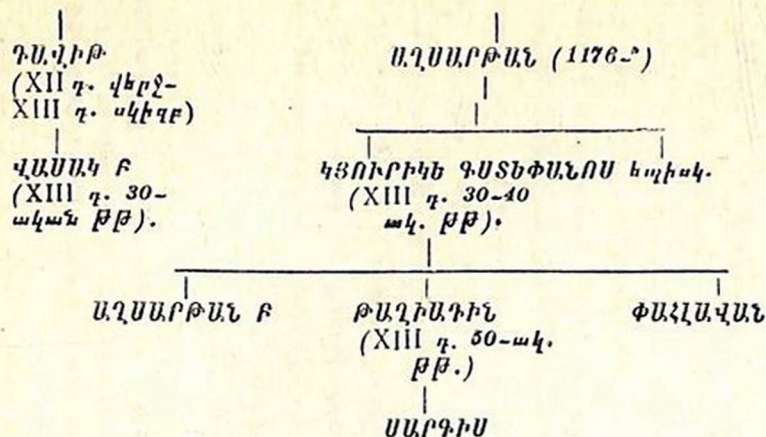
ՄԱՄՔԱՆ

ԹՈՒՍՈՒԴԱՆ

ԲՈՐԻՆԱ

ՎԱՆՆԵՐ

էջ 204-208, Նոր բերդի իշխանության մասին տե՛ս Կ. Ղաֆաղարյան, Պատմահնաքննության զիտոգրություններ Նոր բերդի կյուրեղյան իշխանության մասին, Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1940, № 4-5,

* Գրականության մեջ Գուրգենին երբեմն ոչ ճիշտ անվանում են կյուրիկե Ա, սակայն նա աղբյուրներում հիմնականում հիշվում է Գուրգեն անունով, որը և նախընտրել ենք:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վերջին տասնամյակներում IX—XI դդ. սոցիալ-տնտեսական կյանքին նվիրած հայագիտական ուսումնասիրություններում պարզված է, որ IX դարից Հայաստանը թևակոխել էր զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանը: Ֆեոդալական հասարակության այս երկրորդ (ավելի բարձր) փուլը բնորոշվում է մի քանի էական հատկանիշներով. զարգանում են արհեստները, առևտուրը և քաղաքները, արհեստները անջատվելով երկրագործությունից կենտրոնանում էին քաղաքներում, որոնք դառնում էին արհեստագործության և առևտրի կենտրոններ (այդ պրոցեսը տեղի էր ունենում նաև վաղ միջնադարում, բայց այն գյուղական համայնքներից դուրս չէր գալիս), ձևավորվում էր ֆեոդալական քաղաքը, սրվել էր հակադրությունը գյուղի ու քաղաքի միջև: Առաջանում է քաղաքային դասը, խորանում ֆեոդալական հասարակության սոցիալական շերտավորումը, դասակարգային պայքարը ավելի է սրվում և տեական բնույթ կրում: Մեծ շափերի էր հասել նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը: Ամրապնդվում էր ժառանգական խոշոր հողատիրությունը, ձևավորվում հայրենիք-կալվածքը, ֆեոդալները իրենք են վարում տնտեսությունը, ընդարձակում տիրույթները ներֆեոդալական պայքարում և ի հաշիվ գյուղական համայնքի¹:

Զգալի էվոլյուցիա էր ապրել հատկապես ֆեոդալական

¹ Տե՛ս Բ. Առափելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 1, Երևան, 1958, էջ 37—38, 59: Հ. Թումանյան, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Երևան, 1960, էջ 107—108:

հողատիրութիւնը: Նախորդ՝ վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանից (IV—VIII դդ.) այն տարբերվում էր նրանով, որ հողատիրական իրավունքը որակական փոփոխութիւններ էր կրել՝ նախարարական սիստեմի քայքայման հետեանքով հողը նախարարական (տոհմական) սեփականութիւնից վերածվել էր անհատ ֆեոդալների ժառանգական մասնատիրական սեփականութիւն: Դրա հետեանքով հին խոշոր ֆեոդալական տոհմերը, որոնք գոյատեւել էին մինչև IX դ.՝ Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունիները, Արշարունիները, Պաճլավունիները և մյուսները տրոհվել էին մի քանի ճյուղերի՝ ինքնուրույն իշխանական (ֆեոդալական) տների, յուրաքանչյուրը ունենալով իր սեփական ժառանգական տիրույթները: Նախկին սեպուհները (նախարարական տոհմերի կրտսեր անդամները) այժմ գլխավորում էին այդ նորաստեղծ իշխանական ճյուղերը: Եթե Արշակունյաց շրջանում նախարարութեան սահմաններում միայն տոհմավազը՝ տանուտերը ուներ հողատիրական իրավունք և հողին տնօրինում էր ամբողջ տոհմի անունից², ապա այժմ տոհմի կրտսեր անդամները՝ «իշխանները» գահերեցի (հին տանուտերի) նման ինքնուրույն կալվածատերեր-հողատերեր էին և սեփական տիրույթներում տնտեսական ու քաղաքական տերեր³:

Հողատիրութեան ձևերի մեջ որակական փոփոխութիւնների հետ մեկտեղ փոխվել էին նաև ներքաղաքական հարա-

² См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971, стр. 473—474; А. Сукиасян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963, стр. 104, 197.

³ А. Сукиасян, նշված աշխ., էջ 62, 105, 107, Բ. Առաքելյան, Ժառանգական խոշոր հողատիրութեան հետագա զարգացումը («Հայ ժողովրդի պատմութիւն», հ. 3, էջ 166): Հ. Թումանյան, նշված աշխ., էջ 106: Վ. Բախխալաբյան, Ֆեոդալական հողատիրութիւնը Հայաստանում IX—XI դդ. (թեկնածուական դիսերտացիա, Երևան, 1954, էջ 61—63): Ս. Պոլսյան, Դյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956, էջ 59—66:

բերությունները ֆեոդալական դասակարգի ներսում: IX դ. կեսերին (862) երբ Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունին Արմինիա փոխարքայության սահմաններում խալիֆի կողմից ճանաչվեց իշխանաց իշխան և փոխարինեց արաբ ոստիկանին, հայ խոշոր ֆեոդալները «ուխտերով» կամ «դաշինքներով» (վասալական պայմանագրերով) համախմբվեցին Բագրատունյաց իշխանական տան զահերեց՝ նույն Աշոտ Բագրատունու շուրջ, ընդունեցին Աշոտի գերադասությունը և երբ ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ վերականգնելու պետականությունը, ճանաչեցին նրան Հայոց թագավոր⁴: Այսպիսով, IX—XI դդ. Բագրատունի զահերեցները որպես թագավորներ (862—885՝ որպես իշխանաց իշխաններ, իսկ X դ. սկզբից՝ շահնշահներ)⁵ գլխավորում էին ֆեոդալական աստիճանակարգը (հիերարխիան) Հայաստանում, նրանք հանդիսանում էին բոլոր հայրենատեր ֆեոդալների գերագույն սյուզերենը, իսկ տոհմակիցների համար՝ նաև ազգապետ:

Հայ պետականության քաղաքական կառուցվածքը իր գոյության տարբեր փուլերում ունեցել է տարբերիչ կողմեր. եթե սկզբնական շրջանում այն միաձուլլ պետություն էր, ապա X դ. կեսերին, երկրի տարբեր մասերում տեղական թագավորությունների առաջացումով, կառուցվածքը ձևափոխվեց: Այդ շրջանում հայ պետականությունը ընդգրկում էր մի քանի թագավորություններ՝ Բագրատունյաց կենտրոնական, Վասպուրականի, Սյունյաց, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի, որոնք բոլորը միասին (մի քանի խոշոր իշխանությունների հետ՝ Տարոնի, Սասունի, Պահլավունիների և մյուսների) կազմում էին Հայոց թագավորությունը⁶: Այդպի-

4 «Ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արգարև ընդ թագաւորական դարմի», իսկ Աշոտի եղբայր Աբաս սպարապետը «զամենեանս հնազանդէր ընդ լծով ծառայութեան» (Հովնանէս Դրասխանակերտցի, էջ 133, 135, նաև էջ 138—139):

5 Շահնշահ տիտղոսի մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի հոդվածը՝ «Հաղթատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները», «Արաբեր», հաս. գիտ., 1979, № 1, էջ 73—80:

6 Մանրամասն տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Հայոց թագավորության պետա-

սի պետականությունը իր կառուցվածքով թագավորությունների և իշխանությունների դաշնակցային միություն էր, որը XI—XII դդ. պատմիչները անվանում են «Հայոց թագավորություն» կամ «ամենայն տունն Հայոց»: Այն գլխավորում էր Բագրատունի զահեբեցը՝ «թագավոր ամենայն տանն Հայոց» (միաժամանակ՝ Հայոց թագավոր, շահնշահ) տիտղոսով, «հավասարների մեջ առաջինը» իրավունքներով: Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը նման պայմաններում կատարում էր միացնող (ֆեդերալ) կենտրոնի դեր⁷: Այսպիսով, X—XI դդ. (X դ. կեսեր—1045 թ.) Հայոց թագավորությունը նման չէր III—V դդ. սկզբի Արշակունյաց պետությանը, որը վաղ միջնադարյան միապետություն էր՝ նախարարությունների ամբողջություն⁸: Ինքնին հասկանալի է, որ X—XI դդ. հայ ֆեոդալական տների՝ տարբեր տոհմերի ներկայացուցիչների ու Բագրատունիների տարբեր ճյուղերի (Տարոնի, Վանանդի, Տաշիրի) և կենտրոնական իշխանության (Հայոց շահնշահ և արքունիք) փոխհարաբերության (այսինքն՝ ներքաղաքական կյանքի) ճիշտ ըմբռնումն ու բացատրումը հնարավոր է միայն սոցիալատնտեսական կյանքի հետազոտման միջոցով, առաջին հերթին՝ ժառանգական խոշոր հողատիրության, վասալիտետի և ֆեոդալիզմի մյուս ինստիտուտների: Վասալիտետի մասին համառոտակի, որքան անհրաժեշտ էր ներկա թեմայի համար, կխոսվի ստորև: Ոչ պակաս կարևոր է ուսումնասիրել հյուսիսային Հայաստանի խոշոր երկրամասում՝ Տաշիր-Ձորագետում տարածված հողատիրության ձևը, առանց որի անհնարին է ճիշտ բացատրել X—XII դդ. սկզբին այստեղ գոյատևած Կյուրիկյան (կամ Տաշիր-Ձորագետի) թագավորության ներքին կյանքի շատ կողմեր: Հարցը կարևոր է

կան կառուցվածքը ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունների», «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1980, № 8, էջ 66—73:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1977, № 10, էջ 52:

⁸ Տե՛ս Н. Аѳонц, նշված աշխ., էջ 298, 462: А. Сукчасян, նշված աշխ., էջ 206:

ներանով, որ ֆեոդալիզմի օրոք տնտեսական հարաբերությունները հաճախ քաղաքական, հանրային-իրավական հարաբերությունների տեսք էին ստանում:

Հասարակության տնտեսական կառուցվածքը այնքան սերտ ներփակված էր քաղաքական ձևի մեջ, որ «Հողային սեփականատեր» հասկացությունը իրականում ձուլվում էր «տիրակալ» հասկացության հետ⁹: Այդ պատճառով ֆեոդալական հասարակարգում սեփականության հարցը միաժամանակ իշխանության հարց էր և հակառակը՝ քաղաքական տիրապետությունը համընկնում էր սեփականատիրական իրավունքի հետ:

Պատմությունից հայտնի է, որ IX—XI դդ. Հայաստանում ֆեոդալական դասակարգի ավագանին՝ Արծրունիները, Սյունիները, Բագրատունիների տարբեր ճյուղերի ներկայացուցիչները երկրի խոշորագույն հողատերերն էին, նրանցից մի քանիսը հասան թագավորական աստիճանի, իրենց իշխանությունները հայտարարելով թագավորություններ:

X դ. Հայաստանի տարբեր մասերում կազմավորվել էին տեղական, Բագրատունի հայոց թագավոր-շահնշահից վասալ թագավորություններ: Այդպիսիք էին Վասպուրականի, Սյունիքի, Վանանդի և Կյուրիկյան (Լոռվա կամ Տաշիր-Չորագետի) թագավորությունները:

Նրանց ստեղծումը հայ պատմագրության մեջ բացատրվում է տեղերում խոշոր հայրենատեր ֆեոդալների ռազմատնտեսական հզորությամբ և ինքնուրույնություն ձեռք բերելու մտայնությամբ: Ըստ այդմ, վասալ թագավորությունների առաջացումը խոշոր իշխանական հողատիրության ձևավորման ավարտի, հսկայական հողային կալվածքների և ռազմական ուժի տեր դառնալու հետևանք էր: Խո-

---

⁹ См. Б. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, М., 1956, стр. 33; Խույնի՝ Феодализм и народные массы, М., 1964, стр. 39; Հմմտ.՝ Վ. Բաբխուրյան, նշված աշխ., էջ 94—97, 163—164; Հ. Ուրմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958, էջ 151—154: Բ. Ասաֆեյան, նշված աշխ., էջ 166:

շոր ֆեոդալներին տնտեսական իշխանությունը և անկախությունը հիմք հանդիսացավ նրանց քաղաքական ինքնուրույնությունը¹⁰:

Միանգամայն համամիտ լինելով սովետահայ պատմաբաններին բացատրությանը սոցիալ-քաղաքական կյանքի այնպիսի կարևոր երևույթի վերաբերյալ, ինչպիսին է վասալ թագավորությունների կազմավորումը, անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, որ այնուամենայնիվ, բոլոր տեղական թագավորությունները չէ, որ ստեղծվում էին վերոհիշյալ եղանակով: Յուրաքանչյուր խոշոր երկրամաս ուներ իր առանձնահատկությունները, առաջին հերթին հողատիրական իրավունքի և ձևերի տեսակետից:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ առանձնահատուկ կողմերով առավել բնորոշ էր Տաշիր-Չորագետի թագավորությունը, որտեղ X—XII դդ. սկզբին իշխում էր Բագրատունյաց կրտսեր մի ճյուղը: Այս թագավորությունում ինչպես ֆեոդալական հողատիրությունը, այնպես էլ տեղական կառավարիչների հարաբերությունները կենտրոնական իշխանության հետ մի քանի էական կողմերով տարբերվում էին Հայաստանի մյուս երկրամասերից: Այդ պատճառով Կյուրիկյան թագավորության պատմության գիտական լուսաբանումը պահանջում է ճշտել Բագրատունյաց ոստանի ներսում գոյություն ունեցող հողատիրության կատեգորիաները:

Բագրատունյաց տոհմական տիրույթները IX—XI դդ. իրավասության տեսակետից երեք տիպի էին.

1. Թագավորական ոստանի հողեր: Դրանք այն մարդերն ու զավառներն էին, որոնք պատկանում էին անձամբ թագավորին, որպես Հայաստանի խոշորագույն հողատեր ֆեոդալին:

2. Թագավորի մերձավոր ազգակիցների՝ եղբայրների, որդիների բաժինները: Նրանք տիրում էին հողաբաժիններին մասնավոր սեփականատիրական իրավունքով:

¹⁰ Տե՛ս վ. Բաբխուրյան, նշված աշխ., էջ 145, 164: Ը. Հաբուսյան-յան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959, էջ 55, 97: Ս. Պողոսյան, Հայ. ժող. պատմ., հ. 2, էջ 53:

3. Ընդհանուր տոհմական պատկանելիության հոգեր՝ արքունի-պետական բաժիններ:

Ինչպես նշվեց, Գուգարբի հարավ-արևելյան մարզերը (Տաշիրն ու Զորոփոր-Աղստեղ) Տավուշի հետ միասին IX դ. վերջում X դ. սկզբին միացված էին Բագրատունյաց ոստանին որպես արքունի հոգեր, վերակացուների ղեկավարությամբ, այնուհետև, այնտեղ կազմավորվեց «Տաշիր երկիրը»՝ Աշոտ Ողորմածի կրտսեր որդի Գուրգենի կառավարչության ներքո:

«Տաշիր երկիրը» Գուրգենին հանձնելուց հետո տեղական իշխանության իրավաքաղաքական գոյավիճակը էապես փոխվեց: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» մեզ արդեն ծանոթ ժամանակագրությունում ասված է, որ Գուրգենը իր փոխարեն «կացուցանէ գէրէց որդի իւր գԴաւիթ, որ և նա քարեպաշտութեամբ վայելէ ի հայրենի իշխանութեանն. և ապա Կիրակէ, որդի իւր, զկնի նորա Թագաւոր...»¹¹: Այստեղ առաջին Կյուրիկյանների տիրույթը անվանված է «հայրենի իշխանութիւն»: Հայտնի է, որ Բագրատունյաց տիրապետության շրջանում հայ խոշոր ֆեոդալների («իշխանների» կամ «տէրերի») հողային տիրույթները կոչվել են «հայրենի ժառանգութիւն», «հայրենի տերութիւն»¹²: Այդ հոգերին ֆեոդալները տիրել են մասնավոր ժառանգական-սեփականատիրական իրավունքով, եղել են նրանց անմիջական և լիիրավ տերերը¹³: Սակայն Գուրգենի տիրույթը կոչվել է «հայրենի իշխանութիւն»: Դա արդեն այլ կատեգորիայի հողատիրություն է: Աղբյուրներից երևում է, որ IX—XI դդ. այդպես էին կոչվում այն հոգերը, որոնց տերերի իրավունք-

11 «Մանր ժամանակագրություններ», հ. 2, էջ 502:

12 Վ. Բաբխուրյան, նշված աշխ., էջ 62, 92, 145, 165: Հ. Ուրմազյան, նշված աշխ., էջ 144—147, 167: Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., էջ 77—87:

13 Սեփականատիրական ժառանգական հոգերը կոչվել են նաև «սեփական տէրութիւն», «հայրենի սեփականութիւն» և այլն:

ները պայմանական էին, այլ ոչ սեփականատիրական¹⁴։
Նման հոդերում՝ «Հայրենի իշխանություններում» ֆեոդալ-
ները ունեին իշխելու, կառավարելու իրավունք։ Մյուս կող-
մից՝ «Հայրենի» բառը վկայում է, որ այդ «իշխանությունը»
եղել է Կյուրիկյանների հայրենիքը, բայց պայմանական
բնույթի՝ ֆեոդ, տիրույթ պայմանական-ժառանգական իրա-
վունքով¹⁵։ Այլ կերպ Գուրգենը՝ Բագրատունյաց Կյուրիկյան
ճյուղի հիմնադիրը, Տաշիր-Չորագետի հայրենատերը չէր և
երկիրը ասացել էր «վերելք» իր ազգապետ և հայրազուկ
Հայոց շահնշահից¹⁶։ դրանով նա տարբերվում էր Սյունիքի
ու Վասպուրականի գահակալներից։ Բայց Կյուրիկյանները
փոխանցում էին իրենց իշխանությունը ժառանգաբար՝ հո-

14 Այդպիսին էր, օրինակ, Գեղարքունիքի գահակալ իշխան Վասակի
տիրույթը։ Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆի 909 թ. արշավանքի ժամա-
նակ Վասակը եղբոր հետ ապաստանել էր Միափոր գավառում (հավանա-
բար Ուտիրում)։ Վերադառնալուց հետո նա ներկայացել էր նորապսակ
Խազակուր Աշոտ Բ-ին, որը նրան «վիճակեցոյց իւրոյ տերութեանն» («Պատ-
մութիւն նահանգին Սխական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիս-
կոսոսի Սինեաք», Թիֆլիս, 1910, էջ 193)։ Հովհ. Գրասխանակերտցին իր
հերթին Վասակին և նրա եղբայր Սահակին անվանում է «կուսակալք գա-
ւառացն որ շուրջ զեզերք ծովակին Գեղամայ, յայսմ ի սոյն աւուրս եկեալք
ի հոռատանէ հալածանացն՝ տիրէին պայազատեալք զաշխարհս տէրու-
թեան իւրեանց» («Պատմութիւն հայոց», էջ 298)։ Ուրեմն Վասակը այդ ժա-
մանակ իր հողաբաժնում ոչ թե «տեր», այլ «կուսակալ» էր, հաստատված
Հայոց արքայի կողմից։ Նշանակում է, որ Աշոտ Բ-ն այդ հողաբաժնին տը-
րացել էր մեզ անհայտ պարագաներում։ Դա կարող էր տեղի ունենալ թեկուզ
Վասակի փախուստի տարիներին։ Ամենայն հավանականությամբ Աշոտին
հաջողվել էր ազատել Գեղարքունիքը արարներից և միացնել արքայական
ստեփանին։ Քաղաքներից ստացած Վասակի նախկին ժառանգական տիրույթը
պատմիչները անվանում են «Հայրենի իշխանութիւն» (Ստ. Օրբելյան,
էջ 190 և Հովհ. Գրասխանակերտցի, էջ 230)։

15 Վաղ միջնադարում «Հայրենիք» էին կոչվում միայն ժառանգական
հոդերը։ IX—XI դդ. և հետո այդ տերմինի իմաստը շատ ընդարձակվել է,
այդպես էին կոչվում նաև զնման, նվիրատվության միջոցով ձեռք բերված
հոդերը։ Այստեղ «Հայրենիք» կոչվում է ֆեոդը։

16 Բագրատունի Հայոց թագավորը հայ ֆեոդալների հանդեպ «հայր»
(կամ «հայրազուկ») և շահնշահ էր, իսկ տոհմակիցների համար միաժա-
մանակ և «ազգապետ» (հմմտ. Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 10, 84)։

րից որդի: Դրանով իսկ նրանք տարբերվում էին Գնթունի-
ներից, որոնք այդ արտոնությունը չունեին:

Ուրեմն, «Տաշիր երկիրը» հանձնելով իր տոհմակիցնե-
րին, արքունիքը այդ երկրամասը տոհմական ուստանի սո-
վորական վարչական մարզից վերածեց ֆեոդի՝ պայմանա-
կան-ժառանգական տիրույթի: Նման հողերի տերերը պետք
է իրենց իրավունքների հաստատումը ստանային գերագա-
սից (սյուզերենից): Կյուրիկյանների սյուզերեններն էին Հա-
յոց շահնշահները, և Տաշիր-Ձորագետի Բագրատունի տիրա-
կալը ենթարկվում էր շահնշահներին, ինչպես կրտսերը՝
ավագին, վասալը՝ սյուզերենին: Նրա հողատիրական իրա-
վունքը և դրա հետ անխզելիորեն կապված վարչաքաղաքա-
կան իշխանությունը այդ երկրում պայմանական բնույթ
ունեւոր, քանի որ «Տաշիր երկրի» յուրաքանչյուր նոր կառա-
վարիչ իր իրավունքների հաստատումը պետք է ձեռք բերեր
շահնշահից: Այդ մասին ուղակի վկայում է Ուռհայեցին.
«Նստաւ Աբաս ի Կարս Թագաւորական իշխանութեամբ՝ հրա-
մանաւ ազգապետին իւրոյ Գագկայ Հայոց արքային, և Գուր-
գէն՝ յԱղուանից աշխարհն (իմա՝ Տաշիր-Ձորագետում),
վասն զի յազգէ Հայոց Թագաւորացն էին և կային և հնա-
զանդութիւն տանն Շիրակայ»¹⁷: Այս տողերում պատմիչը
հաստատում է, որ Գուրգենը Տաշիր-Ձորագետը կառավարում
էր «Թագավորական իշխանութեամբ»: «Թագավորական իշ-
խանությունը» X—XI դդ. եղել է երկու տիպի՝ պայազատա-
կան և արքունատուր պարզե: Օրինակ, Լաստիվերտցին Գա-
գիկ Ա-ի որդիների մասին գրում է (էջ 26), որ նրանք «պա-
յազատեցին» հոր իշխանությունը: Իսկ Գուրգենն ու Աբասը
այն ստացան ազգապետի հրամանով, որպես «Շիրակի տան»
հնազանդներ: Միաժամանակ նոր դահ բարձրացած Հայոց Թա-
գավորը, ինչպես օրինաչափ երևույթ էր ֆեոդալական վա-
սալիտետի սիստեմում, պետք է հատուկ հրովարտակով ճա-
նաչեր իր վասալների իրավունքները՝ ստացած նախորդ դա-
հակալից: Ճանաչման այդպիսի վավերագիր «ամենայն
Տաշրաց երկրի» վրա Սմբատ Տիեղերակալից պետք է ստա-

¹⁷ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 10:

նար նաև Գուրգենը: Վերջինս Սանահնի Ամենափրկիչ եկեղեցու բարձրաքանդակում պատկերված է արքայական իշխանության նշաններով՝ զգեստով ու թագով¹⁸: Այդ նշանակում է, որ կառավարիչը թագադրվել է, տեղի է ունեցել նրա իշխանության պաշտոնական ճանաչումը արքունիքի կողմից: Պայմանական-ժառանգական իրավունքներով օժտված Տաշիրի տիրակալի թագավորական տիտղոսը չպետք է զարմացնի կամ թյուրիմացության մեջ գցի: «Թագավոր» տվյալ դեպքում նշանակում է ոչ թե «միապետ», պետության ղեկավար, այլ դասային տիտղոս է, իսկ «թագավորական իշխանությունը»՝ բարձրաստիճան պաշտոն: Խոշոր երկրամասերում իշխող տեղական թագավորները Բագրատունյաց Հայաստանի իշխող վերնախավում առանձին շերտ են կազմում և Հայոց թագավորից (շահնշահից) հետո ֆեոդալական սանդուղքում զրավում էին երկրորդ աստիճանը: Այդպիսիք էին Վասպուրականի, Սյունիքի, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորները, որոնք այդ սանդուղքում տեղ էին զբաղեցնում շահնշահից հետո և դահերեց իշխաններից առաջ¹⁹: Նրանց մեջ կար, իհարկե, ներքին աստիճանավորում:

Առաջին երկուսը տոհմական տիրույթների հայրենատեր-սեփականատերեր էին և այդ երկրամասերում թագավորության առաջացումը պայմանավորված էր տեղական ֆեոդալների ռազմական ու տնտեսական հզորությամբ: Բոլորովին այլ էր վիճակը Տաշիր-Ձորագետում: Այստեղ թագավորության կազմավորումը հետևանք էր արքունիքի վարչաքաղաքական միջոցառումների, որոնց նպատակն էր ամրացնել երկրի ծայրամասերի կապը կենտրոնի հետ: Ի տարբերություն Վասպուրականի կամ Սյունիքի, որոնք դառնալով թագավորություն ինչ-որ չափով թուլացրեցին կախումը

18 Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը..., էջ 44:

19 Տեղական այս թագավորներին ուսումնասիրողները չեն առանձնացնում ֆեոդալական սանդուղքի ստորաբաժանման մեջ, ձուլելով նրանց զահերեց իշխանների հետ: Միայն Հ. Հարությունյանը շատ թույլիկ նշում է նրանց Հայոց թագավորից հետո: (Տե՛ս «Հայաստանը IX—XI դդ.», Երևան, 1959, էջ 133):

Բագրատունյաց արքունիքից, Տաշիրը ավելի կապվեց նրա հետ: Գուրգենի հաջորդ Դավիթը (996—1048), փորձելով ազատվել վասալական կախումից, 1001 թ. ըմբոստացավ Գագիկ Ա-ի դեմ: Այդ ժամանակ է, որ Դավիթը մեծարվեց «ինքնակալ արքա»²⁰: Բայց նրա «ինքնակալական» հավանությունները հաջողությամբ չստանալուց²¹: Նա պարտվեց, կորցրեց տիրույթների մեծ մասը, որից հետո պարտավորվեց հնազանդվել Գագիկին «իբրև որդի առ հայր», իսկ Գագիկը՝ «հայրենի խնամով սիրել ղնա»²²: Այս ակտով ակնառու ու պարզորոշ դրսևորված է «թագավոր» հասկացության քաղաքական իմաստը, նրա դասային բովանդակությունը: Տաշիր-Ձորագետում իշխանությունը ստանձնելու ժամանակ Դավիթը լուրջ «թագավոր» էր՝ ժառանգելով այդ տիտղոսը (պաշտոնը) հորից: Հետո փորձեց ազատվել կախումից և կարճ ժամանակով անվանվեց «ինքնակալ»: Բայց նա պարտվեց և նորից իջավ «թագավորի» աստիճանի, որը իրավունք էր վերապահում տիրելու իր հողերին (թագավորությունը) որպես ֆեոդ, որովհետև պարտված Դավիթը կարող էր հաճախ ստանալ միայն տիրելու պայմանական իրավունքով: Նրա թագավորական տիտղոսը արտահայտում էր շահնշահի «հայրենի խնամքի» տակ իշխող լինելու վիճակը: Նույնպիսի թագավոր-իշխող էր նաև նրա հայրը, իսկ «թագավորությունը»՝ տվյալ տոհմի արտոնությունը Տաշիր-Ձորագետում վարչաքաղաքական իշխանությունը ժառանգաբար իրականացնելու համար: Այդ իմաստով չի կարելի Գուրգենի տիրապետությունը բաժանել երկու փուլի՝ իշխանական և թագավորական, ինչպես վարվում են առանձին ուսումնասիրողներ²³, Կյուրիկյաններին նմանեցնելով հայկական մյուս

20 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 264:

21 Սովորաբար Դավթի ըմբոստությունը պատմագիտության մեջ գնահատվում է որպես Հայոց թագավորությունից անջատվելու փորձ (Հ. Հարությունյան, նշված աշխ., էջ 119: Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 612—613): Այդպիսի գնահատականը վիճելի է:

22 Ասողիկ, էջ 280:

23 Ս. Պաղոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1965,

Թագավորութունների գահակալներին: Դա մեխանիկական հավասարեցում է, քանի որ վերջիններս մինչև թագավոր դառնալը իրենց բաժինների իշխաններն էին՝ գահերեցներ և հայրենատերեր: Նրանց թագավոր դառնալուց հետո հողային իրավունքի տեսակետից ոչինչ չէր փոխվում: Մինչդեռ Տաշիր-Ձորագետում գահերեց իշխաններ չեն եղել, այդ գավառներում վերակացուներին փոխարինել են տիտղոսակիր Կյուրիկյան կառավարիչները, որոնց տիտղոսը վերևից շնորհված պատիվ էր, իշխելու արտոնություն հետ կապված: Այդ առումով նբանք կարող էին լինել միայն «Թագավոր» արդեն վերը նշված՝ «Թագակիր կառավարչի» խմատով²⁴:

* * *

Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմավորումից հետո էլ նրա հոգևոր կենտրոնները՝ Սանահնի ու Հաղբատի վանքերը մնացին արքունիքին ենթակա վանական հաստատություններ: 979 թ. գրած հրովարտական Սմբատը հայտարարում է, որ ինքը Սանահնի աթոռանիստ վանքի հոգևոր իշխանությունը ենթարկում է «ամենայն երկիրն Տաշրաց»

էջ 54: Առ. երկերի ժողովածու, հ. 2, էջ 591: 2. Հաղբատյան, նշված աշխ., էջ 106 և այլն:

²⁴ Թագակիր կառավարիչը կարող էր համարվել իշխան՝ իշխանություն ունեցողի, իշխողի խմատով: «Քյոթուկ» մատյանում Սմբատ Բ-ի հրովարտակր արտագրող գրիչը ներածական մասում գրում է, որ Սմբատը այցելեց իր եղբորը (Գուրգենին), «որ էր յայնժամ իշխան րնաւ երկրին Տաշրայ» (Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 43): Այստեղ «իշխան» բառը նշանակում է կառավարիչ, իսկ վերջինս կարող էր ունենալ տարբեր աստիճան՝ թագավորի, կուսակալի (իշխանի) և այլն: Փառխոսում X դ. երկրորդ կեսին—XI դ: սկզբին իշխում էին Սենեքերիմ և Գրիգոր թագավորները (տե՛ս Ասողիկ, էջ 198: Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 273—274): Երկրորդ անգամ հիշատակելով այդ երկուսին, Ասողիկը (էջ 283) գրում է. «Եւ նՍԲ (1003) Թուականին իշխանն Փառխոսոյ, ի Հայկազեան ազանց՝ բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ սպառեցան մահումը»: Բերված օրինակներում իշխան = թագավոր:

(այն է՝ Կյուրիկյան թագավորությունը) «յուով գեղորէիք և հայրենեօք՝ սարով և ձորով»²⁵:

Այս հրովարտակը որպէս սկզբնաղբյուր օգտագործել են մի շարք հետազոտողներ, որոնք ուսումնասիրել են զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, մասնավորապէս եկեղեցական հողատիրութիւնը: Նրանք Սմբատի հրովարտակը հասկացել են այն իմաստով, որ թագավորը Սանահնի վանքին նվիրել է ամբողջ «Տաշիր երկիրը» իր գյուղերով, սարերով ու ձորերով, այսինքն՝ այս վավերագիրը դիտել են կալվածագիր²⁶: Բայց իրականում այդպէս չէ. հրովարտակում նշված զավառները կաղմում էին Տաշիր-Չորագետի թագավորության տարածքը: Եթե դրանք նվիրվեին վանքին, ապա թագավորին ոչինչ չէր մնա, և թագավորութիւնը ընդհանրապէս գոյութիւն չէր ունենա: Որքան էլ առատաձեռն լինեին աշխարհիկ ֆեոդալները, նրանք կարող էին աթոռանիստ վանքին նվիրել ամենաշատը մեկ տասնյակ գյուղ, և դա էլ մեծ նվիրատւութիւն կլինէր: Այսպէս, օրինակ, 906 թ. Տաթևի վանքին Սմբատ Ա-ն և Սյունիքի իշխանները միասին նվիրել են 17 գյուղ և ավան²⁷: 979 թ. հետո Սանահնի վանքին տարբեր անձինք զանազան նվիրատւութիւններ են կատարել: Դա բոլորովին ավելորդ կլինէր, եթե վանքը թագավորից ստանար երկրամասի բոլոր գյուղերը: Միաժամանակ Սմբատի սիգելը ցույց է տալիս, որ Տաշիր-Չորագետի թագավորութիւնն զավառները ենթակա էին Հայոց թագավորի գերագույն իշխանութեան: Միայն այդ դեպքում նա, և ոչ թե տեղական թագավորը, կարող էր տեղական եկեղեցական թեմի իրավասութեան տակ դնել երկրամասի գյուղերը և կալվածքները:

25 Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, էջ 49, Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը, էջ 190:

26 Տե՛ս Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիութեան պատմութիւն, հ. 2, Երևան, 1964, էջ 50: Լ. Բաբայան, Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմութեան, Երևան, 1966, էջ 17:

27 Տե՛ս Լ. Բաբայան, Նշված աշխ., էջ 18: Ս. Հակոբյան, Նշված աշխ., էջ 156: Ստ. Օրբելյան, էջ 228—230:

Սմբատի սիգելի իմաստը հասկանալի կլինի մեզ համար, եթե այն մեկնաբանվի մասնավոր եկեղեցիների ինստիտուտի տեսանկյունից: Լայն առումով միջնադարում մասնավոր էին բոլոր եկեղեցիները: Նեղ իմաստով այդ հասկացությունը վերաբերում էր աշխարհիկ հողատեր ֆեոդալների կողմից իրենց տոհմական տիրույթներում սեփական միջոցներով կառուցած եկեղեցիներին կամ վանքերին: Տոհմական հողերում հիմնած վանքերը դառնում էին տվյալ ֆեոդալական տան մասնավոր սեփականությունը և տոհմական տիրույթները ընդգրկող թեմի հոգևոր-վարչական կենտրոնը: Հայկական աղբյուրներում այդպիսի վանքերն ու եկեղեցիները կոչվում էին «սեփական»²⁸: Նրանք հնարավորություն էին տալիս ֆեոդալներին մասնատիրական հողերում եկեղեցիներ ենթարկել իրենց շահերին և դարձնել քաղաքական իշխանության գործիք, քանզի մասնավոր եկեղեցին լրացնում էր տեղական վարչական ապարատը, ծառայում որպես գաղափարական ուժ: Հաճախ թեմի առաջնորդներն ու վանահայրերը նշանակվում էին նույն տոհմի անդամներից: Բացի հոգևոր սպասավորներից թեմերում նշանակվում էին հատուկ կառավարիչներ աշխարհականներից, որոնք իրականացնում էին հանրային իշխանությունը բնակչության հանդեպ՝ դատական, ռազմական, հարկահավաքման և այլն: Նրանք նվրոպայում (մասնավորապես Գերմանիայում) կոչվում էին ֆոգտ, իսկ Հայաստանում՝ վերատեսուչ կամ վերակացու²⁹: Վերատեսուչների ֆունկցիաները կարող էին իրագործել իրենք ֆեոդալները (վանքի հիմնադիրները և նրան հողեր նվիրողները): Այդ դեպքում մասնավոր եկեղեցու հանդեպ սեփականության իրավունքը և վերատեսչությունը (վարչական իշխանությունը) համընկնում էին: Այսպես էր, օրինակ, Տաշիրում: Սանահնի ու Հաղբատի արձանագրու-

28 Լ. Բաբայան, նշված աշխ., էջ 41:

29 1004 թ. Հաղբատի «եկեղեցու վերակացուն» էր ոմն Ատոմ: (Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 181): Հարկ է նշել, որ վերատեսուչների ինստիտուտը հայ պատմագիտության մեջ չի ուսումնասիրված:

թյուններում տեսուչներ համարյա չեն հիշատակվում թերևս այն պատճառով, որ հանրային վարչությունը կենտրոնացած էր տեղական թագավորի ձեռքում: Քանի որ մասնավոր եկեղեցին (տոհմական թեմը) կազմակերպվում էր տվյալ ֆեոդալական տան հողային տիրույթների սահմաններում, թեմի իրավասությունը տակ գտնվող մարդերը հանդիսանում էին տվյալ ֆեոդալների սեփականությունը: «Տաշիր երկրի» (թագավորության) հոգևոր կենտրոնների՝ Սանահնի ու Հաղբատի հիմնադիրն էր Աշոտ Գ-ն, տեղում Հայոց թագուհի Խոսրովանույշի վերահսկողությամբ միջոցառումը ղեկավարում էին նրանց որդիները: Նրանց միջոցով էլ արքունիքը կապվում և վերահսկում էր երկրամասը: Սմբատը ներկայացնում էր թագավորական տան շահերը և իրավունքները Տաշիրում, բայց նրա աթոռանիստը Երազավորսում էր, իսկ տեղական վարչական իշխանությունը ներկայացնում էր Գուրգենը՝ Կյուրիկյան Բագրատունյաց ճյուղի հիմնադիրը:

Այդ առումով միանգամայն հասկանալի է, ինչու 991 թ. ավարտված Հաղբատի Ս. Նշան եկեղեցու բարձրաքանդակները պատկերում են Գուրգենին և Սմբատին, որոնք քանդակված են նաև Սանահնում, միայն այստեղ Սմբատը, որպես շահնշահ, արքայական զգեստով է՝ որովհետև Տաշիր-Չորագետը մնում էր ենթակա Սմբատ Բ-ի գերիշխանությանը:

Սմբատի հաջորդ Գագիկը նույնպես վարչական իշխանություն ուներ Տաշիր-Չորագետում: Հաղբատում փոքր զավթի արձանագրություններից մեկը, ցավոք անթվական, գրվել է «ի թագատրոսթեանս Գուրգենա և Գագկա»³⁰: Դա նշանակում է, որ Գագիկ շահնշահը նույնպես մասնակից էր Կյուրիկյան թագավորության տեղական կառավարչությանը: Եթե այս եզրակացությունը ճիշտ է, ապա կարելի է այլ կերպ մեկնաբանել 1001 թ. նրա ընդհարումը Դավիթ Անհողինի հետ: Սովորաբար դա բացատրվում է վերջինիս անջատողական նկրտումներով և ինքնուրույնություն ձեռք բերելու

30 Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 199:

ձգտումով³¹: Այդպիսի բացատրությունը համոզիչ չէ այն պարզ պատճառով, որ Գավթի տիրույթները սահմանակից կամ մոտ էին ուժեղ և թշնամի Գանձակի ու Դվինի Շադդադյան, Տփղիսի արաբական ամիրայություններին: Անշատվել Անիի շահնշահներից, նշանակում էր զրկվել նրանց պաշտպանությունից և սեփական երկիրը դնել հարվածի տակ: Ավելի հավանական է ենթադրել, որ վերոհիշյալ ընդհարումը տեղի է ունեցել Կյուրիկյան թագավորության կառավարչությունում Գադիկի ունեցած իրավունքներից և Կյուրիկյանների ներքին գործերին զրանից բխող նրա միջամտության հետևիվանքով:

Գավթի ըմբոստությունը ճնշելուց հետո, ինչպես ասվեց, Գադիկը բռնագրավեց Կյուրիկյանների հողաբաժնի զգալի մասը՝ Աղստևի հովիտը և հանձնեց իր որդի Հովհաննեսին: Դրանով է բացատրվում, որ Կյուրիկյաններին պատկանող Կայան-Կայծոն բերդերը պատմիչ Վարդանը նշում է Գադիկի կողմից Հովհաննեսին բաժին հանած գավառների թվում³²:

Բայց «Աղստևի գավառը» Հովհաննես-Սմբատի մասնատրական սեփականությունը չդարձավ, այլ մնաց արքունի հողաբաժին, միայն ենթարկվեց նրա վերահսկողությանը: 1020 թ. Հովհաննեսը իր հերթին Աղստևի հովիտը հանձնեց սպարապետ Վասակ Պահլավունի Հուլումին, որը վերանորոգեց Կայան բերդը, իսկ Աղստևի լեռնահովիտը ենթարկեց Բջնիի եկեղեցական թեմին³³: 1045 թ. Վասակի՝ որդի Գրիգոր Մագիստրոսը, Միջագետք մեկնելուց առաջ, իր տիրույթների հետ Աղստևի հովիտը և Տավուշը հանձնեց Բյուզանդիային³⁴:

Այսպիսով, Տաշիր-Չորագետում գործող ֆեոդալական հողատիրության իրավունքի վերլուծությունը ցույց է տա-

31 Ան, նշված աշխ., էջ 612: Հ. Հարությունյան, նշված աշխ., էջ 119:

32 Վարդան, էջ 92:

33 Մխիթար Այրիվանցի, էջ 58—59: Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վանանդ, 1890, էջ 271:

34 Վարդան, էջ 99:

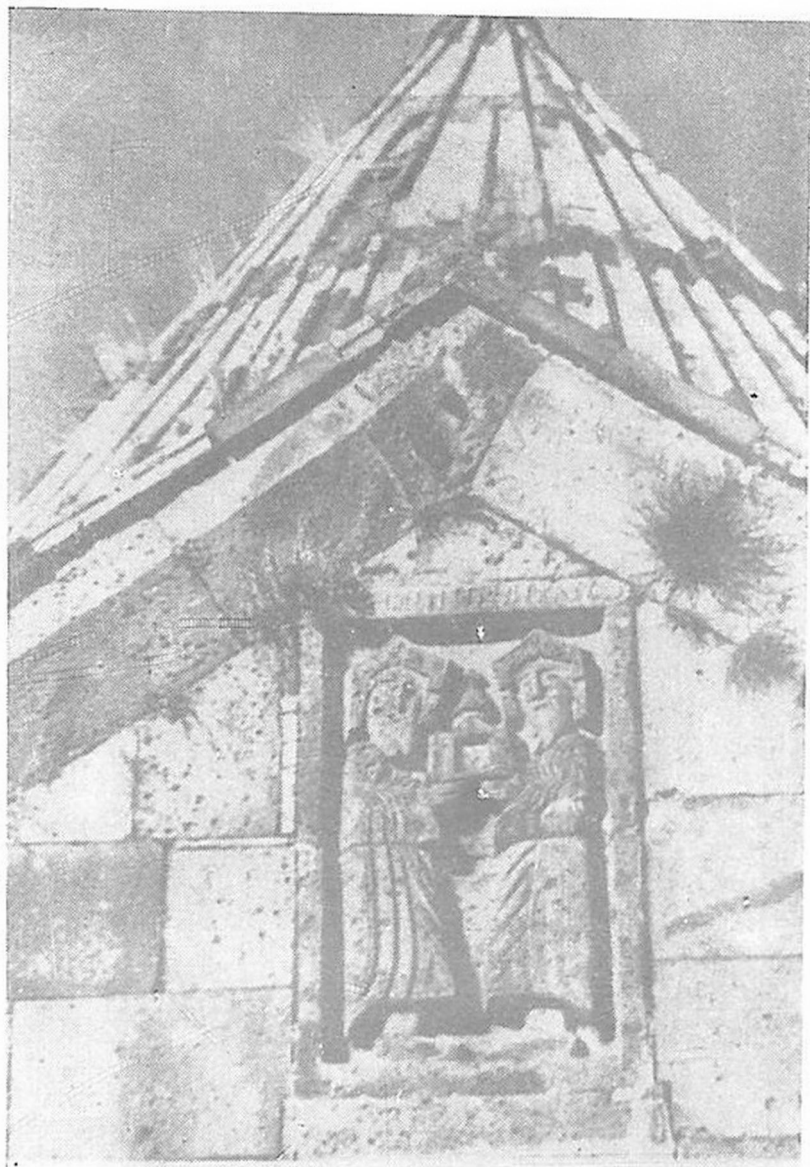

լիս, որ այստեղ վարչական կարգը ունեցել է առանձնահատուկ կողմ, որը մենք չենք տեսնում Բագրատունյաց Հայաստանի մյուս երկրամասերում (որոշ նմանություն ուներ միայն Կարսի թագավորությունը): X դ. կեսերին, վերացնելով վերակացուների ինստիտուտը, արքունիքը տնտեսական հետ թագաժառանգի միջոցով (958—966): 966-ին ստեղծվեց տեղական վարչական ապարատ, որը գլխավորեց «թագավոր» (թագակիր կառավարիչ) ճանաչված թագավորական ընտանիքի կրտսեր ներկայացուցիչը: Դրանով արքունիքը փոխեց երկրամասի վարչաքաղաքական ստատուտը՝ տնտեսական ոստանի վարչական մարզից, որը բաղկացած էր երկու «գավառներից» («Տաշիր» և «Ուտի»), կազմակերպվեց «Տաշիր երկիրը»: Այդ «երկիրը» համարվեց «թագավորություն» համապատասխան նրա կառավարչի թագավորական պատվի: Վերջինս մինչև 977 թ. արքունիքի հետ կապվում և ենթարկվում էր թագաժառանգ Սմբատի միջոցով: «Տաշիր երկրի» ենթակայությունը արքունիքին շարունակվեց նաև Սմբատի գահակալության տարիներին (977—990/91). այդ են վկայում նրա հրովարտակը և Հաղբատի 991 թ. արձանագրությունը: Այդ շրջանում վերահսկողությունը կատարվում էր ոչ թե Երազավորսից, այլ մայրաքաղաք Անիից: Նույնպիսի իրավունքներ ունեւր նաև Գագիկ Ա-ն (990—1020), և երբ առիթը ներկայացավ, նա ստիպեց ճանաչել իր իրավունքները ու դիմելով խիստ միջոցների «Տաշիր երկրի» ղգաչի մասը (համարյա կեսը) դուրս բերեց Դավիթ թագավորի իրավասությունից:

* * *

Հյուսիսային Հայաստանում Աշոտ Գ-ի ժամանակ նոր քաղաքական կազմավորման՝ Կյուրիկյան թագավորության ստեղծումը կապված է պետության քաղաքական միասնությունը ամրապնդելու, նրա սահմանները պաշտպանելու կենտրոնական իշխանության ձեռնարկած բարեփոխումների հետ: Գուգարքի հարավ-արևելյան գավառների ընդգրկումը հատուկ քաղաքական կազմավորման մեջ Բագրատունյաց

Նկ. 5. Սանաճնի Ամենափրկիչ եկեղեցու բարձրաքանդակը

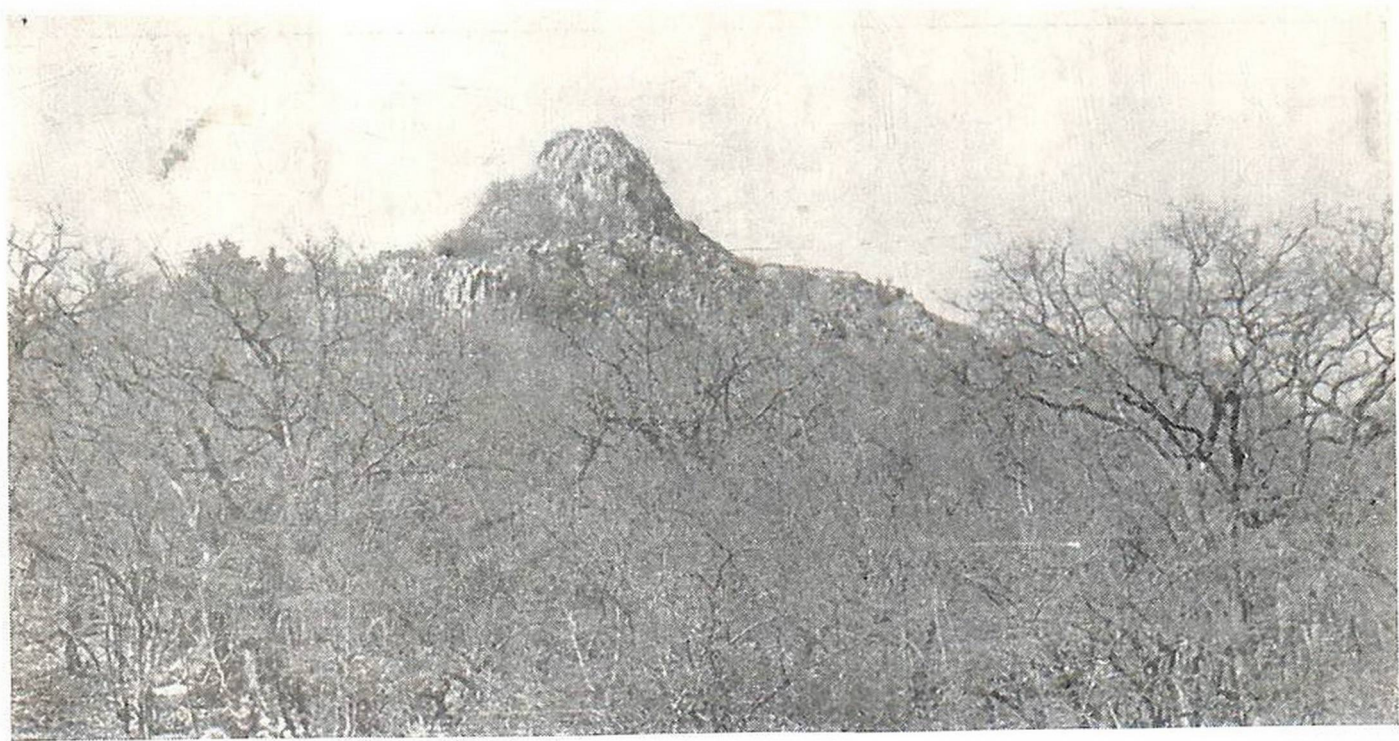

Նկ. 6. Հաղրատի Ս. Նշան եկեղեցու բարձրաքանդակը

Նկ. 7. Լոռի բերդի պարիսպը

Նկ. 8. Կաջան բերդի ժայռը

արքունիքի համար մի միջոց էր տոհմական ոստանի ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող մարզը վարչատերիտորիալ տեսակետով առավել արդյունավետ կազմակերպելու համար: Այդ բխում էր պետության ծայրամասը արտաքին վտանգից՝ շրջապատի ամիրայություններից և Կովկասի լեռնականներից պաշտպանելու անհրաժեշտությունից: Տաշիր-Չորագետը, որպես ֆեոդ, հանձնվեց Հայոց շահնշահի ազգակցին, այդ ֆեոդ-բաժինը ստացավ «թագավորության» ստատուտը, որը արտոնում էր նրա կառավարիչներին (թագավորներին) պայմանական-ժառանգական իրավունքով իշխելու այդ երկրամասում: Հողատիրական իրավունքի տեսակետից Կյուրիկյանների թագավորությունը պայմանական հողատիրության տարբերակներից մեկն էր: Իրավական տեսակետից այդպիսի թագավորությունը մի ինստիտուտ էր Հայոց շահնշահի մերձավոր ազգակիցներին («արքունի տան գահերեցներին») Բագրատունի ազգապետի հետ կապելու համար, ապահովում էր տեղական թագավորի կախումը Հայոց շահնշահից: Վարչական վերափոխումները անհրաժեշտ էին նաև պետության ներքին կառուցվածքը ամրապնդելու համար: Բարեփոխման այդ երկու կողմերը սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Տաշիր-Չորագետում տեղական թագավորությունը X—XI դդ. ստանձնեց Արշակունյաց շրջանի բոլորության դերը: Վաղ միջնադարում սահմանապահ նախարարությունը անվանում էին բոլորություն, կառավարչի (բոլորի) հորջորջումով³⁵:

X—XI դդ. Բագրատունյաց արքունիքը տոհմական սահմանապահ մարզը վերափոխեց որպես վարչական միավոր՝ «Տաշիր երկիր», որը իր թագակիր-կառավարչի տիրոջ սին համապատասխան կոչվում էր «թագավորություն», բայց ըստ էության, փոխարքայության դեր էր կատարում:

Մեր եզրահանգումները շարադրելուց հետո չենք կարող

35 Տե՛ս Н. АѲонц, նշված աշխ., էջ 225, 296, 416, 478; А. Суксасян. նշված աշխ., էջ 181; Լ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Երկեր, հ. Բ, էջ 308, 313:

համաձայնվել այն հեղինակների հետ, որոնք Կյուրիկյան թագավորության կազմավորումը կապում են ֆեոդալական կենտրոնախույս նկրտումների հետ և դիտում որպես Բագրատունյաց թագավորության մասնատում:

Միքայել Չամչյանը որոշակի չի արտահայտվել նշված հարցի վերաբերյալ, նա հենվելով Վարդան պատմագրի արդեն վերը մեջբերված տեղեկության վրա գրում է, որ Գուրգենը հաւատարիմ մնալով եղբորը (Սմբատ Բ-ին) նրա հրամանով ժառանգել է Տաշիրն ու մյուս գավառները³⁶:

Մանանդյանը միացել է Չամչյանի կարծիքին, իսկ Լեոն, հակառակը, գտնում է, որ Գուրգենի թագավորությամբ Բագրատունյաց թագավորությունը անդամատկտվել է³⁷:

Պողոսյանը թագավորության կազմավորումը կապում է ֆեոդալական անջատողականության հետ: Նրա կարծիքով 987 և 988 թթ. Ատրպատականի Աբլահաճ ամիրան ասպատակել է Հայաստանի մի քանի շրջանները (այդ թվում Այրարատյան դաշտը) և սպառնացել Սմբատ Բ-ին: Վերջինս միայն մեծ փրկագնով է հեռացրել վտանգը: Այդ դեպքերի ժամանակ Սմբատի դեմ ըմբոստացել է նրա եղբայր Գուրգենը և ամրացել իրեն բաժին հասած Տաշիրում: Սմբատին չի հաջողվել ընկձել եղբորը և Գուգարքը (իմա՝ Տաշիր-Ձորագետը) նույնպես անջատվել է Անիի թագավորությունից (Վասպուրականի, Սյունիքի և Կարսի նման):

Գուրգենից հետո Գուգարքի իշխան է դառնում նրա որդի Դավիթը, որը 989 թ. իրեն հայտարարում է թագավոր, հիմք դնելով հայկական հինգերորդ թագավորությանը³⁸:

Երկու պարբերանոց այս շարադրանքում հեղինակը թույլ է տալիս մի քանի սխալներ, որոնք վերաբերում են հանրահայտ փաստերին: Նախ Կյուրիկյան թագավորության

36 Տե՛ս Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 851:

37 Լ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, Երկեր, հ. Բ, էջ 609: Առ, Հայոց պատմություն, հ. 2, էջ 591:

38 Տե՛ս Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, էջ 54—55: Նույնի՝ Գյուղացիության ճորտացումը..., էջ 417:

սկիզբը համարում է Դավթի տարիներին, մի բան, որ լրիվ անհիմն է: Երկրորդ. ոչ մի ապացույց չկա, որ Աբլհաճի արշավանքի ժամանակ Գուրգենը ապստամբել է Սմբատի դեմ և անջատվել:

Հ. Հարությունյանի կարծիքով Սմբատ Բ-ի թագավորության սկզբին նրա երկու եղբայրները՝ Գուրգենն ու Գագիկը հեռանում են Շիրակից: Գուրգենը շուտով նշանակվում է Տաշիրի կառավարիչ (իշխան), որից հետո՝ 982 թ. իրեն հռչակում թագավոր: Սմբատը ոչ միայն չի դիմադրում իր պետության այդ նոր անդամահատությունը, այլև հատուկ հրովարտակով թագավորական տիտղոս է շնորհում Գուրգենին: Դրանով հիմք է դրվում Կյուրիկյան թագավորությանը³⁹: Հարությունյանի տեսակետին մոտ է Ի. Ղարիբյանի կարծիքը, որը սկզբից ճիշտ բացատրում է, որ թագաժառանգ Սմբատը նշանակվել էր հոր (Աշոտ Գ-ի) կողմից Գուգարքի (Տաշիր-Ձորագետի) կառավարիչ: Դառնալով Հայոց թագավոր, Սմբատը Գուրգենին նշանակել է Գուգարքի կառավարիչ, որից հետո Սմբատ Բ-ի համաձայնությամբ Գուրգենը հռչակել է առանձին թագավորություն⁴⁰:

Վերոհիշյալ տեսակետները, փաստորեն, ունեն միևնույն ելակետը և միմյանցից տարբերվում են մանրամասներով: Տաշիր-Ձորագետում թագավորության կազմավորումը նրանք համարում են պետության մասնատում, որը իշխանների (ֆեոդալների) անջատվողականության արդյունք էր⁴¹: Հաշվի չի առնվում խոշոր երկրամասերում և նահանգներում տեղական թագավորությունների կազմավորման նախադրյալների առանձնահատկությունները:

Վերը մենք հիմնավորեցինք, որ Կյուրիկյան թագավորության կազմավորումը ոչ մի առնչություն չունի ֆեոդալական անջատողականության հետ: Նրա առաջացումը նշանակում էր արքունի հողաբաժնի ստատուտի փոփոխում՝ նշանակովի պաշտոնյաների կողմից կառավարվող մարզից

39 Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշված աշխ., էջ 106:

40 Տե՛ս Ի. Ղարիբյան, նշված հոդվածը, էջ 78, 79, 86:

41 Նույն տեսակետին են նաև մի քանի այլ ուսումնասիրողներ:

այն վերածվում էր հատուկ քաղաքական կազմավորման՝ պայմանական-ժառանգական իրավունքով իշխողների (Կյուրիկյանների) տնօրինությամբ։ Միանգամայն իրավացի է Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ գրում է, որ երկրի ամբողջությունը պահպանելու մտայնությամբ է, որ Բագրատունիները վասալական տիրույթներ ու թագավորական տիպոսներ էին բաշխում իրենց հարազատներին։ «Այդպես էին առաջացել Կարսի ու Լոռու թագավորությունները տակավին Սմբատ Բ-ի (պետք է լինի Աշոտ Գ-ի—Ռ. Մ.) ժամանակ»⁴²։

Այս միտքը, չնայած շատ հակիրճ, ճիշտ արտացոլում է Հայաստանի կառավարիչների ներքին քաղաքական դիմոր երկրի միասնությունը ամրապնդելու հաբցում X դ. կեսերին։ Այլ բան է, որ ժամանակի ընթացքում տեղական թագավորների հետ առաջ եկան բախումներ և ալբունիքը ստիպված եղավ կտրուկ միջոցների դիմել նրանց հնազանդեցնելու համար։

Կենտրոնական իշխանության քաղաքական ծրագրի հաջողությունը մեծ չափով կախված էր վասալիտետի, ֆեոդալական հողատիրության և ֆեոդալիզմի այլ ինստիտուտների զարգացման աստիճանից և ձևերից։ Տաշիր-Չորագետում նշված ինստիտուտները, համեմատած երկրի մյուս շրջանների հետ, ունեին կարևոր առանձնահատկություններ։ Նրանց հետագա ուսումնասիրությունը կնպաստի այդ երկրամասի պատմության ավելի խոր ու բազմակողմանի լուսաբանմանը։

* * *

IX—XI դդ. նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղացիության իրավական վիճակում⁴³։ Հողատեր ֆեոդալների և վանքապատկան տիրույթներում խոշոր անտեսության ձևավորման հետևանքով, հողը մշակող աշխատուժի պահանջ էր առաջ դալիս, որը բավարարվում էր գյուղացիու-

⁴² Աշ. Հովհաննիսյան, Դավազներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, էջ 134։

⁴³ Մանրամասն տե՛ս Ս. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 174—204։

թյան մի մասին հողին ամրացնելու, այսինքն ճորտացնելու միջոցով⁴⁴։

Ֆեոդալական ընդհանուր կախման ենթակա, բայց ճորտական կախումից ազատ գյուղացիություն հիմնական դանգավածի կողքին ճորտերի առաջացումը նշանավորում էր գյուղացիության շերտավորում։ Գյուղացիության երրորդ շերտը կազմում էին փոքրաթիվ ազատ համայնքների գյուղացիները։ Նշված դարաշրջանում խորանում էր ունեցվածքային տարբերությունը գյուղացիության յուրաքանչյուր շերտի ներսում։ Կային ունևոր՝ «թվանիկներ», միջակ և աղքատ գյուղացիներ⁴⁵։ Ազատ ու ոչ ազատ գյուղական համայնքների տարբերությունը նրանում էր, որ ազատ գյուղացիները վճարում էին միայն պետական հարկեր և եկեղեցական տուրքեր, իսկ կախյալ գյուղացիները բացի դրանից կալվածատիրոջը վճարում էին նաև բահրա⁴⁶։ Անշուշտ, գյուղացիությունը նման վիճակում պետք է լիներ նաև Տաշիր-Չորագետում, բայց սկզբնաղբյուրներում որևէ վկայություն գյուղական համայնքի կամ գյուղացիության ներքին շերտավորման մասին չգտանք։

IX—XI դդ. լայն տարածում գտավ նաև եկեղեցական կալվածատիրությունը։ Այն աճում էր շնորհիվ թագավորների ու ֆեոդալների նվիրատվությունների, որոնց մի մասը կատարվում էր գյուղացիների հողաբաժինների հաշվին, ուղղակի զաթթումների կամ զնումների միջոցով։ Ունենք նման փաստեր նաև Տաշիր-Չորագետում։ Այսպես, 1061 թ. Սանահնի վանքին գյուղ է նվիրել Շապուհիկ իշխանաց իշխանը, Հաղբաշի վանքին՝ 996 թ.՝ Ծիթվասանը, 1016 թ.՝ ոմն Մուկանունով (հավանաբար իշխանաց իշխան), Սանահնին՝ Աբրիխարիք Պահլավունի Հայոց մարզպանը (XI դ. 30-ակ. թթ.),

44 Տե՛ս Բ. Առաքելյան, Հասարակության դասակարգային ու դասային կառուցվածքը IX—XI դդ. («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, էջ 249—250)։

45 Տե՛ս նույն աեղում, էջ 250։ Հմմտ. Ս. Պաղասյան, Գյուղացիների ճորտացումը, էջ 118։

46 Տե՛ս Ս. Պաղասյան, նշված աշխ., էջ 125։

Դավիթ Անհողինի ժամանակ՝ Վահրամբ, 1063 թ.՝ Ութմանը,
XI դ.՝ Շերկանը⁴⁷:

* * *

IX—XI դդ. երկրի տնտեսական վերելքի և արտադրողական ուժերի զարգացման, արհեստների անջատումով գյուղատնտեսությունից և առևտրի ընդլայնման պայմաններում զարգանում էին նաև քաղաքները, որտեղ կենտրոնանում էր արհեստավորների խավը: Բարգավաճեցին և ընդարձակվեցին Դվին, Վան և այլ քաղաքներ, միաժամանակ առաջացան և զարգացան նորերը՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն:

Քաղաքների բնակչությունը կազմված էր արհեստավորներից, առևտրականներից, սև աշխատանք կատարող մշակներից: Քաղաքում էր բնակվում նաև ֆեոդալական վերնախավը:

Տաշիրում այդ ժամանակաշրջանում աճեց Դավիթ Անհողինի կողմից հիմնած Լոռի բերդը, այն աստիճանաբար վերածվեց բերդաքաղաքի, իսկ XI դարի երկրորդ կեսին դարձավ թագավորության կենտրոն:

Նրա ավերակները գտնվում են այժմյան Ստեփանավան քաղաքից 7 կմ դեպի հյուսիս-արևելք: Քաղաքը, ինչպես ցույց են տալիս պահպանված շինությունները, տարածվում էր սարահարթի վրա, երեք կողմից շրջապատված կիրճերով, որտեղից հոսում են Ջորագետ և Միսխանա գետերը⁴⁸:

Քաղաքի պաշտպանական կառուցվածքները ունեցել են երկու դիժ՝ արտաքին և ներքին: Պաշտպանական երկրորդ գիծը անջատում էր քաղաքը բերդից: Կային նաև մի շարք մանր ամրություններ կիրճերի կողմից: Բերդից դեպի Միս-

47 Տե՛ս Կ. Ղաֆարյան, Սանահնի վանքը, էջ 97, 147: Նույնի՝ Հաղբատ, էջ 145, 151, 155, 156, 264: Արխարիրը արձանագրություններում մարզպան է հիշատակվում 1029—1040 թթ. (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 53, 82, 148):

48 Տե՛ս Վ. Հարությունյան, Լոռի-բերդ քաղաքը, ՊԲՀ, 1962, № 3, էջ 60:

խանա գետի կիրճը դուրս էր գալիս գաղտնուղին, որի դուռը մինչև այժմ պահպանվել է⁴⁹;

Բերդում պահպանված «քաղաքացիական շենքը» կարծում են, որ սկզբում եղել է ինչ-որ հասարակական շենք, իսկ հետո հարմարվել մզկիթի: Ավելի ուշ, XVIII—XIX դդ. վերածվել է եկեղեցու⁵⁰:

Լոռիում, ինչպես Անիում, քաղաքի բնակչության ղեկավար մասը բնակվում էր քաղաքը շրջապատող ձորերի քարայրներում: Այդպիսի քարայրների թիվը հասնում էր 370-ի⁵¹: Քարայրներից մեկի վրա փորագրված է՝ «ՇԺԳ» (1064)⁵²:

Լոռին Հայաստանի միջին մեծությոն ունեցող քաղաքներից էր: Նրա բնակչության թիվը կաթող էր հասնել մոտավորապես 8—10 հազարի⁵³:

X—XI դարերում Հայաստանի վրայով անցնում էին մի քանի առևտրական ճանապարհներ, որոնք կապում էին Հայաստանը հարևան երկրների հետ: Այդպիսի մի ճանապարհ Լոռիով անցնում էր դեպի հյուսիս՝ Վրաստան: Այն անցնում էր Անի—Լոռի—Դմանիս—Տփղիս երթուղով⁵⁴:

Լոռվա նկարագիրը որպես հյուսիսային Հայաստանի քաղաքային և առևտրա-արհեստավորական կենտրոնի կամբողջացվի առաջիկա գիտական հետազոտություններից հետո:

49 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

50 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

51 Տե՛ս Բ. Առափնյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դարերում, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 89:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

53 Տե՛ս Բ. Առափնյան, Քաղաքները և արհեստները..., հ. Ա, էջ 126:

54 Տե՛ս Բ. Առափնյան, Քաղաքները և արհեստները..., հ. Բ, էջ 32:

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանը Հայաստանում ընդգրկում է IX—XIII դդ., IX—XI դդ. կազմում են նրա առաջին փուլը, որը համընկնում է հայ պետականության վերականգնման և Բագրատունյաց քաղաքական տիրապետության հետ: Նշված ժամանակահատվածում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում X դ. պատմությունը. այդ շրջանում է, որ երկրի տարբեր մասերում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Կարսում (Վանանդ-Արշարունիք), Տաշիր-Ձորագետում, Փառիսոսում կազմավորվում են տեղական թագավորություններ, որոնց գահակալները վասալական կախում ունեին Բագրատունի Հայոց շահնշահից:

Սույն մենագրությունում քննարկեցինք նշված երկրամասերից մեկի՝ Տաշիր-Ձորագետի պատմությունը: Բագրատունյաց իշխանությունը Տաշիր-Ձորագետում տեղեց մինչև XII դ. սկիզբը, այս երկրամասը Բագրատունյաց ոստանի մյուս շրջաններից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ ամենից երկար տեղեց Բագրատունիների տիրապետությունը: Նրանում կարելի է առանձնացնել երեք շրջան.

1. X դ. սկիզբ—966 թ.: Այդ տաքիններին երկրամասը Բագրատունյաց ոստանի վարչական մարզ էր, սկզբնապես վերակացունների, ապա գահակից թագաժառանգի իշխանության ներքո, որը փոխարքայի դեր էր կատարում:

2. 966—1045 թթ.: Այս շրջանում երկրամասը ստացավ նոր քաղաքական ստատուտ, մարդը կամ նրա երկու «գավառները» վերածվեցին թագավորության՝ «թագավորական իշխանությամբ» օժտված կառավարիչ-թագավորի գլխավորությամբ:

Այս ժամանակահատվածի պատմությունը շատ հետաքրքիր է Հայաստանում X—XI դդ. ֆեոդալական մասնատվածությունը ավելի խոր և համակողմանի ուսումնասիրելու համար:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորության կազմավորման նախադրյալները, նրա կառավարիչների փոխհարաբերությունների բնույթը Հայոց շահնշահների հետ, ֆեոդալական հողատիրության տեղական առանձնահատկությունները և դրանց հետ առնչվող հարակից հարցերը կազմում են Տաշիր-Ձորագետի թագավորության, որպես ֆեոդալական կազմավորման, առանձնահատուկ կողմերը: Ցարդ հայ պատմագրության մեջ ոչ մի էական տարբերություն չէր դրվում Կյուրիկյան և մյուս վասալ թագավորությունների միջև, այնինչ նրանք կան և բավական էական են: Կյուրիկյանների թագավորության ստատուտը ստիպում է հետադոտողին ուշադրություն դարձնել, որ թագավորական իշխանությունը հետաքրքրող ժամանակաշրջանում եղել է երկու տիպի՝ ժառանգական և պայմանական (ժառանգական-պայմանական), որ չի կարելի տեղեկում իշխող գահակալներին դիտել հավասար չափանիշով լուկ միանման տիպոզս ունենալու պատճառով: Այդ տեսանկյունից հետաքրքրական է Կյուրիկյանների և Տարոնի Բագրատունիների հողատիրական իրավունքների համեմատումը: Տարոնի Բագրատունյաց ճյուղը չհասավ թագավորական տիպոզսի, բայց նա իր տիրույթների հայրենատեր հողատերն էր: Իսկ Կյուրիկյանները, չնայած կրում էին թագավորական տիպոզս, բայց երկրամասի հայրենատերերը չէին: Այս օրինակը շատ ուսանելի է և ցույց է տալիս, որ տարբեր խոշոր նահանգների և երկրամասերի հասարակական-քաղաքական կյանքի ուսումնասիրությունը կատարելիս չի կարելի բոլոր դեպքերում մոտենալ միևնույն չափանիշներով և ելակետով. Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. պատմությունը դրա լավագույն օրինակն է:

Տաշիր-Ձորագետի վարչաձևի փոփոխումը և զարգացումը բնորոշում է Բագրատունյաց պետության վարչակարգի

կատարելագործման ուղին և կարևոր կռվան է ամբողջ պետության վարչակարգի հետազոտման համար:

3. Երրորդ շրջանը էապես տարբերվում է նախորդներից. ընդգրկում է 1045—1113 թթ.: Այդ շրջանի սկզբին փոխվել էր դրուժյունը Հայաստանում՝ Բյուզանդական կայսրությանը արդեն նվաճել էր Հայաստանի մի զգալի մասը. 1045 թ. հետո հայ պետականությունը դեռևս պահպանվել էր Կարսի (մինչև 1065), Սյունյաց և Տաշիր-Ձորագետի (մինչև XII դ. սկիզբը) թագավորություններում:

Ոչ պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի լուսաբանման համար նաև ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը Տաշիր-Ձորագետի օրինակով: Այն խորացնում է մեր գիտելիքը «Հայրենիք» կոչվող հողաբաժինների մասին X—XI դդ., պարզվում է, որ խոշոր երկրամասի կառավարիչ-թագավորին ենթակա տիրույթը այս ժամանակաշրջանում նույնպես կարող է լինել ֆեոդ և իրենից ներկայացնել պայմանական հողատիրության մի ձև: Շատ հավանական է, որ Հայաստանի մյուս մասերում՝ Վասպուրականում, Սյունիքում, Շիրակ-Այրարատում տարածված հողատիրության իրավունքի մանրազնին ուսումնասիրությունը կարող է ի հայտ բերել նույնատիպ հողատիրություն նաև այդ նահանգներում:

Տաշիր-Ձորագետի X—XI դդ. արտաքին և ներքին քաղաքական, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական կյանքի հետազոտումը ցույց է տալիս, որ այն անբաժանելի է Բագրատունյաց կենտրոնական պետության սոցիալ-քաղաքական կյանքից: Լայն իմաստով այդ կարելի է ասել նույն ժամանակաշրջանի բոլոր հայկական ֆեոդալական կազմավորումների մասին (լինի դա վասալ թագավորություն կամ իշխանություն): Բայց առավել շափով դա վերաբերում է Տաշիր-Ձորագետին, որը բոլորից սերտ էր կապված Շիրակ—Այրարատի Բագրատունյաց տան (կենտրոնական թագավորության) հետ և, ըստ էության, նրա մի բաղկացուցիչ մասն էր:

Նույնը վերաբերում է նաև մշակույթին. Տաշիր-Ձորագե-

տի գիտութիւնն ու արվեստը X—XI դդ. անբաժանելի են Անի-Շիրակի մշակութից և կարող են ճիշտ բացատրվել միայն երկուսի ստեղծագործական կապերի և փոխազդեցութեան հիմքի վրա:

XII դ. վերջում—XIV դ. Տաշիր-Ձորագետը անցել էր Ջաքարյաններին և հանդիսանում էր նրանց երկու ճյուղերի սեփականութիւնը: Երկրամասի պատմութիւնը Ջաքարյան իշխանութեան ներքո շատ կողմերով կազմում է նախորդի անմիջական շարունակութիւնը, բայց նրա սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքը առանձին հետազոտութեան նյութ է:

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Անանիա Մոկացի, Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից, «Արարատ», 1897, մարտ:

«Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», ուսումնասիրություն Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1944:

«Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակություն Հայկ Պերպերյանի, Փարիզ, 1960:

Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896:

Արիստակէս Լաստիվերտցի, Պատմութիւն, Երևան, 1963:

«Գրիգոր Մազիստրոսի «Թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910:

«Նղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», Երևան, 1957:

Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

«Ջաքարիա սարկավազի Պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1870:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961:

Վ. Հակոբյան, Դավիթ Քորայրեցու հիշատակարանը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8:

«Հայաստան», ուսումնական բարտեղ, հեղինակ՝ Թ. Հակոբյան, Երևան, 1970:

«Հայոց նոր վկաներ», հրատարակեցին Հ. Մանանդյան, Հ. Աճառյան, Վաղարշապատ, 1902:

«Հայկական ՍՍՀ «Ատլաս», Երևան—Մոսկվա, 1961:

«Հաւարտման պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912:

«Հովհաննէս Իմաստասերի մատենագրությունը», ուսումնասիրություն Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1956:

Մաղափա Աբելա, Պատմութիւն վասն ազգից նեւորաց, ՍՊԲ, 1870:

Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, Երևան, 1956:

Մշտողի անվ. Մատենադարանի ձեռագրեր, № 3031, 5254, 8150:

Մաթթևոս Ոսեանցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Լ. Մելիքսեբ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Բ, Երևան, 1934, 1936:

Մխիթար Այրիվանցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ժԲ
գարու, տէ՛ս Ղ. Ալիշան, Հայաստան:

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913:

Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին, Մոսկվա,
1860:

Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, Անիլիս, 1951:

«Պատմութիւն Անանուն զրուցագրի, կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի»,
Քարգմանութիւնը բնագրից առաջարան ու ծանոթագրութիւնները Մ. Դար-
բինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971:

Ջոսանդեր, Համառօտ պատմութիւն վրաց, Վենետիկ, 1884:

Սամվել Անցիկ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ,
1893:

Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

Ստեփանոս Տառնցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիկերական, ՍՊԲ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս,
1910:

Նույնի՝ Ժամանակագրութիւն, հրատարակեց Ա. Արրահամյան, Երևան,
1942:

«Վիճական տարեգիր», հրատարակեց Կ. Կոստանյանց, ՍՊԲ, 1913:

Հ. Տաշյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթա-
րեանց ի վիճակ, 1895:

Ա. Տեր-Ղուկասյան, Մունաջիմ-բաշին Դվինի և Գանձակի Շաղգադ-
յաններին մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6:

Փալստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914:

«Армянская ССР. Рельефная физическая карта», М., 1974.

История и восхваление венценосцев», грузинский текст перевел,
предисловием и примечаниями снабдил академик К. Кекелидзе,
Тбилиси, 1954.

«Матиане Картлиса», перевод, введение и примечания М. Лорд-
кипанидзе, Тбилиси, 1976.

«Памятники армянской агнографии», т. I, перевод с древнеармян-
ского К. Тер-Давтян, Ереван, 1973.

«Narratio de rebus Armeniæ». «Հունարեն թարգմանությամբ մեզ հա-
սած մի հայ-թաղկիղոնական սկզբնաղբյուր», թարգմանութիւն Հ. Բար-
բիկյանի, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ն. Աշոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիզ, 1943:

Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856:

Նույնի՝ Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Նույնի՝ Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Բ. Առաֆելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. 1, հ. 2, Երևան, 1958, 1964:

Նույնի՝ Ժառանգական խոշոր հողատիրության հետագու զարգացումը (IX—XI դդ.) (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976):

Նույնի՝ Հասարակության դասակարգային և դասային կառուցվածքը (IX—XI դդ.), (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3):

Լ. Բաբայան, Ակնարկներ միջնադարյան Հայաստանի պատմությունից, Երևան, 1966:

Նույնի՝ Հյուսիսային Հայաստանի աղատագրումը սելջուկյան տիրապետությունից («Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3):

Կ. Բասմաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936:

Հ. Բաբրիկյան, Հովհաննես Սկիլիցեսը, նրա «Համառոտություն պատմությանը»-ը և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները (տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաշ Բաբրիկյանի, Երևան, 1979):

Վ. Բաբխուբայան, Ֆեոդալական հողատիրությունը Հայաստանում IX—XI դդ. (Յեկնածուական դիսերտացիա), Երևան, 1954:

Հ. Եղիազարյան, Ալավերդու շրջանի հուշարձանները (ուղեցույց), Երևան, 1952:

Նույնի՝ Հաղբատի վանքը և նրա հետ կապված Հաղբատ գյուղի հուշարձանները, «Էջմիածին», 1961, Դ:

Ա. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Երևանի պետ. համալսարանի Ն. Մառի անվ. կարինետի «Աշխատություններ», № 2, 1947:

Նույնի՝ Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947, № 8:

Գ. Երզնկյանց, Կալան բերդ և Կալենոյ ձոր, «Աղգաղրական հանդես», հ. Գ, Թիֆլիս, 1898:

Նույնի՝ Շնոզ կամ Կալծոն, «Արձագանք», 1895, № 86:

Ռ. Երզնկյանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ, Վաղարշապատ, 1886:

Ի. Էլարյան, Աղստեի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980:

Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 2, Վենետիկ, 1907:

Հ. Թումանյան, Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմություն, Երևան, 1960:

Ջ. Ինճիբյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822:

Նույնի՝ Հնախօսութիւն աշխարհադրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835:

Ե. Լալայան, Բորչալուի գավառ. «Ազգագրական հանդես», 1901, № 7—8:

Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967:

Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դ., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1:

Ք. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1968:

Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմության հիշարժան վայրերը, Երևան, 1978:

Ս. Հովորդյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. 2, Երևան, 1964:

«Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976:

«Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», Երևան, 1971:

Հ. Հաբուրյունյան, Հայաստանը IX—XI դդ., Երևան, 1959:

Վ. Հաբուրյունյան, Լոռի-բերդ բաղաբը, ՊԲՀ, 1962, № 3:

Նույնի՝ Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետությունը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1957, № 8:

Նույնի՝ Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960:

Ի. Հաբուրյունյան, «Աշակերտի հուշատետրեր», «Լույս», 1897, գ. Ա:

Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 1, Երևան, 1957:

Մ. Հովհաննիսյան, Կայենոյ կամ Կայեան բերդ, «Բաղմավես», 1963, № 4—8:

Նույնի՝ Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

Հ. Հյուբշման, Հայոց հին տեղոյ անունները, Վիեննա, 1907:

Ի. Ղաւրիբյան, Կյուրիկյան թագավորության հռչակման տարեթիվը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, № 1:

Կ. Ղաֆադարյան, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:

Նույնի՝ Հաղբատ, Երևան, 1963:

Կ. Ղաֆադարյան, Պատմա-հնագիտական դիտողություններ Նոր բերդի Կյուրիկյան իշխանության մասին, Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1940, № 4—5:

Ռ. Մաքևոսյան, Կայան բերդի և գավառի տեղագրությունը, «Լրաբեր» ԳԱ հաս. գիտ. 1972, № 2:

Նույնի՝ Լոռվա թագավորության կազմավորման պատմությունից, «Լրաբեր» ԳԱ հաս. գիտ., 1976, № 3:

Նույնի՝ Արեւիկյան Գուգարքը XI դ. առաջին կեսին, ՊԲՀ, 1969, № 2:

Նույնի՝ Լեոնային տեղանքը և միջնադարյան բերդաշինությունը Հայաստանում, «Հայաստանի բնություն», 1978, № 2:

Նույնի՝ Կայծոն բերդի տեղագրությունը, «Երեւանի համալսարան», 1978, № 3:

Ռ. Մաքևոսյան, Վ. Մանուկյան, Աղստեի հովտի բերդաշինությունը Կայան և Մանթաշ, «Հայաստանի բնություն», 1977, № 1:

Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, Գ, Երևան, 1978:

Գ. Մանուկյան, Արիստակես Լաստիվերտցի, Երևան, 1977:

Զ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980:

Ղ. Մովսեսյան, Լուսիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923:

Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:

Գ. Շախկյան, Կայծոռ բերդ, ՊԲԶ, 1977, № 1:

Նույնի՝ Կայծոռ բերդի տեղադրության հարցի շուրջը, «Երևանի համալսարան», 1979, № 3:

Ս. Շահնազարյան, Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների հետախույզական արշավանքի և Զալալ էդ-Դինի նվաճումների ժամանակ, ԳԱ «Լրաբեր», 1979, № 6:

Զ. Ոսկյան, Գուգարի վանքերը, Վիեննա, 1960:

Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց ի սկզբանե աշխարհի մինչև ցամ տևածն 1784, հ. Բ, Վենետիկ, 1785:

Ս. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956:

Նույնի՝ Հայ ժողովրդի պատմություն (բուհական դասագիրք), հ. 2, Երևան, 1955:

Ս. Զալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Ա, Բ, Տիֆլիս, 1842, 1853:

Թ. Զումարյան, Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները, Երևան, 1961:

Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, Երևան, 1939:

Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Նույնի՝ Հաղթատի արարքերն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները, ԳԱ «Լրաբեր», 1979, № 1:

Բ. Ուրուբարյան, Խաչենի իշխանությունը X—XVI դդ., Երևան, 1975:

Զ. Ութմազյան, Սյունիքը IX—X դդ., Երևան, 1958:

Կ. Օհանյան, Հայկական ՍՍՀ տարածքի ֆիզիկա-աշխարհագրական շրջանացումը, Երևան, 1977:

Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971.

И. Добровольский, Монеты Кюрике куропалата, «Сообщения Государственного Эрмитажа», т. 38, 1974.

С. Есаян, Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976.

С. Еремян, Замечания к тексту «Хроники Сумбата», Արմֆանի. «Ցեղեկագիր», 1941, № 9:

Иоанн Крымский, Описание монастырей Ахпатского и Санаинского, СПб., 1863.

- М. Лордкипанидзе, История Грузии XI—начала XIII вв., Тбилиси, 1974.
- Н. Марр, Сасанинская скульптурная группа ктиторов, «Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб., 1912.
- Н. Марр, О раскопках и работах в Ани летом 1906 г., СПб., 1907.
- Л. Меликсет-бек, По поводу статьи Е. Пахомова, «О монете Корики куропалата», «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.
- А. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII—XI вв. и его взаимоотношения с Арменией. (Автореферат диссертации на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Ереван, 1979).
- Е. Пахомов, О монете Корики куропалата. «Известия» Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.
- Б. Поршнев, Очерк политической экономии феодализма, М., 1956.
- Б. Поршнев, Феодализм и народные массы, М., 1954.
- В. Степаненко, Из истории армяно-византийских отношений второй половины X—XI вв. (к атрибуции монет Корики куропалата), «Античная древность и средние века», Сборник 15, Свердловск, 1978.
- А. Сукиасян, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, Ереван, 1963.
- А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977.
- О. Халпахчян, Принципы сложения культовых ансамблей Армении, «Архитектурное наследие», т. 24, М., 1976.
- О. Халпахчян, Сасанин, М., 1973.
- ლ. მელიქსეთ-ბეგო, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მონეტარნი“ და მათი ვინაობა, ტფილისი, 1928,
- ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. მეორე, თბილისი, 1965.
- М. Brosset, Monographie des monnaies arméniennes, SPB, 1839
- М. Brosset, Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, SPB, 1851.
- R. Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- V. Langlois, Numismatique de l'Arménie au moyen âge, Paris 1855.
- J. Saint Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. 1, Paris, 1818.
- „Selected Numismatic Studies“, of Poul Z. Bedoukian, Los Angeles, 1981.

Աբաս, Աշոտ Բ-ի եղբայր, Հայոց
թագավոր 56, 57
Աբաս Ա, Տաշիր-Չորագետի թա-
գավոր 99, 100, 102, 105—109
Աբաս Բ (1020—1049), Կարսի
թագավոր 89, 120
Աբաս Բ Կյուրիկյան, Մածնաբեր-
դում 109
Աբլխարիբ Պահլավունի 133, 134
Աբլխան, Ատրպատականի ամիրա
130, 131
Աբուլ Հասան 25
Ազոնց Ն. 5, 100
Ալիշան Ղ. 9, 19, 22, 30, 102
Ալպույաճյան 10
Ալիսան, սելջուկ սուլթան 91,
92, 94
Աղանյանց Գ. 6, 14
Աղսարթան Կյուրիկյան 109
Աղսարթան Բ Կյուրիկյան 109
Ամիր-Քուրդ Արծրունի 25, 27, 33
Անանիա Մոկացի, կաթողիկոս 59,
70, 90
Աշոտ Ա, իշխանաց իշխան, Հա-
յոց թագավոր 51, 56, 114
Աշոտ Բ, Հայոց թագավոր 22, 24,
28, 42, 52—57, 79, 119,
Աշոտ Գ Ողորմած, Հայոց թագա-
վոր 44, 52, 57—69, 71—74,
76, 86, 118, 126, 131, 132
Աշոտ Դ, Հայոց թագավոր 84,
87—89, 90, 94
Աշոտ մարզպան 90
Ապուստար (Աբուլ-Ասվար), Դվի-
նի ամիրա 82—84, 89, 94, 101
Առաքել Դավրիժեցի 29
Ավագ Զաքարյան, աթաբեկ 28, 37

Ավշին, Ատրպատականի ամիրա
51
Ատոմ, Հաղբատի վերակացու 125
Ատրնեբսեհ, Դավիթ Անհողինի
որդի 87
Արխատակես Լասսավերտցի 83,
84, 87, 120
Արծրունիներ 113, 116
Արծրունիներ Մահաճաբերդի 21,
25—27
Արշարունիներ 113

Բաբայան Լ. 14
Բագրադ Դ, վերա-ափսաղաց թա-
գավոր 80, 81, 83, 91, 98, 99,
Բագրատունիներ 24, 50, 57, 85,
92, 95, 97, 104, 113—117,
132, 136, 137
Բասմաջյան Կ. 96
Բարթիկյան Հ. Ջ6
Բարխուդարյան Մ. 8, 102
Բարսեղ Անեցի, կաթողիկոս 93—
95, 98
Բարսեղ Կեսարացի 63
Բարթիարուխ, սելջուկ սուլթան 105
Բրոսե Մ. 8, 13, 77, 80, 96
Բուդա արաբ բատիկան 50

Գագիկ Ա, Հայոց թագավոր 24,
31, 32, 63, 68, 72, 73, 74, 77
—81, 87, 88, 97, 120, 122,
126, 127, 128, 131
Դագիկ Բ, Հայոց թագավոր 83,
84, 89
Դագիկ, Աղվանից թագավոր 100
Դագիկ Բ(1049—1065), Կարսի
թագավոր 93, 97

Գաղիկ, Կալսեթի թագավոր 81, 87
 Գեորգ Լոռեցի 93
 Գեորգի Բ, վերա-ափսազաց թա-
 գավոր 99
 Գեորգի Գ, վերա-ափսազաց թա-
 գավոր 33
 Գեթոնիներ 47, 52, 55, 56, 65
 Գրիգոր Ապիրատյան (XII դ.) 94
 Գրիգոր Ապիրատյան (XIII դ.) 26
 Գրիգոր Բ Վկայասեր, կաթողի-
 կոս 93—95
 Գրիգոր Մագիստրոս 24, 39, 78,
 93, 127
 Գրիգոր, Սանահնի եպիսկոպոս 63
 Գրիգոր եպիսկոպոս, Հաղբասի
 առաջնորդ 35
 Գրիգոր, Փառիսոսի թագավոր 123
 Գրուս Բ. 10, 83
 Գուարամ մամփալ 51
 Դուրզեն, Կյուրիկյան ղինաստիայի
 հիմնադիր 59—65, 68—76, 80,
 89, 96, 97, 104, 118—123,
 126, 190, 131
 Դավիթ Անհողին, Տաշիր-Չորա-
 գետի թագավոր 21, 24, 25, 31,
 73—90, 92, 100, 101, 118,
 122, 126—128, 130, 131, 134
 Դավիթ Բ, Տաշիր-Չորագետի թա-
 գավոր 99, 100, 102, 105—107,
 109
 Դավիթ Դվինացի 83, 84
 Դավիթ Շինարար, Վրաց թագա-
 վոր 99, 102, 107, 108
 Դավիթ Քորայրեցի 32, 33, 40
 Դեմետր, մարդպան 80
 Դեմետրե, վրաց թագաժառանգ 33
 Դիոսկորոս, Սանահնի եպիսկոպոս
 72, 90
 Եռայի, Սանահնի վանահայր 61
 Երեմյան Ս. 10, 19
 Երզնկյանց Գ. 6, 22, 29, 40

Երզնկյանց Բ. 6, 78
 Եփրեմ Խուրի, Եղեսիայի սարկա-
 վազ 44
 Զաքարե, Զաքարյան, ամիրսպա-
 սալար 28, 33—35, 109
 Զաքարիա սարկավազ 29
 Զաքարյաններ 19, 21, 26, 27,
 31, 33, 37, 109, 139
 Էփրիկյան Ս. 29
 Թաղիադին Կյուրիկյան 109
 Թամար, Վրաց թագուհի 27
 Թեոդորոս, կաթողիկոս Հոնի բա-
 ղարում 94
 Ինճիճյան Ղ. 6, 101
 Իվանե Զաքարյան 25, 28, 31, 33
 Իվանե, Լիպարիտի որդի 99
 Իվանե Օրբելի 26, 32
 Լալայան Ե. 7, 14, 40, 83
 Լանդուա Վ. 13, 96
 Լեո 5, 9, 10, 22, 83, 130
 Լիպարիտ իշխան 81
 Լիպարիտ Օրբելի 31—33
 Խաչատուր արեղա Հաղբատում
 44, 48
 Խաչիկ Ա, կաթողիկոս 61, 62
 Խոսրովանույշ, Կին Աշոտ Գ-ի 44,
 58, 61—63, 126, 128
 Ծիթվասան, նվիրատու 133
 Կատրամիդե, Կին Գաղիկ Ա-ի 74
 Կիրակոս Գանձակեցի 6, 20, 22,
 27—29, 31, 34, 35, 37, 66,
 93, 103, 105, 106
 Կյուրիկե Ա, Տաշիր-Չորագետի
 թագավոր 25, 70, 79, 80, 86,
 87, 90—100, 102, 105, 106,
 109, 118

Կյուրիկէ Բ, Մածնաբերդում 97,
 109
 Կյուրիկէ Գ, Մածնաբերդում 96,
 97, 109
 Կյուրիկյաններ 6, 11, 14, 21, 24,
 25, 30, 33, 47, 58, 65, 74, 77,
 81, 92, 98, 99, 101—109,
 119, 120, 123, 127, 132, 137
 Կոստանյան Կ. 9
 Հակոբյան Թ. 20
 Հակոբյան Ս. 14
 Հակոբյան Վ. 72
 Հակոբոս Սանահնեցի 72
 Հասան Գնթունի 56
 Հասան Կայնապի 24—27, 33
 Հարությունյան Ի. 6, 90
 Հարությունյան Հ. 10, 121, 131
 Հերակլ Կայսր 19
 Հյուրդման Հ. 20, 22, 30
 Հովհան Օձնեցի, Կաթողիկոս 43,
 50
 Հովհաննէս Դրասխանակերտցի
 20, 22, 24, 30, 38, 42, 47,
 51—56, 119
 Հովհաննէս, Հաղբատի առաջնորդ
 27—29
 Հովհաննէս, Սանահնի եպիսկո-
 պոս 62, 63
 Հովհաննէս եպիսկոպոս 103 (տես
 նաև Վանական վարդապետ)
 Հովհաննէս Ղրիմեցի 22, 30
 Հովհաննէս-Սմբատ, Հայոց թա-
 գաւոր 24, 41, 78, 82, 85—90,
 127
 Հովհաննիսյան Ա. 132
 Հովհաննիսյան Մ. 23, 24, 25,
 28, 33, 35
 Հովսէփ Դվինեցի 45
 Հրանուշ Կյուրիկյան 87
 Դարիրյան Ի. 60, 68, 69, 70, 72,
 131

Դաֆադարյան Կ. 66, 70, 71
 Դղիլ, սելջուկ ամիրա 105
 Մանանդյան Հ. 5, 10, 22, 83,
 84, 130
 Մանուկյան Գ. 84
 Մանուէլ Շաղղաղյան 94
 Մառ Ն. 70, 80, 81
 Մատթէոս Ուռհայեցի 9, 71, 72,
 82, 85—87, 90, 91, 93, 98,
 100, 101, 104, 120
 Մարգարյան Հ. 26
 Մարիամ Կյուրիկյան 109
 Մելիք-շահ, սելջուկ սուլթան 98
 Մելիքսեթ-բեկ Լ. 12, 95
 Մինաս, նվիրակ 35
 Միքայէլ Գ, Կայսր 82, 85
 Մխիթար Ալլիվանեցի 24, 25, 62,
 98, 105, 106
 Մխիթար Գոշ 31, 35
 Մովսէս, իշխան «Ուտի» զավառի
 54, 55
 Մովսէս Կաղանկատւացի 47, 54,
 55, 123
 Մովսէսյան Ղ. 9, 10, 11, 60, 61,
 62, 64, 71, 72, 83, 92, 96,
 100, 101, 107
 Մուկ, նվիրատու 133
 Մուհամեդ, Ատրպատականի կու-
 սակալ 105
 Մունաջջիմբաշի, պատմիչ 84
 Յոսուֆ, Ատրպատականի ամիրա
 51
 Նանա Զաքարյան 109
 Շաղղաղյաններ 79, 81, 82, 94
 Շահանդուխտ, Սեղաղալի դուստր
 53
 Շահնշահ Զաքարյան 28
 Շապուհիկ, իշխանաց իշխան 133
 Շերկան, նվիրատու 134

Չամչյան Մ. 5, 6, 9, 60, 73, 92,
 130
 Չմկիկ, կայսր 76
 Չուի, Գանձակի ամիրա 108
 Պախովով Ն. 13, 95—97, 99
 Պահլավունիներ 24, 75, 94, 113,
 114
 Պետրոս Գեորգիարձ, կաթողիկոս
 87, 89
 Պոլիկարպոս, Սանահնի եպիսկոպոս
 63, 64
 Պողոս, կաթողիկոս Հոնի բաղա-
 քում 94
 Պողոսյան Ս. 10, 14, 130
 Պոուկյան Զ. 96
 Զալալ ադ-Դին 28
 Զալալյանց Ս. 6, 7, 9, 22, 28,
 30, 34, 39—41, 91
 Զվանշեր, պատմիչ 91, 98, 102
 Զուհարյան Բ. 28
 Թոմանոս Դիոգենես, կայսր 94
 Սալդուխ ամիրա 27
 Սահակ եպիսկոպոս 102
 Սահակ Զորոբորեցի, կաթողիկոս
 50
 Սահակ Սյունեցի, Գեղարբունիքի
 իշխան 119
 Սահակ Սևադա, Փառիսոսի իշ-
 խան 22, 38, 42, 47, 52—56
 Սամվել Անեցի 66, 98
 Սարգիս Զաքարյան 27
 Սարգիս կաթողիկոս (Անիում) 77
 Սարգիս կաթողիկոս (Հոնի բա-
 ղաքում) 94
 Սարգիս Կյուրիկյան 109
 Սարկավազ (Հովհաննես Սարկա-
 վազ) 106
 Սենեքերիմ, Փառիսոսի թագավոր
 123

Սեն Մարտեն 8, 77
 Սիմեոն, դպիր-քարտուղար 43,
 45, 59, 61—64, 66, 68, 71, 74
 Սիմոնյան Մ. 7
 Սմբատ Ա, Հայոց թագավոր 43,
 47, 51, 73, 124
 Սմբատ Բ, Հայոց թագավոր 58—
 65, 67—70, 72, 74, 75, 79,
 120, 123—126, 128, 130—132
 Սմբատ, Կյուրիկե Ա-ի հղբայր,
 70, 87
 Սմբատ, Սյունյաց գահերեց իշ-
 խան 53
 Սմբատ սպարապետ, (պատմիչ)
 89, 100
 Սյունեցիներ 113, 116
 Ստեպանենկո Վ. 96
 Ստեփանոս Աղթամարեցի 103
 Ստեփանոս, Աղվանքի կաթողիկոս
 95
 Ստեփանոս եպիսկոպոս, Սյունյաց
 առաջնորդ 33
 Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ)
 6, 9, 31, 43, 45, 73, 74, 79,
 81, 101, 123
 Ստեփանոս Օրբելյան 26, 31, 47,
 98, 105, 106, 108
 Վահան, Սյունյաց եպիսկոպոս 90
 Վահրամյաններ 109
 Վանական վարդապետ 102, 103
 Վասակ Ապիրատյան 93
 Վասակ, Գեղարբունիքի իշխան
 53, 119
 Վասակ Գեթունի 52, 56
 Վասակ Կյուրիկյան (Նոր Բերդի
 ճյուղի հիմնադիր), 109
 Վասակ Պահլավունի, սպարապետ,
 24, 25, 78, 127
 Վարդան աշխարհազիր 40—47,
 48
 Վարդան պատմիչ 25—27, 32, 34,

41, 42, 45, 47, 60, 68, 79,
87, 98—100, 102, 105, 107,
127, 130

Տեր-Ղևոնդյան Ա. 82

Տիրանուն երեց 74

Յիլիկ Ամրամ 54, 55

Ութման, նվիրատու 134

Փահլավան Կյուրիկյան 109

Փատլուն Ա, Գանձակի ամիրա 77,
79—81, 101

Փատլուն Բ, Գանձակի ամիրա 80,
93

Փատլուն Գ, Գանձակի ամիրա 80,
99

Փիլարտոս իշխան 94

Քաջբերունի 7

Օրբելիներ 26, 27, 93

Օրբելյաններ 31, 104

Օրմանյան Մ. 9, 93

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

Աբասաձոր գյուղ 33

Ագարակ 26

Ալավերդու շրջան 20

Ախթալա 7

Ախուրյան գետ 47

Աղջկա բերդ 35, 36, 37

«Աղստեղ գաւառ» 31, 32, 78, 127

Աղստեղ գետ 16, 17, 20—22, 26,
31—37, 40—42, 47—49, 52,
54, 55

Աղստեղի հովիտ 6—8, 18, 20, 22,
30—32, 37—39, 43, 48, 50,
52, 78, 118, 127

Աղստեղ-Տավուշի բնագատմական
շրջան 16

Աղվանք 71, 83, 85, 91, 95, 101
—104

Ամանակ ամրոց 39

Այրարատ 75

Այրարատյան դաշտ 130

Անապատ վանք 103

Անդրկովկաս 107

Անի 24, 47, 57, 80, 83, 85—89,
92—95, 97, 127, 128

Անիի թագավորություն 130

Անի-Շիրակ 139

«Աշոտ Երկաթ» ամրոց 37, 38

Առան 108

Ատրպատական 105, 130

Ատրպատականի ամիրայություն
51, 57

Արծն 134

Արմինիա փոխարքայություն 114

Արսլայց փոքր գավառ 46

Արցախ 101

Ափխազիա 81

Բագրատունյաց թագավորություն
47, 56, 75, 82, 114, 115, 130

Բաղումի լեռնաշղթա 17, 18, 61

Բաղունիք (Բաղկերտ) 67

Բաղդադ 109

Բասեն 57

Բարկուշատ բերդ 31

Բերդաձոր 44

Բերդաց փոքր գավառ 46

Բերդաբար ամրոց 36, 37

Բերդուզ գետ 19

Բղեն բերդ 107

Բյուզանդական կայսրություն,
Բյուզանդիա 24, 25, 57, 78,
82, 86, 91—93, 94, 97, 127,
138

Բչնի 24, 85, 127

Բենիկի իշխանություն 78

Բուդուր ամրոց 37

Գագ բերդ 32, 68, 80, 98, 99,
102

Գագա գաշտ 32, 36, 40

Գագա ս. Սարգիս 32

Գալլաձոր 17

Գանձակ 77, 79—82, 94, 99, 101,
108

Գանձակի ամիրալություն 10, 75,
99, 127

Գանջա 29

Գարդման բերդ 55, 103

Գարդման գավառ 54, 55, 101,
103, 104

Գարդմանաձոր 47

Գեղամա ծով (լիճ) 119

Գեղարբունիք 31, 53, 119

Գետաշեն գյուղ 32

Գետիկ գետ 17

Գերմանիա 125

Գուգարաց լեռներ 16—18, 49, 52

Գուգարք 16, 19, 21, 31, 46, 48,
49, 53, 54, 56, 60, 61, 68,
69, 77, 79, 82, 101, 104, 128,
130, 131

Գուգարքի թագավորություն 9, 104

Գուգարքի շրջան 18

Դամուրխափա 29

Դարբանդ 101

Դամաշեն 26

Դերեդ գետ 6, 17, 19, 22, 27, 29,
30, 31, 33, 34, 35, 47, 48, 52

Դերեղաձոր 22, 39, 41—43, 47

Դեղձնուտի վանք 32

Դմանիս 79, 135

Դպրավանք 46

Դվին 26, 73, 79, 82, 84, 89,
94, 101, 134

Դվինի ամիրալություն 127

Եգիպտոս 93

Եվրոպա 125

Երազգավորա 126, 128

Երգեվանք 103

Երուսաղեմ 73

Երևան 29

Ջավի գավառ 101

Բանիք ամրոց 37

Բավրիկ (Թարեղ) 29

Բրիլիսի 25

Թեթ գաղաթ 17

Թոնդր գավառ 91

Թումանյանի շրջան 18, 20, 39

Իջևան լեռնաշղթա 17

Իջևանի շրջան 18, 20, 32, 41,
43, 49

Լալվարի գանգված 16

Լեզլի գաղաթ 18

Լեջանի գանգված 16

Լոռի բերդ 7, 14, 21, 32, 48, 92,
100, 102, 105, 134

Լոռի (Ֆիզ. աշխարհ. շրջան)
41—43, 59, 60, 77, 83, 95,
104

Լոռի քաղաք 100, 135

Լոռի-Փամբակի բնասպառմական
շրջան 16

Լոռվա թագավորություն 9, 19,
104, 116, 132

Լոքի գանգված 16

Խաչեն 5, 101, 108

Խնձորուտ գետ 17, 36

Խնձորուտ լեռնաբազուկ 49

Խոնավ լեռնաշղթա 18

Խոշոռնի 67

Խորակերտ 67, 68

Խորանաշատ վանք 103

Խորխոռունիք 67

Խորվիրապ 34

Մաղկունյաց լեռներ 61, 75

Մամնդավ 93

Մոք գավառ 19, 44, 46

Մովք բնակավայր 20

Կալինինոյի շրջան 18, 48, 54

Կախեթ 81, 82, 92

Կայան բերդ 20—24, 26—38,
40—42, 53, 54, 78, 102, 127

Կայան գավառ (աշխարհ) 20, 21,
22, 25—27, 30, 31, 33, 35,
41, 42, 49, 61

Կայան (Իջևան) լեռնաշղթա 17,
36, 49

Կայծոռ բերդ 24, 32, 33, 38—42,
67, 78, 102, 127

Կանգարք գավառ 18, 91

Կապան քաղաք 107

Կապանի թագավորություն 32

Կասպից ծով 32

Կարա Կալա բերդ 36, 38, տե՛ս
նաև Մանթաշ բերդ

Կարին 27, 57

Կարին բանակաթեմ 57

Կարինի ամիրայություն 26, 27

Կարմրաքարի լեռնաշղթա 17

Կարս 57, 89, 92, 97, 121, 130,
134, 136

Կարսի թագավորություն 114, 128,
132, 138

Կըզ Կալա բերդ 35, 36, 40, տե՛ս
նաև Աղջկա բերդ

Կյուրիկյան թագավորություն 10,
60, 61, 67, 74, 75, 79, 81, 92,
101, 104, 105, 115—117, 124,
126—131, 137

Կոթի գյուղ 32

Կողք գետ 18

Կողբուփոր գավառ 18, 46

152

Կողթ գավառ 101

Կոտայք 31

Կոտման դաշտ 102

Կ. Պոլիս 83

Կրասնոսելսկի շրջան 20, 49

Կուր գետ 17, 18

Կուրթան գյուղ 7

Հալարի լեռնաշղթա 16, 17

Հախում գետ 17

Հախում լեռնաբաղուկ 49

Հաղարծին գետ 17

Հաղարծին վանք 33

Հաղբատ 7, 19, 22, 23, 27—30,
33—35, 41—45, 65, 73, 74,
77, 78, 80, 87, 100, 105, 109,
123, 125, 126, 133

Հայաստան passim

Հայկական ՍՍՀ 16, 18, 39, 49

Հայոց թագավորություն 57, 85,
88, 114, 115

Հառիճա վանք 46

Համնունիք 57

Հյուսիսային Կովկաս 26

Հնեվանք 80

Հոնի քաղաք 94

Հոռոմայրի վանք 43

Հոռոմոսի վանք 46

Հովք լեռնաճյուղ 36

Հրադղանի հովիտ 26

Հունարակերտ 47

Չորագետ գետ 6, 44, 46—48,
54, 55, 67, 134

Չորագետ գավառ 17, 19, 20, 29,
34, 44—46, 48, 104,

Չորագյուլ 46

Չորագյուղ 46

Չորակապ 46

Չորակերտ 82

Չորաշեն 46

Չորասպատ 46

Զորաստան 46
 Զորավանք 46
 «Զորոյ գետ» գավառ 44
 Զորոյ երկիր 46
 Զորոփոր գավառ 18, 19, 20, 22,
 34, 35, 42, 43, 46, 48, 53—
 55, 104, 118
 Զորոփորի նախարարութիւն 50

Ղրաղի ձոր 37

Ճորա պահակ 101

Մածնաբերդ 102, 105—107, 109
 Մածնաբերդի իշխանութիւն 10,
 108
 Մակարավանք 32, 45
 Մահկանաբերդ 21, 25—27, 32,
 36, 102
 Մահկանաբերդ «երկիր», «գա-
 վառ» 32, 33
 Մայմեխ գաղաթ 17
 Մանթաշ բերդ 36—38, 40
 Մարաշ 94
 Մարմաշեն 46, 91
 Մեծ Հայք 16
 Մթին (նոնավ) լեռնաշղթա 18
 Մթնասարի լեռնաշղթա 17, 18, 49
 Միափոր (Մուրղուզի) լեռնաշղթա
 16, 17, 49
 Միափոր գավառ 119
 Միջագետք 24, 78, 127
 Միսխանա գետ 134
 Մշկավանք 32
 Մուշ 73

Նախճավան 91
 Նիգ գավառ 61, 75
 Նոյմբերյանի շրջան 18, 32
 Նոր բերդ 102, 103, 109
 Նոր Դետիկ վանք 31, 33, 35
 Նիրկերտ (Մայաֆարկին) 109

Շամախ 29
 Շամշաղինի շրջան 42, 43, 49,
 52, 71, 109
 Շամշուղեն 51, 52, 56, 79, 92
 Շամբոր 47, 79, 103
 Շավարշավան գյուղ 32
 Շիրակ 24, 46, 47, 75, 85—88,
 94, 131
 Շիրակ—Այրարատ 138
 Շիրակի թագավորութիւն 86
 Շնոդ (գյուղ, բերդ) 39—41

Սակեպար գետ 18
 Սակեպար լեռնաշղթա 17, 18, 49
 Սրգաձոր 43, 44
 Սրոտան բերդ 31, 107
 Սփրեթ 92

Չատին լեռ 17

Պասպարի լեռնաշղթա 17
 Պարտաւ 79
 Պարտիզաց փոր գավառ 46
 Պղնձահանք 19, 44

Ջավախք 91

Սալնապատ 46
 Սամշվիլդեն 81, տե՛ս նաև Շամ-
 շուղեն
 Սանահին 7, 9, 14, 19, 27—30,
 33, 41—45, 52, 58, 59, 61—
 68, 70, 72—76, 86, 87, 90,
 105, 106, 123—126, 128, 133
 Սառնաջուր գետ 17
 Սասունի իշխանութիւն 114
 Սերկելի, վայր 24
 Սյունիք 5, 31, 107, 119, 121,
 124, 130, 136, 138
 Սյունիքի թագավորութիւն 114,
 116, 138
 Սոմխեթ 67

Ստեփանավանի շրջան 13, 43, 54,
90

Ստեփանավան քաղաք 134

Սուրմարի 91

Սևորդիք, Սևորդյաց գավառ 24,
41, 44, 45, 67, 79

Վայոց ձոր 31

Վան 134

Վանանդ 115

Վանանդ-Արշարունիք 136

Վանանդի թագավորություն 116

Վասպուրական 5, 46, 119, 121,
130, 136, 138

Վասպուրականի թագավորություն
114, 116

Վարդարուր գյուղ 7, 90

Վարդաքար 92

Վիրա-ափխաղաց թագավորու-
թյուն 11, 75, 82

Վիրահայոց լեռներ 16, 13

Վրաստան 26, 27, 50, 61, 81,
91, 98, 102, 105, 107, 108,
135

Վրացական ՍՍՀ 16

Վրաց դաշտ 51, 79

Վրաց թագավորություն 83

Վրկանի աշխարհ 32

Տաթևի վանք 124

Տալք 46, 96

Տաշիր passim

Տաշիր «գառառ» (վարչական միա-
վոր) 52, 55, 56, 58, 63, 78,
128

Տաշիր գետ 17

Տաշիր «երկիր» (վարչական միա-
վոր) 58, 59, 61, 64, 65, 67,
104, 118, 120, 123, 124, 126,
128, 129

Տաշիրի նախարարություն 18, 50

Տաշիր-Չորագետ passim

Տաշիր-Չորագետի թագավորու-
թյուն 56, 58, 64, 75, 104,
114—117, 124, 137, 138

Տավուշ բերդ 42, 54, 98, 99, 102,
105—108

Տավուշ գավառ 24, 41—43, 45,
47—49, 50, 54, 71, 106, 109,
118, 127

Տավուշ գետ 17

Տավուշ գյուղ 103

Տավուշի իշխանություն 10

Տավուշի լեռնաբազուկ 49

Տավուշի ձոր 53—55

Տարոն 5, 46, 115, 137

Տարոնի իշխանություն 114

Տերունական բերդ 102

«Տես և անց» ամրոց 29

Տուս գավառ 41, տե՛ս նաև Տա-
վուշ գավառ

Տփղիս 26, 29, 33, 50, 61, 63,
79, 81, 92, 99, 135

Տփղիսի արարական ամիրայու-
թյուն 51, 75, 79, 99, 127

Ուխտիս 102

Ուտի «գառառ» (վարչական միա-
վոր) 52—56, 58, 128

Ուտիք 41, 45, 47, 49, 53, 54,
71, 101, 103, 119

Ուրասար 17

Փամբակ գետ 17, 44, 46

Փամբակ-Արեգունի լեռներ 49

Փամբակի լեռնաշղթա 17, 75

Փամբակի ձոր 43, 44

Փայտակարան 79

Փառխոս 55, 79, 123

Փոքր Ասիա 91, 94

Փոքր Կովկաս 16, 17

Փուսա, լեռնանցք 26

Քաղաքադ գագաթ 17

Քարթլի 25, 26, 98

Քարսալի լեռնանցք 17

Քոբայր 43, 92, 102

Քոզին (Գալարզին) 99

Քուստ 101

Քուստ-ի Փառնայ 55

Օձուն 7, 18, 42, 44, 50

Ներածություն	5
Գլուխ Ա.—Տաշիր-Չորագետի պատմաաշխարհագրական ակնարկ	16
1. Երկրամասի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը	16
2. Զոոոմենի Տաշիր-Չորագետի պատմական աշխարհագրության շուրջ	21
Գլուխ Բ.—Տաշիր-Չորագետի (Կյուրիկյան) թագավորության կազմա- վորումը Գուգարքում	50
1. Տաշիր-Չորագետը Բագրատունյաց ոստանի վարչական մարզ	50
2. Տաշիր-Չորագետում թագավորության կազմակերպման նա- խադրյալներն ու ժամանակը	56
Գլուխ Գ.—Քաղաքական անցքերը XI—XII դդ. սկզբին	76
1. Տաշիր-Չորագետը XI դարում	76
2. Կյուրիկյան թագավորության անկումը	105
Գլուխ Դ.—Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	112
Վերջարան	136
Ցանկեր	140
Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	140
Անձնանունների ցանկ	146
Տեղանունների ցանկ	150

ՈՍՖԱՅԵԼ ԻՎԱՆԻ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՏԱՇԻՐ-ՉՈՐԱԳԵՏ

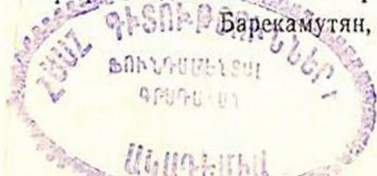
(X դ.—XII դ. ՍԿԻՋԸ)

Հրատ. խմբագիր. Ժ. Մ. Ազոնց, գեղ. խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ,
տեխ. խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, սրբագրիչ Ջ. Գ. ՆԱԹԱՆՅԱՆ

ИБ № 675

Հանձնված է շարվածքի 3. 03. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության
6. 07. 1982 թ.: ՎՅ 05310: Չափը 84×108¹/₃₂, թուղթ № 1: Տառա-
տեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պաշմ. 8,19,
տպագր. 9,75 մամուլ+4 ներդ.: Հրատ.-հաշվարկ 7,6 մամուլ: Տպա-
քանակ 2000: Պատվեր № 284: Հրատ. № 5655: Գինը 1 ո. 30 կ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության, 24 գ.
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, Барекамутян, 24 г.
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Բարեկամության 24:

Типография издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
Барекамутян, 24.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0195897

1 n. 30 l.:

A ii
68427